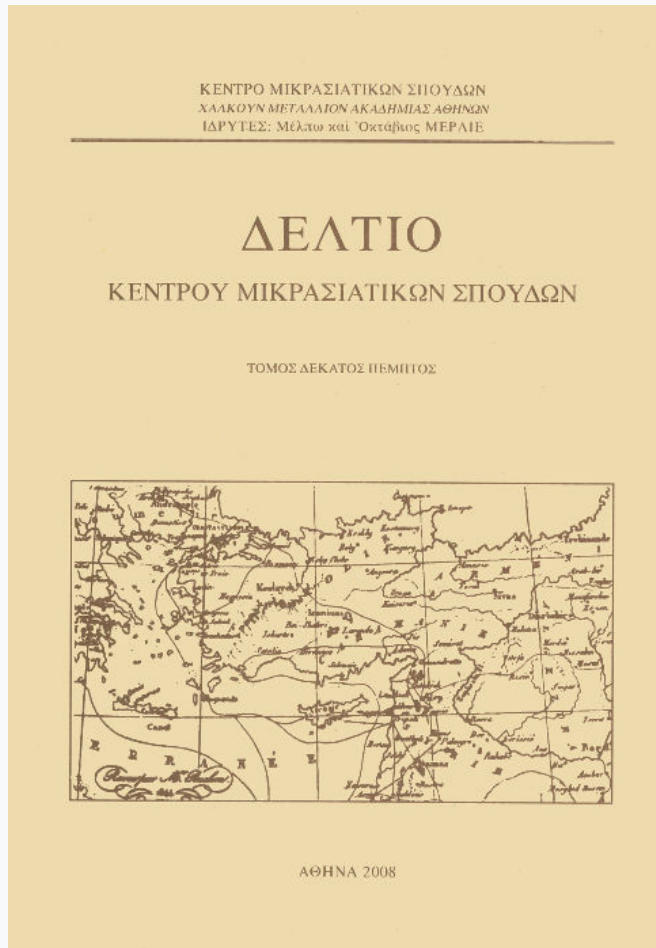

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 15 (2008)

Φωκαϊκά σπαράγματα

Στέφανος Ευθυμιάδης, Ανδρέας Μαζαράκης

doi: [10.12681/deltiokms.260](https://doi.org/10.12681/deltiokms.260)

Copyright © 2015, Στέφανος Ευθυμιάδης, Ανδρέας Μαζαράκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ευθυμιάδης Σ., & Μαζαράκης Α. (2008). Φωκαϊκά σπαράγματα. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 15, 39–162. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.260>

ΦΩΚΑΪΚΑ ΣΠΑΡΑΓΜΑΤΑ

Εισαγωγικά

Οί αφητηρίες και οί άφορμές για τήν ένασχόληση με ένα θέμα ή έναν τόπο μπορεί νά είναι πολλές και διαφορετικές για τόν καθένα. Έτερόκλητο ύλικό και έμπειρίες που συγκεντρώθηκαν στήν πάροδο άρχετων χρόνων χρειάζονταν μιá ανακάλυψη και μιá συνεργασία για νά λάβουν μορφή και νά μπουν σέ τάξη. Για τόν Άνδρέα Μαζαράκη ή πρώτη έπαφή με τή Φώκαια άνάγεται στά έτη 1975-1980, όταν είχε λάβει μέρος στίς άνασκαφές τής Έλεάς στή νότιο Ίταλία υπό τή διεύθυνση των Αυστριακών καθηγητών Bernard Neutsch και Fritz Grinzing. Τότε, στό άρχαϊκό τμήμα τής πόλης, γνώρισε για πρώτη φορά δείγματα τής φωκαϊκής κεραμικής, λείψανα τής πρώτης εγκατάστασης των Φωκαέων στή νέα τους πατρίδα, τήν Έλεα (Velia). Η μετέπειτα έπαγγελματική του πορεία εξέλιχθηκε έτσι ώστε ή Έλεα και τό ενδιαφέρον για τήν κλασική άρχαιολογία νά διατηρηθούν περισσότερο ως άνάμνηση των φοιτητικών χρόνων, ενώ ό,τι άφορά στή Φώκαια νά περάσει στό έρευνητικό προσκήνιο.

Ό διορισμός στό Ύπουργείο Πολιτισμού, στή Διεύθυνση Άναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, τό 1986, έδωσε τό έναυσμα ώστε επίκεντρο των έρευνητικών του άναζητήσεων νά γίνει τό Άνατολικό Αίγαίο, ιδιαίτερα ή Χίος και ή Λέσβος, αλλά και τά βορειότερα νησιά μέχρι τή Σαμοθράκη. Τό άδημοσίευτο ύλικό που άπόκειται στό Άρχείο τής Γένουας έδινε βάσιμες έλλπίδες ότι ή έρευνα τής έποχής των γενουατικών κτήσεων στό Αίγαίο θά είχε ακόμα πρόσφορο έδαφος. Στό χώρο αυτό ή Φώκαια, τήν όποία τόν ύστερο Μεσαίωνα όνόμαζαν πλέον Παλαιά Φώκαια για νά τή διαφοροποιήσουν από τή Νέα, που ιδρύθηκε από τόν Andreolo Cattaneo olim Della Volta, κατείχε δεσπόζουσα θέση.

Ἀκολούθησε, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1990, ἡ συνάντηση μὲ τὸν καθηγητὴ Δρα Norbert Schlager στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη, ὁ ὁποῖος πραγματοποιοῦσε τότε ἐπιφανειακὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα μεταξὺ τοῦ Ζάκρου καὶ τῆς Ζίρου. Ἀνταλλάσσοντας πληροφορίες ποικίλου ἐνδιαφέροντος ὁ Αὐστριακὸς καθηγητὴς ἀνέφερε τὴν ὑπαρξὴ στὴ Βιέννη ἐνὸς ἄτλαντα ποῦ περιεῖχε χάρτες καὶ ἀπόψεις πόλεων, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀφοροῦσαν στὴν Κρήτη, κάποιες ἄλλες στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρχε καὶ μιὰ ἄποψη τῆς Φώκαιας τοῦ 1649. Μιὰ ἀναζήτησις σὲ ἀντίστοιχο δημοσιευμένο ὕλικό ἐπιβεβαίωσε ὅτι ἡ ἄποψη αὐτὴ τῆς Φώκαιας ἦταν ἀδημοσίευτη. Ὁ ἄτλαντας ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀδημοσίευτος, ἀλλὰ ἴσως πλέον νὰ εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἔκδοσή του, καθὼς περιεῖχε ἀρκετὲς νέες πληροφορίες γιὰ τὴν τελευταία περίοδο τῶν Βενετῶν στὴν Κρήτη καὶ ὄχι μόνο.

Κάτι ἀνάλογο συνέβη καὶ μὲ τὸν E. Langlotz, ὁ ὁποῖος σὲ ἄρθρο τοῦ δημοσιευμένο τοῦ 1976 στὸ περιοδικὸ *Archaeologischer Anzeiger* (σφ. 480-481) ἀναζητοῦσε ἕνα χάρτη τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Γάλλου ἀρχαιολόγου Félix Sartiaux, ὁ ὁποῖος δὲν βρισκόταν στὰ κατάλοιπά του. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Langlotz πῆγαζε ἀπὸ τὸν τοπογραφικὸ προσδιορισμὸ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Sartiaux, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀνδρέα Μαζαράκη, ποῦ εἶχε χρονολογικοὺς καὶ ἱστορικοὺς προσανατολισμοὺς πέραν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τὴν ἔλλειψη πληροφοριῶν γιὰ τὴν τείχιση τῆς πόλης. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ στὴ Φώκαια ὑπὸ τὸν Sartiaux ἐξαρτιόταν γραφειοκρατικὰ ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἰδέα του νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ κατάλοιπα τοῦ Γάλλου ἀρχαιολόγου στὸ Ἀρχεῖο τῆς εἶχε ἀποτελέσματα. Χάρη στὴν ὑπεύθυνη τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Σχολῆς κυρία Evelyne Rocchetto, τὴν ὁποία εὐχαριστοῦμε γιὰ τὴν προθυμία καὶ τὴ συμπαράστασή της, ἐντοπίστηκε ὁ φάκελος τοῦ Γάλλου ἀρχαιολόγου ποῦ οἱ συγκυρίες καὶ τὰ γεγονότα τοῦ 1922 ἐμπόδισαν νὰ συνεχίσει τὸ ἀνασκαφικὸ του ἔργο.

Γιὰ τὸν Στέφανο Εὐθυμιάδη ἡ περιοχὴ τῆς βορειοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου δὲν ἦταν ποτὲ χώρος ἀγνωστος καὶ ἀνοίκειος. Ἡ καταγωγὴ τῶν γονέων καὶ οἱ ἐπισκέψεις *παιδιόθεν* σὲ συγγενεῖς Λεβαντίνους (ὅπως οἱ Γενουάτες!) ποῦ ζοῦν ἀκόμα στὴ Σμύρνη καὶ ποῦ, μέσα στὴν ἀξιοθαύμαστη γλωσσομάθειά τους, διατηροῦν ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ τὰ περιεργὰ «ρωμεία» τους, κράτησαν τὸ χῶρο αὐτὸ πάντοτε «ζεστό» στὴ μνήμη. Ἡ πενταετὴς ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόλησις στὸ Πανεπιστήμιο Αἰγαίου καὶ ἡ τριετὴς παραμονὴ στὴ Μυτιλήνη ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ τὸ σχετικὸ ἐρευνητικὸ ἐνδιαφέρον.

Μιά συνάντηση στο Μουσικό Καφενείο της Μυτιλήνης και μία συζήτηση για την Παλαιά Φώκαια, όπου παραβρεθήκαμε τυχαία, είχαν δύο επακόλουθα: την αναφορά σε μία άγνωστη επιγραφή των Γατελούζων και την αρχή μιάς μακρόχρονης φιλίας. Η πληροφορία της ύπαρξης άδημοσίευτης γατελουζικής επιγραφής αξιοποιήθηκε με ένα κοινό ταξίδι στη Φώκαια τον Σεπτέμβριο του 2001 μέσω Χίου και Σμύρνης. Εκτός από τον έντοπισμό της επιγραφής, είχαμε την ευκαιρία κάποιων επαφών με τοπικούς παράγοντες, οι όποιοι, παρότι δεν μπόρεσαν να συνεισφέρουν σε κάτι συγκεκριμένο, στάθηκαν πρόθυμοι να βοηθήσουν.

Εκτός από τις εποχές των αρχαίων θαλασσοπόρων και των Γενοואτών εμπόρων, υπήρξε και η Φώκαια των πιο «ταπεινών» και λιγότερο προβεβλημένων καιρών. Ο φάκελος του Sartiaux είναι πολύτιμος και γι' αυτούς, καθώς δεν είναι λίγες ούτε οι αναφορές του σε εύρηματα της ρωμαϊκής ή της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, ούτε οι μαρτυρίες του για τη ζωή των κατοίκων της πόλης στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ή και παλαιότερα. Γι' αυτό, πέρα από τη δημοσίευση του φακέλου, της άναμνηστικής πλάκας των Γατελούζων και του άτλαντα της Βιέννης, σκεφτήκαμε να διανθίσουμε τὰ «φωκαϊκά σπαράγματα» με μιά μελέτη για τη βυζαντινή Φώκαια και με άλλες δύο, για την παραχώρησή της από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο στους αδελφούς Benedetto και Manuele Zaccaria και τον τρόπο διαχείρισής της από αυτούς και τους άμεσους διαδόχους τους. Οί εργασίες αυτές πολὺ απέχουν από τὸ νὰ ἐξαντλήσουν τὴν ἱστορία τῆς μεσαιωνικῆς Φώκαιας, ἰδίως ἐκείνη πού ξεκινᾷ με τὴν πράξη παραχώρησης τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και καταλήγει με τὴν ἄλωσή της ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς τὸ 1455. Ὁ Ἄνδρέας Μαζαράκης ἀνέλαβε νὰ συγγράψει εὐρύτερη μελέτη γιὰ τὴν περίοδο τῶν Zaccaria στὴν Παλαιὰ Φώκαια ἢ ὅποια, λόγω τῆς ἔκτασής της, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ συμπεριληφθεῖ στὸν περιορισμένο χῶρο ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ. Τὴν ἐργασία αὐτὴ πρόκειται νὰ ἐκδώσει ἡ Ἀκαδημία τῆς Λιγυρίας (Γένοβα) στὴ σειρά τῶν μονογραφιῶν της.

Οί ἐπισκέψεις στὰ ἀρχεῖα τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν μᾶς ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ μελετήσουμε τὶς καταγεγραμμένες μαρτυρίες τῶν προσφύγων και νὰ τὶς ἀντιπαραβάλουμε ἢ νὰ τὶς συμπληρώσουμε με ἐκείνες τοῦ Γάλλου ἀρχαιολόγου. Σκεφτήκαμε πὸς τὸ *Δελτίο* τοῦ Κέντρου θὰ ἦταν και ὁ πρόσφορος χῶρος γιὰ νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ ἐργασία μας φιλοξενία. Τὴ βρῆκε και με τὸ παραπάνω. Θὰ θέλαμε νὰ εὐχαριστήσουμε τὴ Διεύθυνση τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα τόσο γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὕλικου πρὸς δημοσίευση, ὅσο και γιὰ τὴ γενικότερη βοή-

θεια. Εὐχαριστοῦμε ἐπίσης τὸν ἐκ Παλαιᾶς Φωκαίας Θεσσαλονικιὸ κύριο Ἄχιλλέα Χόρμπο γιὰ τὴν ἐξ ἀποστάσεως πολύτιμη συνδρομὴ του στὶς ἐρευνητικὲς μας ἀναζητήσεις, τὸν Τοῦρκο καθηγητὴ Zeki Arıkan γιὰ τὴν ἀνταπόκρισή του σὲ ἐπιστολὴ μας, τὸν Δρα Olivier Delouis, μέλος τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, γιὰ τὴ βοήθειά του στὴν ἀνάγνωση «δύσκολων» σημείων τοῦ χειρογράφου, καὶ βέβαια τοὺς Μυτιληνιοὺς φίλους τοῦ Μουσικοῦ Καφενείου.

Φθινόπωρο 2003

1. ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ FÉLIX SARTIAUX*

A. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Στή σημερινή του ταξινόμηση τὸ ἀρχεῖο Sartiaux (ἀρ. βιβλ.: Archives Manuscriptes AS4 Sartiaux) ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε φακέλους πού φέρουν τὶς ἐνδείξεις 1a ἕως 1e.

Ὁ πρῶτος φάκελος (1a) περιέχει:

A. Τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Sartiaux μὲ τὸν Charles Picard, διευθυντὴ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ διάστημα 1919-1925, μὲ τὶς ἐξῆς ἐπιστολές: 11 Ἀπριλίου 1922 (ἀπὸ σελ. 8), 24 Μαΐου 1922 (ἀπὸ σελ. 2), 8 Ἰουνίου 1922 (ἀπὸ σελ. 1), 23 Ἰουνίου 1922 (ἀπὸ σελ. 1). Ἡ ἀλληλογραφία εἶναι χειρόγραφη.

B. Τὴν ἐκθεση γιὰ τὴν ἐξερεύνηση καὶ τὶς ἀνασκαφές τῆς Φώκαιας (Note d'ensemble sur l'exploration et les fouilles de Phocée) σὲ δακτυλόγραφο (σελ. 18).

Γ. Τὸ «πρόγραμμα τοῦ Sartiaux γιὰ τὶς ἀνασκαφές τοῦ 1922», στὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ ἀντιγράφονται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τῆς 11ης Ἀπριλίου 1922 στὸν Charles Picard (σελ. 1).

Ὁ δεῦτερος φάκελος (1b) περιλαμβάνει: 12 φωτογραφίες, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται στὴν περίοδο 1913-1920. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἀντίθετα μὲ τὶς ὑπ' ἀρ. 1-10, οἱ ὑπ' ἀρ. 11 καὶ 12 φωτογραφίες πού ἀποτυπώνουν δείγματα παλαιολιθικῆς πέτρας (pierres de taille paléolithiques) δὲν ἀναφέρονται καθόλου στὸ κείμενο τοῦ Sartiaux.

Ὁ τρίτος φάκελος (1c), ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «σημείωμα σχετικὰ μὲ τὸ σχεδιάγραμμα σὲ κλίμακα 1:2500 (Notice relative au croquis 2500ième)», περιέχει πέντε χάρτες τῆς Φώκαιας καὶ τῆς γύρω περιοχῆς:

α) τὸν γεωλογικὸ χάρτη τῶν Dalloni καὶ Sartiaux, ὁ ὁποῖος σχεδιάστηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1921¹ (εἰκ. 12),

* Συγγραφεὶς: Στέφανος Εὐθυμιάδης - Ἀνδρέας Μαζαράκης.

1. Γιὰ μιὰ πλήρη ἐρευνα τοῦ γεωλογικοῦ χάρτη τοῦ Dalloni, βλ. A. Hermay, «Nouveaux documents sur les fouilles de Félix Sartiaux à Phocée (1913, 1914 et 1920)», στὸν τόμο *Archéologie dans l'Empire Ottoman autour de 1900: Entre Politique, Économie et Science*, ἐπιμ. V. Krings - I. Tassignon, Βρυξέλλες-Ρώμη 2004, σσ. 245-265. Οἱ χάρτες τῶν Sartiaux καὶ Dalloni δημοσιεύθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ

β) χάρτη (plan de Phocée) σὲ κλίμακα 1:5000, ὃ ὁποῖος τυπώθηκε τὸ 1913 καὶ περιλήφθηκε στὴ δημοσίευση τοῦ Sartiaux στὰ *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1914. Στὴ λεξάντα ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ Henry Barrère, Éditeur-Géographe, 21, Rue du Bac, Paris,

γ) χάρτη σὲ κλίμακα 1:2500, τυπωμένο τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1913,

δ) τὸν ἴδιο χάρτη, ἀλλὰ μὲ διορθώσεις καὶ προσθήκες τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1920,

ε) τὸν ἴδιο ἀκριβῶς μὲ τὸν προηγούμενο, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔνδειξη «complété en Octobre 1920».

Ὁ τέταρτος φάκελος (1d) περιέχει τοὺς τρόπους μετάβασης ἀπὸ τὴ Σμύρνη στὴ Φώκαια (Voies d'accès de Smyrne à Phocée) καὶ εὐρετήριο τοῦ ὕλικου (Inventaire du matériel de la Mission française ...) ποῦ ἀγοράστηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1920 (συνολικά σελ. 4).

Ὁ πέμπτος φάκελος περιλαμβάνει πέντε δακτυλογραφημένες σελίδες μὲ βιβλιογραφία ἀπὸ κείμενα καὶ μελέτες ποῦ ἀναφέρονται στὴ Φώκαια. Ἐπίσης τρία μικρὰ φύλλα μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Νικόλαο Δαμασκηνὸ (K. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, τ. III, σ. 387, fr. 53) καὶ τὸν Τίτο Λίβιο (XXVII. 21 κέ.).

Σὲ ἰδιαίτερο φάκελο περιέχονται 11 φύλλα μὲ τὶς ἐπιγραφές τῆς Φώκαιας (Inscriptions de Phocée). Φέρουν τὸν τίτλο *Estampages et notes (F. Sartiaux remis à G. Fougères³ en 1914)* καὶ τὴν ἔνδειξη «Inscriptions publiées in BCH 51, 1927 par A. Salač». Ὁ ἴδιος φάκελος περιλαμβάνει ἀνάτυπα τῶν δημοσιεύσεων τοῦ Sartiaux στὰ *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1914 καὶ 1921, τὸ βιβλίο *De la nouvelle à l'ancienne Phocée* καί, τέλος, τὸ δακτυλογραφημένο κείμενο «Note sur l'exploration de l'ancienne Phocée par F. Sartiaux en Septembre-Octobre 1913» τῆς διάλεξης ποῦ ἔδωσε ὁ Sartiaux στίς 6 Ἰανουαρίου 1914 στὴν Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Συνοπτικὴ μορφή τοῦ κειμένου αὐτοῦ δημοσιεύθηκε στὰ *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* τοῦ 1914.

τοὺς: A. Hermay, A. Hesnard, H. Tréziny, *Marseille grecque. La cité phocéenne (600-49 av. J.-C.)*, Παρίσι 1999, σ. 26. Λόγω ὁμοῦ τῆς μικρῆς κλίμακας τῆς ἔκδοσης δὲν προσφέρονται γιὰ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία.

2. Διευθυντὴς τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ διάστημα 1913-1919.

Δύο άλλες επιστολές του Sartiaux περιλαμβάνονται σε άλλο, άνεξάρτητο φάκελο (άρ. βιβλ.: Archives Manuscrites AS1 1905-1927), ο οποίος περιέχει συνολικά 322 φύλλα, κατά βάση επιστολές, και όρισμένες φωτογραφίες. Στην πλειονότητά τους οι επιστολές συντάχθηκαν από Γάλλους αρχαιολόγους μεταξύ των ετών 1905 και 1927 και είχαν αποδέκτη τον εκάστοτε διευθυντή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής των Αθηνών. Η πρώτη επιστολή του Sartiaux, που γράφτηκε στη Σμύρνη στις 9 Οκτωβρίου 1920, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτυπώνει τις «δυσκολίες» που αντιμετώπισε με την ελληνική πλέον διοίκηση στην προσπάθειά του να επαναλάβει τις ανασκαφές στη Φώκεια. Στη δεύτερη επιστολή, που γράφτηκε στο Παρίσι στις 29 Ιανουαρίου 1921, εκτός από συμπληρωματική βιβλιογραφία κυρίως στον «επιγραφικό» τομέα, ο Sartiaux, σχετικά καταβεβλημένος από την οικονομική και σωματική επιβάρυνση της αποστολής του περασμένου χρόνου, κοινοποιεί τη σχετική αδυναμία του να επανέλθει στη Μικρά Ασία τη χρονιά εκείνη. Επιπλέον, για πρώτη φορά διατυπώνει το αίτημα να αναλάβει, έστω και προσωρινά, το ανασκαφικό του έργο κάποιος από τη Γαλλική Σχολή. Στην περίπτωση αυτή δήλωνε πως θα μπορούσε να επιχειρήσει ένα ταξίδι στη Φώκεια για διάστημα 10-15 ημερών.

B. Ο FÉLIX SARTIAUX ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗ ΦΩΚΑΙΑ

Γεννημένος στο Παρίσι το 1876, ο Félix Sartiaux επιδόθηκε στην αρχαιολογική έρευνα σε σχετικά προχωρημένη ηλικία. Αν λάβουμε υπόψη ότι οι πανεπιστημιακές του σπουδές (Πολυτεχνική Σχολή, Σχολή Πολιτικών Επιστημών κ.ά.) δεν είχαν καμία σχεδόν σχέση με την επιστήμη αυτή και το ότι η επαγγελματική του σταδιοδρομία – ήταν μηχανικός της Εταιρείας των σιδηροδρόμων της βόρειας Γαλλίας – είχε έντελως διαφορετική κατεύθυνση, το πράγμα δεν φαίνεται και τόσο παράδοξο. Ωστόσο, το γεγονός ότι δεν σπούδασε την επιστήμη αυτή δεν σημαίνει ότι υστερούσε σε επιστημονική γνώση και κατάρτιση. Τα βιβλία που δημοσίευσε, οι αρχαιολογικές του αναφορές και η βιβλιογραφία που συμπύλησε για τη Φώκεια (και δημοσιεύουμε στη συνέχεια) δείχνουν ευρύτητα γνώσεων και επιστημονική μεθοδικότητα. Έρασιτέχνης έπομένως με την κυριολεκτική σημασία της λέξης και άνθρωπος με πολύπλευρα ενδιαφέροντα, βρήκε την ευκαιρία να εκπληρώσει έμπρακτα τις «αρχαιολογικές» του επιδιώξεις μόλις το 1912, όποτε έφτασε στη δυτική Μικρά Ασία και ξεκίνησε την επιτόπια έρευνα και ανασκαφή της Παλαιάς Φώκαιας. Εκείνη την περίοδο συνέγραψε και σειρά βιβλίων με θέμα τις πόλεις της Μικράς Ασίας, όπως τά: *Villes*

mortes d'Asie Mineure : Pergame, Éphèse, Priène, Milet, le Didymeion, Hiérapolis (1911)³. *Les sculptures et la restauration du temple d'Assos en Troade* (1915). *Troie : la guerre de Troie et les origines préhistoriques de la question d'Orient* (1915).

Γιὰ ἓναν Γάλλο ἡ ἀρχαία μητρόπολη τῆς Μασσαλίας καὶ ἄλλων πόλεων τῆς νότιας Γαλλίας εἶχε πάντοτε ἓνα εἰδικὸ βάρος καὶ οἱ «πονηροὶ καιροί», πρὶν ἀπὸ τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ τὴν ἐπερχόμενη κατάρρευση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, προσέδιδαν εὐρύτερη σημασία στὴν παρουσία μιᾶς γαλλικῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς στὸ χῶρο αὐτό. Ἔτσι τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τοῦ Sartiaux τέθηκε ὑπὸ τὴν ἔγκριση τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας (Ministère de l'Instruction Publique) καὶ τοῦ πρέσβη τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ τὴν φιλὴ ἐμποτεία ἀνέλαβε ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ πρώτη ἀποστολὴ στὴν Παλαιὰ Φώκαια (1913) ἀπέδωσε σημαντικὰ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα ὁ Sartiaux εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀνακοινώσει τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1914 στὴν Ἀκαδημία Ἐπιγραφῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν τῆς Γαλλίας καὶ νὰ δημοσιεύσει στὴν ἐπετηρίδα τῆς. Ὡστόσο, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἴδιου ἔτους (1914), ποὺ ξεκίνησε στίς 26 Μαΐου καὶ ἄρχισε καὶ αὐτὴ νὰ ἀποδίδει καρποὺς, διακόπηκε ἔξαιτίας τῶν ταραχῶν τῆς 12ης καὶ 13ης Ἰουνίου ὅταν, θύματα τῆς ἐπιθετικότητος τῶν Νεοτούρκων, οἱ χριστιανοὶ τῆς Παλαιᾶς Φώκαιας ἔξαναγκάστηκαν στὴν πρώτη τους ἔξοδο. Αὐτόπτης μάρτυς, ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος κατέγραψε τὰ θλιβερὰ γεγονότα σὲ ἐπόμενες δημοσιεύσεις του.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στίς δύο μέχρι τότε ἀποστολές του ὁ Sartiaux δὲν περιορίστηκε στὸ αὐστηρὰ ἀρχαιολογικὸ του ἔργο ἀλλὰ, τόσο ὡς φιλέλληνας, ὅσο καὶ ὡς ὑπερασπιστὴς τῶν συμφερόντων τῆς πατρίδας του, διαδραμάτισε ἐνεργὸ ρόλο στὴν προβολὴ τῶν δικαιῶν τῶν διωκόμενων Ρωμῶν τῆς περιοχῆς. Εἶχε ἄλλωστε ἀναπτύξει σχέσεις φιλίας τόσο μὲ σημαίνοντες Ρωμιοὺς τῆς Σμύρνης, ὅσο καὶ μὲ τοὺς ἀπλοὺς Φωκιανοὺς ποὺ τὸν εἶχαν βοηθήσει στίς ἀνασκαφές. Ἐκτός ἀπὸ μιὰ εὐρύτατη ἀναδρομὴ στὴν ἑλληνικὴ παρουσία στὸν γεωγραφικὸ αὐτὸ χῶρο, τόσο στὸ βιβλίον του μὲ τίτλο *L'Asie Mineure grecque* ποὺ θὰ ἐκδώσει τὸ 1919⁴, ὅσο

3. Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐμπλουτίστηκε μὲ 40 φωτογραφίες ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος τραβήξει στὰ ταξίδια του.

4. Τὸ βιβλίον μεταφράστηκε πρόσφατα στὰ ἑλληνικὰ καὶ πλαισιώθηκε μὲ ἐκτενῆ σχόλια: *Ἡ ἑλληνικὴ Μικρασία. Ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα μέχρι τὸν 20ὸ αἰῶνα*, μτφρ. Ντίνα Νίκα, εἰσαγωγή-σχόλια Θεοδόσης Πυλαρινός, Νεοελληνικὴ Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, ἐκδ. Ἰστορητής, Ἀθήνα 1993.

καὶ ἀλλοῦ, βρῆκε τὴν εὐκαιρία⁵ νὰ θίξει τὸ πρόβλημα τῆς δράσης τῶν Νεοτούρκων. Πέρα ἀπὸ αὐτό, θέλησε νὰ δείξει πὼς συμφέρον τῆς Γαλλίας ἦταν νὰ συντελέσει στὴν «ἐλληνικὴ ἀναγέννηση» τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀποτροπέοντας παράλληλα τὴ διογκούμενη γερμανικὴ διείσδυση⁶. Σὲ διάλεξή του στὸ Παρίσι τὸ 1918 ἀσκοῦσε κριτικὴ στὴν ἀδράνεια τῶν ἰθυνόντων τῆς χώρας του, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ καιρὸ εἶχαν ἀφήσει στοὺς Γερμανοὺς «ζωτικὸν χώρον» ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἀνασκαφές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Θεωροῦσε μάλιστα πὼς ἡ ἀνασκαφὴ στὴ Φώκαια εἶχε καὶ αὐτὴ κινδυνεύσει νὰ περάσει στὰ χέρια τῶν «ἐχθρῶν τῆς Γαλλίας»⁷. Φαίνεται ὡστόσο πὼς, λόγω ἀκριβῶς τῆς ἔμπρακτης συμπάθειάς του πρὸς τοὺς Ἑλληνας, ὁ Sartiaux δὲν εἶχε ἐνοχλήσει μόνον τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση ἀλλὰ καὶ ἀρκετοὺς Γάλλους ποὺ ἐν πολλοῖς τὸν θεωροῦσαν «ἐκτεθειμένο». Ἐνδεικτικὰ εἶναι τὰ ὅσα ἀναφέρει σὲ ἐπιστολὴ ποὺ συντάσσει στὴ Σμύρνη στὶς 16 Ἰουλίου 1914 καὶ ἀπευθύνει πρὸς τὸν διευθυντὴ τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν ὁ ἀρχαιολόγος Johannes Pâris, ὁ ὁποῖος, μεταξὺ ἄλλων, εἶχε ἀναλάβει τὶς ἀνασκαφές τῆς Δήλου: «Le colonel Vogent m'a dit que Sartiaux avait fait exagérer les dangers courus par lui. En tout cas, l'administration turque le considère comme un hôte indiscret et qui a eu la langue trop longue, et l'avis commun est ici qu'il peut faire, au moins pour l'instant, son deuil à Phocée»⁸.

Παρ' ὅλα αὐτά, μὲ τὴ συνοδεία καὶ τὴ συνεργασία τοῦ M. Dalloni, καθηγητῆ γεωλογίας καὶ ὀρυκτολογίας στὸ Τμῆμα Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἀλγερίου⁹, ὁ Sartiaux ἐπανεκάμψε στὴ Φώκαια τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1920. Τὰ πορίσματα τῆς νέας του ἐρευνας ἀνακοινώθηκαν στὴν Ἀκαδημία Ἐπιγραφῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν καὶ δημοσιεύθηκαν τὸ 1921 στὴν οἰκεία ἐπετηρίδα. Μὲ τὴν περιοχὴ πλέον ὑπὸ ἐλληνικὴ διοίκηση, ὁ Γάλλος φιλέλ-

5. «Le sac de Phocée et l'expulsion des Grecs ottomans d'Asie Mineure en Juin 1914», *Revue des deux Mondes*, 15 Décembre 1914.

6. Βλ. *Ἡ ἐλληνικὴ Μικρασία*, πρόλογος, σ. 41-44.

7. «L'Archéologie française en Asie Mineure et l'expansion allemande: les fouilles et le sac de Phocée», Conférence faite à la Société de Géographie le 15 février 1918, Παρίσι 1918. Γιὰ τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τῶν Γάλλων στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴ σχέση τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν μὲ αὐτό, βλ. Chr. Le Roy, «L'École française d'Athènes et l'Asie Mineure», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 120 (1996), σσ. 373-387 (ὅπου ὡστόσο δὲν γίνεται καμία μνεία στὸν Sartiaux!).

8. Βλ. ἐπιστολὴ τῆς 16ης Ἰουλίου 1914, ἡ ὁποία περιέχεται στὸν φάκελο μὲ ἀρ. βιβλ. Archives Manuscrites AS1 1905-1927.

9. Ὁ Dalloni, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴ Μασσαλία, εἶχε συνοδεύσει τὸν Sartiaux καὶ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1914. Βλ. καὶ Hermary, «*Nouveaux documents...*», σ. 249.

λνας προγραμματίζει και μιὰ τέταρτη αποστολή, στην ὁποία θὰ συνέχιζε τὸ ἔργο τῶν προηγουμένων. Ὡστόσο, ἂν ἡ ἀπογοήτευση καὶ ἡ κόπωση ἦταν οἱ ἀνασταλτικοὶ παράγοντες γιὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1921 (βλ. ἐπιστολὴ τῆς 29ης Ἰανουαρίου 1921), προβλήματα ὑγείας ἀπέτρεπαν κατὶ παρόμοιο καὶ γιὰ τὸ ἔτος 1922. Σὲ ἐπιστολὴ τῆς 11ης Ἀπριλίου 1922, ποὺ ἀπευθύνει στὸν διευθυντὴ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα, δηλώνει πῶς, μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀνασκαφῶν τῆς Δυτικῆς Ἀσίας καὶ οἰκονομικῆ ἐνίσχυση ὕψους 15.000 φράγκων, οἱ ἀνασκαφές στὴ Φώκαια θὰ μποροῦσαν νὰ συνεχιστοῦν καὶ ἐκεῖνη τὴ χρονιά, ἔστω καὶ χωρὶς τὴν παρουσία του. Ἡ «ἐπιστρέψευση» ἐνὸς νεαροῦ συνεργάτη ποὺ θὰ διέθετε ἡ Σχολὴ ἦταν ἀρκετὴ ὥστε νὰ ἀρχίσει ξανά τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο. Σὲ ἐπόμενη ἐπιστολὴ του (24 Μαΐου 1922) ὁ Sartiaux εὐχαριστεῖ τὸν Ch. Picard γιὰ τὴν ἀνταπόκρισή του καὶ τὸν πληροφορεῖ γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ «ὕλικου» ἐκείνου ποὺ θὰ συνέδραμε ἐκεῖνον ποὺ θὰ ἀναλάμβανε τὶς (προσωρινές ἔστω) τύχες τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Παλαιᾶς Φώκαιας. Εἶναι ἀκριβῶς τὸ «ὕλικό» τὸ ὁποῖο τὸν Ἰούνιο τοῦ 1922 περιῆλθε στὴ Σχολὴ καὶ τὸ ὁποῖο, ὡς «ἀρχεῖο Sartiaux», ἐκδίδουμε στὴ συνέχεια.

Δεῖγμα τῶν πολυποικίλων ἐνδιαφερόντων τοῦ συντάκτη του, παρὰ τὸν συγκεκριμένο «ἀρχαιολογικὸ» προσανατολισμὸ του, τὸ ἀρχεῖο αὐτὸ δὲν ἔξαντλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν ἀρχαίικὴ περίοδο τῆς Φώκαιας, ἀλλὰ προσφέρει χρήσιμες πληροφορίες καὶ γιὰ νεότερες φάσεις τῆς ἱστορίας τῆς πόλης, ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν κρίσιμη ἐποχὴ λίγο πρὶν ἀναγκαστοῦν νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν τὸ 1922 οἱ χριστιανοὶ κάτοικοί της.

Ὅποια καὶ νὰ ἦταν ἡ πολιτικὴ κατάσταση, ὁ Sartiaux ἤλπιζε πῶς θὰ συνέχιζε τὸ ἔργο του στὴ Φώκαια τὴν ἐπόμενη χρονιά, τὸ 1923. Τὰ γεγονότα τὸν πρόλαβαν. Μέχρι τὸν θάνατό του (1944) τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ Μικρὰ Ἀσία ἐκφράστηκε πλέον κυρίως μὲ τὴ δημοσίευση ἐνὸς ἔργου γενικοῦ περιεχομένου μὲ τίτλο *Les civilisations anciennes de l'Asie Mineure* (1928), ὅπου καὶ ἐκεῖ ἐξέφραζε τὴ λύπη του γιὰ τὸ ὅτι ἡ καταστροφὴ τῆς Σμύρνης, ὁ διωγμὸς αὐτόχθονων πληθυσμῶν καὶ ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης εἶχαν πλῆξει τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο τῶν Γάλλων στὴν Ἀνατολία¹⁰. Τὸ ἀνασκαφικὸ του

10. Ἡ Γαλλικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν ζητάει τὸ 1923 ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση νὰ ἐπαναλάβει τὶς ἐργασίες της στὴ Φώκαια, τὸ Νότιον καὶ τὴν Τέω. Δὲν θὰ λάβει ἔγκριση παρὰ μόνο γιὰ τὸ ἔτος 1924 καὶ τὴν Τέω (βλ. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 47 (1923), σ. 543). Μὲ τὴν ἰδρυση τὸ 1930 τοῦ Γαλλικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στὴν Κωνσταντινούπολη τὰ πράγματα τέθηκαν σὲ ἄλλη βάση: βλ. Le Roy, «*L'école française...*», σ. 373 καὶ σμμ. 3.

έργο στη Φώκαια έμελλε νά συνεχίσουν άρκετά χρόνια άργότερα, τή δεκαετία του 1950, ό καθηγητής Ekrem Akurgal και, τόν τελευταίο καιρό, ό καθηγητής Ömer Özyigit¹¹.

Γιά τόν Γάλλο έλληνιστή ό «κύκλος τής Φώκαιας» όλοκληρώθηκε ούσιαστικά «μετά θάνατον». Μέ μιá σειρά συμβολαιογραφικών πράξεων (1949, 1963, 1968, 1972) ή Renée Sartiaux δώρισε στό Μουσείο του Λούβρου μεγάλο άριθμό των «φωκαϊκών» εύρημάτων του συζύγου της. Λίγο πριν άπό τόν θάνατό της (1973) έκχώρησε και τή βιβλιοθήκη του στό Πανεπιστήμιο των Παρισίων¹².

Γ. Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΦΑΚΕΛΟΥ F. SARTIAUX

Οί έπιστολές, τό κείμενο και τά λοιπά περιεχόμενα του φακέλου Sartiaux δημοσιεύονται σύμφωνα με τή σειρά καταχώρισής τους. Έπειδή προηγούνται χρονολογικά, προτάχθηκαν οί δύο έπιστολές που περιέχονται στον άλλο «σύμμεκτο» φάκελο. Στην έκδοση διατηρήσαμε τή στίξη και τή γαλλική όρθογραφία του πρωτοτύπου: έτσι π.χ. Octobre αντί octobre, génoise αντί génnoise, banquaire αντί bancaire ή kilm. αντί klm. Με πλάγιους χαρακτήρες δηλώνονται οί λέξεις ή και τά γράμματα που προσέθεσε (ή πολλές φορές διόρθωσε) ό Γάλλος άρχαιολόγος στο δακτυλογραφημένο κείμενό του. Ή πρακτική αυτή δεν τηρήθηκε στην έκδοση των έπιστολών που όλες είναι ιδióγραφες. Μέσα σε άγκύλες που παρεμβάλλονται στο κείμενο σημειώνονται οί σελίδες όπως εμφανίζονται στην άρίθμηση του πρωτοτύπου. Με άστερίσκο δηλώνονται οί ύποσημειώσεις του ίδιου του Sartiaux. Ή όλη έκδοση δεν διανθίστηκε με σχόλια ιστορικού περιεχομένου καθώς τά περισσότερα είναι μάλλον γνωστά στους ειδικούς. Προστέθηκαν μόνο, όπου κρίθηκε άναγκαίο, λίγες έπεξηγηματικές σημειώσεις.

11. Βλ. σχετικά σ. 85, σημ. 4.

12. Βλ. σχετικά Charlotte Huré, «Legs Sartiaux au département des antiquités grecques et romaines» και Myriam Morel-Deledalle, «Félix Sartiaux et Phocée», *Phocée et la fondation de Marseille*, Μασσαλία 1995, σσ. 9-10 και 11-17 αντίστοιχα.

LETTRES

(φάκελος Archives Manuscrites AS1 1905-1927)

I

Smyrne, *postante*¹³ restante française

Samedi, 9 Octobre 1920

Cher Monsieur et ami,

Je ne suis arrivé ici qu'hier Vendredi, après une détestable traversée de 40 heures, au lieu de 16, dans des conditions matérielles déplorable. Ce sont des éventualités à prévoir; l'Orient n'est pas fait pour gens pressés!

Je me suis rendu dans l'après midi au Consulat général, où j'ai eu une longue conversation avec M. Laporte. Je lui ai remis votre lettre. Il m'a longuement entretenu de diverses questions et s'est montré extrêmement bienveillant, l'esprit très ouvert, me paraissant saisir parfaitement la situation actuelle et désirant de s'y adapter. Il nous sera certainement et d'un grand secours.

J'ai ensuite organisé mon voyage à Phocée. Je pars demain matin dimanche pour Ménemen, d'où j'arriverai par route en taliké¹⁴, dans le courant de l'après-midi. Je pense pouvoir commencer à travailler dès lundi matin. J'ai acquis 20 pelles, 20 pioches, une masse, 2 leviers, 5 brouettes, qui doivent partir ce soir en caïque. Le prix est fabuleux; mais c'était indispensable.

M. Dalloni est arrivé là bas Lundi ou Mardi dernier. Je pense trouver son travail déjà avancé. S'il peut rester avec moi pendant les 15 jours que je compte consacrer à vos recherches, il aura sans doute les éléments nécessaires pour un travail assez poussé.

Pour moi, n'ayant pas réussi à voir M. Sterghiadis hier, je lui ai fait demander une audience, et j'ai vu ce matin M. Eiconomo, préposé aux antiquités par le Ht-Commissaire. Il m'a donné une lettre pour l'*hypodhikitis* de Phocée, m'autorisant à commencer aussitôt mes recherches en attendant régularisation par M. Stergiadis. C'est la procédure qui m'avait réussi en 1913 avec les Turcs.

M. Eiconomo s'est montré extrêmement aimable; mais il m'a paru très

13. *Sic.*

14. Εἶδος αὐτοκινήτου τῆς ἐποχῆς.

ferme sur les droits de la Grèce. Au cours de la conversation, il n'a dit que M. Sterghiadis comptait faire appliquer purement et simplement, et strictement, la loi grecque. Je vous en avertis pour le cas où vous auriez à en causer, à Paris. Il a émis d'autre part, des doutes sur l'attribution de Téos à l'École française estimant qu'il était inutile d'ouvrir plusieurs chantiers avant d'en avoir terminé un. Il y a là une thèse qui n'est pas sans inconvénients au point de vue de notre influence nationale. Les anciennes concessions seraient en tout cas maintenues.

Mes recherches de cette année n'ayant qu'un caractère préparatoire, je pense n'avoir aucune difficulté. Pour la suite il me faudra toute une procédure administrative sur l'initiative de la *Commission des fouilles*. La liberté sera certainement beaucoup moindre que sous le régime précédent. C'est la conséquence nécessaire de l'institution d'un régime plus légal.

Je vous donne à tout hasard ces quelques impressions, comptant causer de tout cela avec vous à Paris dans le courant de Novembre. Vous serez bien aimable de me tenir au courant à Paris de vos déplacements de façon à me permettre de vous rejoindre le plus tôt possible à mon retour. Je prends, vous le savez, l'Orient Express à Athènes le Vendredi 29 Octobre à 16h. J'arriverai la veille, ou pendant l'avant veille à l'hôtel Tourist rue d'Hermès.

Tous mes remerciements encore pour votre excellente organisation de mon passage à Athènes et pour votre bon accueil. Je me réjouis de vous voir à mon retour, et vous envoie avec tous mes vœux pour vous et les vôtres, mes souvenirs très cordiaux et l'expression de mes sentiments les plus dévoués.

F. Sartiaux

P.S. Je n'ai rien remis à votre Intendant pour toute la peine qu'il a prise pour moi, ne sachant si je pouvais le faire. Dans le cas où vous penserez qu'il puisse accepter quelque chose, je vous serai reconnaissant de le lui remettre de ma part, je régulariserai avec vous à Paris. Remerciez-le en tout cas, bien vivement pour moi.

Si vous voyez M. Coville avant moi, donnez lui connaissance de ceci. Il est bon, je crois, de lui montrer votre association amicale.

(J'ai perdu environ 300 fr. par le système bancaire qu'on m'a imposé à Paris. C'est stupide.) Je l'avais prévu.

II

Paris, 105, Quai d'Orsay, VIIe

29 Janvier 1921¹⁵

Cher Monsieur,

Merci pour votre lettre. Mes vœux sont un peu tardifs aussi (j'ai été débordé), ils n'en sont pas moins très cordiaux et amicaux.

Votre bibliographie épigraphique complète sur quelques points la mienne. Voici quelques autres références que je retrouve dans mes notes. Je les ai réunies dans deux feuillets :

I. *Inscriptions trouvées à Phocée et environs.*

Je n'ai pas le texte du n° 1.

Le n° 2 est intéressant pour les fonctions :

ἱερεὺς τῆς Μασσαλίας et βασιλεὺς Ἰώνων qu'on retrouve ailleurs (sur la dernière voir *Sitz.-Ber. K. Ak. Wiss.*, CXXXII, 2, 1894, p. 7 βασιλεὺς - τῶν Καρῶν).

Le n° 3 est peu de choses : Ἀσκληπιῶ σωτήρι

Le n° 4 se confond peut-être avec votre référence *B.C.H.*, X, 1896, p. 328; cependant la pagination n'est pas la même. Dans cette année 1886 de *B.C.H.* j'ai : p. 327-395 (S. Reinach, *Synagogue juive de Phocée*, d'après l'Ἰουμῆρος Smyrne, mai 1875, p. 205), et p. 515 χαῖρε Διονύσις Ζευξιγένεος τῷ Φανναγόρῳ.

Vous ne me paraissez pas avoir fait état de cette dernière.

Les nos 5 et 6, Le Bas, ne me semblent pas se confondre avec celui que vous indiquez : no 1535.

Mon second feuillet :

II. *Inscriptions relatives à Phocée ou à des Phocéens.*

Aborde une question que je n'ai fait qu'esquisser. Elle me paraît fort intéressante et importante pour l'histoire de Phocée, que je me propose d'écrire – dans mes vieux jours.

L'abondante documentation qui est à votre portée, permettrait à votre jeune élève de la poursuivre. Il rendrait un réel service en entreprenant ces

15. Μετὰ τὴν ἡμερομηνία ἔχουν σημειωθεῖ μὲ τὸ χέρι τοῦ Ch. Picard οἱ λέξεις: «avril: proposé Laumonier, après juillet». Ο Alfred Laumonier, προφανῶς ὁ νέος ποὺ κλήθηκε νὰ ἀναλάβει προσωρινὰ τὸ ἔργο τοῦ Sartiaux, ἦταν μέλος τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς καὶ ἀνέσκαπτε στὴν Τέω καὶ στὸ Νότιον. Βλ. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 120 (1996), σσ. 379 καὶ 387.

recherches (1)* et ce travail épigraphique sur Phocée gagnerait en ampleur. Vous serez sans doute de mon avis?

Je serai heureux d'avoir, si possible, un tirage à part de ce travail. Sinon, vous me donnerez la référence. *Je ne reçois pas le B.C.H. Je désire m'y abonner. Pourrais-je avoir des conditions spéciales, comme chargé de mission, archéologue ... ?*

... Je ne vous ai pas reparlé encore de mes projets 1921, attendant de voir dans quel sens la politique va s'orienter pour la région de Smyrne. Car il faut d'abord avoir une autorisation régulière. Pensez-vous que le nouveau gouvernement grec puisse me faire des difficultés? Cela serait un peu extraordinaire! ... (j'ai été décoré par Constantin et Strait en 1914).

Si je n'ai pas de difficultés à ce côté, il reste le projet dont je vous ai entretenu. M. Coville et la Commission n'auront pas d'objection, au contraire. Voyez-vous la possibilité de détacher un jeune homme à Phocée pendant quelques semaines? Vers quelle époque? Dans ce cas je viendrai y passer 10 à 15 jours à la suite. Sinon, je renonce à y aller cette année, car je ne veux pas recommencer les opérations extrêmement coûteuses et fatigantes de l'an dernier ... à moins que je ne puisse trouver quelqu'un qui me remplace dans ces conditions. Connaissez-vous ce «quelqu'un» en dehors de l'École, si vous ne pouvez pas de ce côté?

Merci encore de l'extrême obligeance et désintéressement que vous avez bien voulu me témoigner à cette occasion. J'en ai été très touché et vous en suis très reconnaissant. Vous verrai-je à Paris ... bientôt?

Affectueux souvenirs
de votre tout dévoué
F. Sartiaux

Inscriptions trouvées à Phocée (et environs)

(Supplément à la lettre à M. Picard en date du 20/1/21)

1) Ἀνέκδοτοι μυχρασιαναὶ ἐπιγραφαί, Athènes, Nov. 1890, no 20 (Nouvelle Phocée), dédicace à Hadrien, recueillie par Contoléon (mentionnés par *Rev. Ét. Gr.*, 1892, V, p. 363) *non vidi*.

2) Ἀρμονία, Smyrne, 21 Févr. 1892, Fontrier¹⁶. Inscription trouvée à Sou-

* Elles pourraient n'être pas «exhaustives» – et constituer seulement un commencement.

16. Aristote M. Fontrier, ἔμπορος τῆς Σμύρνης καὶ «ἀνταποκριτῆς» τῆς Γαλλι-

tchouk ou Sangidjik, près des ruines de l'ancienne Phocée (*R. A.*, 1892, I, p. 420, 1893, II, p. 353; *B.C.H.*, t. XVII, 1893, p. 34; cfr *R. A.*, 1891, II, p. 382; *B.C.H.*, 1895, p. 559, *Rev. Ét. Gr.*, VII, 1894, p. 392 ; *Sitz.-B. Ak. Wien*, CXXXII, 2-1894, p. 7).

3) *Ibid.*, 21 Mars 1893 (Fontrier), trouvés à l'embouchure d'Hermos.

4) *B.C.H.*, t. X, 1886, p. 515 Nouvelle Phocée (*Rev. Ét. Gr.*, 1901, p. 295).

5) Le Bas et Waddington, *Voyage arch. en Grèce et en Asie Mineure*, Paris, 1847-1848, T. III, 1ère partie, p. 380, n° 1535ter.

6) *Ibid.*, T. III, 2e partie, p. 361.

F. Sartiaux 29 Janv. 21

II

Quelques Inscriptions relatives à Phocée ou à de Phocéens

(je n'ai pas fait de recherches méthodiques sur ce point)

1) Ph. Le Bas, *Voyage archéol. en Grèce et en Asie Mineure*, porté¹⁷ par S. Reinach, 1888, p. 122 (Statue trouvée à Erythrai, *Brit. Mus.*)

2) C.I.G. n° 1424 trouvée à Sparte

3) *Ibid.*, n° 1583 trouvés à Orchomène

4) A. Kirchoff, *Inscript. Attica Euclidis Anno Vetustiores*, Berlin, 1873.

Tributs payés à Athènes par Phocée

8) p. 112 n° 228

p. 116 n° 233

p. 117 n° 234

p. 120 n° 238

p. 122 n° 240

9) *Inscripfen von Priene*, K. Mus. zu Berlin, Berlin, 1906

10) n° 64 *Beschlug von Phocaea zu Ehren von Stadt Priene*

n° 65 *Dekret von Phokaia für Appolodoros aus Priene*

11) et suiv. *Jahreshefte des Oesterreich. Arch. Instituts*, Bd XV, 1912, Macridy Bey (?) Inscriptions phocéenes de Notium nos 7, 10, 21 (p. 48, 49 et 52).

29 Janvier F. Sartiaux

κῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν. Ἀνέπτυξε πλούσια ἐρευνητικὴ δραστηριότητα στὴ Μικρὰ Ἀσία τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα ἀνακαλύπτοντας καὶ δημοσιεύοντας πλῆθος ἐπιγραφῶν. Βλ. σχετικά G. Radet, *L'histoire et l'œuvre de l'École française d'Athènes*, Παρίσι 1901, σσ. 268-269.

17. Ἡ ἀνάγωση τῆς λέξεως δὲν εἶναι βέβαιη.

LETTRES

(φάκελος Archives Manuscrites AS4 Sartiaux)

I

11 Avril 1922

Paris, 105, Quai d'Orsay, VII

Cher Monsieur et ami,

L'état de ma santé, quoiqu'amélioré, ne me permet pas d'envisager cette année encore un voyage en Orient. Je le regrette beaucoup, car j'aurais vivement désiré que les travaux de Phocée ne prennent pas une nouvelle interruption.

J'ai exposé la chose à la *Comm. des fouilles en Asie Occid.le*¹⁸ qui est réunie au Ministère de l'I.P.¹⁹ le 28 Mars dernier, en lui faisant connaître l'offre aimable de collaboration que vous m'aviez faite en Octobre dernier.

Après examen et sur ma proposition, la Commission a été d'avis que si les travaux pouvaient être poursuivis cette année sans que je me rende moi-même à Phocée, le résultat désiré serait atteint. Elle m' a accordé un crédit de 15000 francs et décidé de vous demander si vous pouviez vous charger de faire effectuer les sondages dont je vous ai parlé par le jeune de l'École dont vous m'avez offert la collaboration.

Je suis parti quelques jours après pour la Rhénanie, où m'appelait une période militaire comme commandant de chemin de fer de campagne et n'ai pas eu le temps de vous écrire. Rentré hier à Paris, je m'empresse à le faire.

Peut-être aurez-vous déjà reçu avis des dévies de la Commission ? La situation est en somme la suivante :

Pouvez-vous détacher quelqu'un aux recherches de Phocée pour y effectuer des sondages pendant une durée qui sera ce que vous voudrez et suivant un programme très simple, dont je vous enverrai, avec cartes à l'appui, tout le détail ? Le crédit alloué serait de 15000 fr. ; il y a sur place le matériel (pelles, pioches, brouettes, paniers, etc.) nécessaire.

Je vous rappelle en deux mots le principe du programme :

J'ai trouvé en un point (bien repéré sur le plan) du promontoire une série de fragments de poterie qui s'échelonnent depuis le Mycénien jusqu'à l'épo-

18. Commission des fouilles en Asie occidentale.

19. Ministère de l'Instruction Publique (σήμερον Éducation Nationale).

que alexandrine et romaine (je vous enverrai la description plus précise avec photographies). Il s'agit de déterminer l'aire sous laquelle des pareils vestiges archaïques se rencontrent, au moyen des sondages effectués jusqu'au roc, c'est-à-dire à des profondeurs variant de 2 à 3 m. à 6 ou 7. Les épaisseurs de terre seront indiquées sur un grand nombre de points de mon plan. Ces sondages (rectangles de 3m sur 5m environ, je pense) seraient à multiplier en un *grand nombre* de points du promontoire.

En outre, si on dispose d'assez de temps, une autre série de sondages seraient à entreprendre au pied de la colline de Bakathanasi Myloi, dans une petite région que j'indiquerai sur le plan et où d'après l'exposé que j'ai fait à l'Acad. des I. et B.-L.²⁰ (tirage à part ci-joint – j'y joins l'exposé précédent qui donne une carte d'ensemble) la colonie grecque primitive me paraît avoir dû s'installer.

Je vous refais ce petit exposé très bref, afin de vous indiquer quelle sorte de travaux très simples seraient à entreprendre et leur but : délimiter l'aire ou les aires où des fouilles plus importantes seraient à entreprendre à 1923 (À cette époque je pourrais certainement me rendre là-bas – ma santé s'améliore sensiblement et le médecin n'a pas de doutes à ce sujet). En d'autres termes, délimiter l'étendue des régions où des vestiges *archaïques* peuvent être découverts (ou des amorces d'édifices ou de fragments d'édifices) d'époque mycénienne et de l'époque de la fondation de Phocée et de Marseille...

La question à résoudre dès maintenant me paraît devoir être la question de *principe* : pouvez-vous détacher quelqu'un avant la fin de l'automne de cette année pour ce petit travail. Dont l'étendue peut être ce que vous voudrez, 15 jours, 1 mois, six semaines, 2 mois suivant vos possibilités, de façon à ne pas prolonger davantage l'interruption des travaux et permettre de les reprendre de façon plus efficace et féconde en 1923 ? *Ce que vous n'utiliserez pas du crédit de 15000 fr. pourrait être consacré aux travaux de Notion.* Je vous donnerai bien entendu tous les détails complémentaires avec plan à l'appui ; on trouvera en outre sur place plusieurs personnes, dont je donnerai les noms, qui sont au courant de ma recherche.

Excusez-moi, cher monsieur, de la liberté que je prends en revenant vous entretenir de ce projet qui me tient à cœur et vous demandant votre concours dans des conditions un peu différentes de celles que nous avions envisagées. Il eût été évidemment préférable que je puisse me rendre à Phocée pour

20. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.

installer votre collaborateur et lui donner verbalement sur place toutes indications utiles. Mais ce n'est pas indispensable. Je pourrais, par une carte précise et les plans, fournir des renseignements très exacts qui suppléeront à ma présence. Vous maintiendriez aussi une continuité des travaux que je crois très désirable. Enfin, il vous sera plus facile d'Athènes que pour moi à Paris d'obtenir des autorités (toujours encore grecques, je pense – ou turques au besoin) les autorisations nécessaires qui seraient sans doute à donner au nom de votre collaborateur procédant à ma place (réservant la possibilité de reprendre pour moi-même en 1923).

Je vous serais extrêmement reconnaissant de ce que vous pourrez et vous en remercie très vivement à l'avance.

Vous serez très aimable de me dire le plus tôt possible ce que vous pouvez décider. Si vous devez passer à Paris, j'espère avoir le plaisir de vous voir et vous donner tous les renseignements de vive voix. Je serais très heureux de causer avec vous plus longuement.

Ma femme vous envoie son meilleur souvenir. Recevez pour vous, cher ami, l'expression de mes sentiments les plus amicalement dévoués.

F. Sartiaux

II

Paris, 105, Quai d'Orsay, VII

24 Mai 1922

Cher Monsieur,

Je ne veux pas attendre que les documents à vous envoyer soient prêts pour vous remercier de votre aimable lettre du 15.

Je suis désolé d'apprendre que vous êtes sérieusement souffrant; j'espère que cet accès de fièvre aura été passager et ne vous laissera pas de traces fâcheuses.

Je vous suis profondément reconnaissant de la collaboration que vous m'avez si généreusement accordée avec tant d'obligeance et de désintéressement. Ma précédente lettre vous a indiqué, *grosso modo*, le *principal* programme qu'il importe de poursuivre à *fond*. Mais il va de soi que toute autre recherche, qui pourra être subsidiairement entreprise, sera très bien venue. Rien ne sera plus fécond que de revoir toutes les questions, que le site de Phocée peut soulever, avec d'autres yeux que les miens de réviser mes hypothèses, critiquer ou préciser les premiers résultats, suggérer de nouveaux points de vue et de nouvelles recherches et les amorcer au besoin.

Je vous ferai d'ici une huitaine de jours un envoi assez copieux. J'y mettrai

des brochures imprimées que j'ai publiées; des cartes et croquis avec notices à l'appui; des photographies d'objets découverts, qu'il conviendra de ne pas trop divulguer ...; une notice sur le matériel de fouilles et les indications pratiques; une note d'ensemble sur les travaux effectués; un mémento sur les diverses questions où l'œil de vos spécialistes apportera des lumières nouvelles, où sur lesquelles je serais heureux d'avoir leur opinion. J'énumère au hasard n'ayant pas encore réfléchi à tout ce qui peut vous être utile. (Si j'ai le temps, je joindrai les références de tous les textes que j'ai rassemblés). Vous pouvez être assurés, en tout cas, que l'envoi sera aussi complet que possible; je pense le remettre à la valise pour l'un de ses plus prochains envois (je vais m'informer à ce sujet au Quai d'Orsay²¹) et vous aviserais aussitôt; je serai prêt dans une huitaine de jours. Vous aurez donc le tout vers la fin de la première semaine de juin et je serai ensuite à votre disposition pour répondre aux questions complémentaires qu'un premier examen de ce dossier pourra suggérer.

Je ne quitterai pas Paris avant la fin de juillet, sauf peut-être une petite semaine au cours de juillet pour une étude militaire dans le pays rhénan. Je prendrai mon corps²² et je m'absenterai de Paris, pour me reposer à la campagne, du 1er au 31 Août; puis serai de retour à Paris, que je ne quitterai plus, à partir du 1er Septembre... J'espère pouvoir demander un congé prolongé au printemps de 1923 à consacrer à Phocée. Si vous étiez de passage à Paris, d'ici là, je vous serai reconnaissant de m'en aviser à l'avance, afin que nous puissions nous rencontrer.

En attendant mon prochain envoi, veuillez agréer, cher monsieur, avec mes hommages pour Mme Picard, l'expression de mes sentiments reconnaissants et les plus amicalement dévoués, auxquels ma femme s'associe en vous adressant ses meilleurs souvenirs.

F. Sartiaux

III

Paris, 105, Quai d'Orsay, VII

Jeudi, 8 Juin 1922

Cher Monsieur et ami,

Suite à ma lettre, je vous remets ci-joint un dossier comprenant diverses pièces afférentes à Phocée.

21. Υπουργείο Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας.

22. Στρατιωτικό σῶμα.

Il a été constitué un peu en hâte, ayant été débordé ce temps-ci ; mais je ne vois rien d'essentiel à y ajouter. J'espère qu'il rendra service à vos collaborateurs.

Merci encore. Demandez-moi tous renseignements complémentaires, et tenez-moi au courant.

Très amicalement vôtre,

F. Sartiaux

IV

Paris, 105, Quai d'Orsay, VII

23 Juin 1922

Cher Monsieur et ami,

Vous trouverez ci-dessus la liste de l'envoi que je vous ai fait il y a une dizaine de jours par la valise ; j'y ai joint une lettre à votre absence.

J'espère que le tout vous est bien parvenu et en temps utile. Vous serez bien aimable de me le dire et de me tenir au courant.

Peut-être aurai-je bientôt le plaisir de vous voir ? Je serai heureux que vous me fassiez signe lors de votre plus prochain voyage à Paris. Je ne m'absenterai que du 1er au 31 Août.

Très amical souvenir,

F. Sartiaux

*Documents envoyés à M. Picard, Directeur de l'École d'Athènes
par M. F. Sartiaux, 105, Quai d'Orsay, Paris.*

(Valise diplomatique du 10 à 12 Juin)

Pièce N° 1 – Note d'ensemble (17 pages)

Pièce N° 2 – 12 photographies

Pièce N° 3 – 5 cartes et 1 notice

Pièce N° 4 – 5 brochures

Pièce N° 5 – Indications pratiques (4 pages)

Pièce N° 6 – Textes (5 pages)

Note d'ensemble sur l'Exploration et les fouilles de Phocée (17 pages)

Sommaire : I. – Vestiges à la surface du sol. Sondages et fouilles de 1913-1914
(Voir Notice dactylographiée de 1914). – p. 1

II. – Campagne de 1920 - Résultats archéologiques aux emplacements de 1913 et 1914. – p. 4

III. – Campagne de 1920 - Étude topographique, géologique et archéologique du promontoire. – p. 7

Étude topographique et géologique. – p. 7

Étude archéologique. – p. 13

Conclusions. – p. 16

F. Sartiaux

4 Juin 1922

I. [p. 1] NOTE D'ENSEMBLE SUR L'EXPLORATION ET LES FOUILLES
DE PHOCÉE

I. – *Vestiges à la surface du sol. Sondages et fouilles en 1913 et 1914.*

Il n'existe aucune *amorce* d'édifice antique à la surface du sol : On rencontre trois sortes de vestiges :

1° – Des monuments taillés dans le roc une grande tombe connue dans le pays sous le nom de *Loutro*, où l'on entre par une porte voûtée en cintre, et qui est composée de deux chambres rectangulaires séparées par une haute porte voûtée taillée dans la paroi et surmontée d'un fronton en retrait (les tombes se trouvant dans ces chambres ont été fouillées sans résultat) ; sur les rochers des collines de Chrysospiliotissa et de Bakathanasi Myloi, une série d'entailles diverses ; enfin, en bordure d'un ravin, en dehors de la ville, au nord, une nécropole de tombes en forme d'auge taillées horizontalement dans le roc et portant une rainure destinée à porter le couvercle.

2° – Des fragments assez nombreux d'architecture ayant appartenu à des constructions hellénistiques et romaines ; de grands sarcophages en trachyte, sans ornement, qui ont été déterrés par les propriétaires dans leur jardin ; des bases de marbre portant des inscriptions ; un fragment important de lion en marbre (qui se trouve près du Konak avec des fragments byzantins), dont le style est apparenté à celui des lions de Délos, etc. ... (*voir notice dactylographiée de 1913*).

3° – De nombreux tessons de poterie, dont la plupart sont de l'époque hellénistique et romaine, quelques-uns seulement peuvent remonter au IVe et au Ve s. trouvés *pour la plupart* sur les flancs et au pied de la colline de Bak. Myloi ; des petites têtes ou fragments de terre cuite du type de Myrina ou de Smyrne, un grotesque de l'époque archaïque.

Les sondages et fouilles de 1913 et 1914 ont été exécutés au débouché de

la vallée, à la périphérie du promontoire du côté de la vallée, l'entassement des maisons sur le promontoire y rendant toute recherche impossible. À part le grotesque en terre cuite mentionné plus haut, quelques figurines du IVe s.

[p. 2] et deux ou trois tessons de céramique qui peuvent être attribués au VIe s. (trouvés au flanc de la colline de Bak. Myloi), ces travaux n'ont mis à jour que des vestiges de l'époque hellénistique et romaine. Les fragments de céramique les plus *nombreux et les plus anciens* ont été trouvés à la base et au flanc du rocher de Bak. Myloi.

Dans une quinzaine de sondages, dont les emplacements, numérotés 1 à 1, 5, sont reportés sur le croquis au 2.500ième, quatre emplacements (reportés sur le même croquis sous la dénomination de chantiers 1, 2, 3, 4) ont été arrêtés et des fouilles y ont été commencées :

1° – *Chantier 1.* En bordure de la partie est du promontoire, dans une ruelle, sur le tracé d'une portion de l'enceinte génoise, sur une longueur de 45 m. et une largeur de 3 m., à une profondeur moyenne de 1 mètre, ont été mis à jour une quarantaine de gros blocs de marbre, appartenant à la fin de l'époque hellénistique ou à l'époque romaine ayant fait partie d'une porte antique monumentale prolongée par un grand portique : bases profilées, colonnes engagées, chapiteaux corinthiens d'un bon style, voussures, lintheaux, plaques de marbre ayant dû servir de dallage (voir photographies nos 1 et 2).

2° – *Chantier 2.* Au pied de la colline de Bak. Myloi, qui avait appelé mon attention par la quantité considérable de tessons de céramique dont elle était jonchée et par une dépression très marquée qu'elle présente sur sa face ouest, (où il m'avait paru que seul pouvait se trouver l'emplacement du théâtre), j'ai pratiqué une grande tranchée qui a atteint près de 20 m. de long sur 6 m. de large et qui a fait apparaître une rue antique dallée, bordée par un petit trottoir contre lequel s'adosse sur un des côtés, un mur ancien ; tous les déblais étaient replis de fragments de poterie hellénistique et romaine (voir photographie n° 3 et examiner sur place la coupe du remblai) ;

3° – *Chantier 3.* À l'est du promontoire, dans le voisinage du grand cimetière turc, j'ai dégagé sur une surface d'environ 15 m. X 8 m. un dallage en pierre, sous lequel se trouvent : deux petites bases disposées symétriquement, un gros bloc de corniche mouluré et orné de feuilles d'acanthe en marbre, un fragment de colonne et une grosse canalisation de terre cuite (voir photographie n° 4 et examiner sur place l'intérêt que

[p. 3] pourrait présenter la continuation de cette petite fouille).

4° – *Chantier 4.* À peu de distance de la route qui mène de Phocée à

Smyrne, au sud de celle-ci, à environ 400 mètres de l'origine du promontoire, j'avais commencé à dégager une mosaïque géométrique en cinq couleurs, que j'ai déblayées en grande partie en 1920 et dont il sera question plus loin *p. 4* (photographie n° 5).

Une série de sondages qui avaient été effectués plus à l'est, dans des chantiers situés au nord de la même route, à environ 800 m. de l'origine du promontoire, ont fait apparaître à une profondeur de moins d'un mètre, un certain nombre de sarcophages en pierre du pays sans ornement, contenant des fragments de poterie, des statuettes de terre cuite d'un bon style. Un sondage voisin a été entrepris en 1920, il en sera parlé plus loin (*page 5*).

D'autres fragments de figurines ont été trouvés en grande abondance un peu partout, mais la plupart au pied de la colline de Bak. Myloi. Les fragments de *céramique* sont du type lustré noir ou rouge sur noir dont quelques-uns remontent au IVE s. et même au Ve, des types hellénistiques, campaniens et apuliens de Gnathia, ainsi qu'un grand nombre du type romain des vases sigillés à vernis rouge (*voir photographies de la note dactylographiée*). Les figurines de terre cuite sont du type hellénistique de Myrina et de Smyrne, têtes de femmes, de jeunes gens, d'enfants, petit Éros nu, ailes d'Éros, petites poupées en forme d'Aphrodite, poitrines féminines, corps de femmes drapés; un fragment d'un très beau vase rouge en relief représentant une Hécate, le carquois au dos, une torche à la main (trouvé au flanc de la colline de Bak. Myloi dans le sondage) un petit acteur en bronze, les bras et les jambes croisés la face revêtue d'un masque comique (*voir photographies de la note dactylographiée 1914*). Les lampes sont hellénistiques, aux formes allongées, percées d'un trou central assez large, d'un lustre noir et de forme romaine, rondes, percées d'un petit trou central, en terre rouge ou rougeâtre. Deux d'entre elles présentent l'image d'un Hadès Sérapis, le visage barbu entouré d'une épaisse chevelure, la tête surmontée d'un calathos (*voir ibid.*). La pièce de monnaie la plus

[p. 4] intéressante qui ait été trouvée est un statère en électron présentant sur une face un protomé de lion archaïque et sur l'autre une tête de coq; elle a été frappée en vertu du Traité d'Alliance monétaire qui a été conclu entre Mytilène et Phocée, vers l'an 400 av. J.-C.

II. – Campagne de 1920 - Résultats archéologiques aux emplacements de 1913 et 1914.

Mosaïque. J'ai poursuivi le dégagement de la mosaïque mentionnée plus haut sur un vaste rectangle de 12 m. X 20 m., à une profondeur d'environ

20 m. du niveau du sol (voir photographie n° 5 et Résumé dans *Comptes-rendus de l'Ac. des I. et B.-L.* 1921). Les déblais n'ont présenté, outre des dés de la mosaïque et des losanges, que des fragments de lampes et de céramique de l'époque hellénistique et romaine, des fragments de *vitre* romains et un fragment d'inscription de trois lettres Ν Ο Σ d'époque hellénistique, ne présentant aucun des caractères des inscriptions à *apicès* de l'époque romaine. Il pourrait être intéressant d'effectuer un sondage de profondeur dans la cour intérieure qui, d'après mon hypothèse, est un atrium ou un impluvium, et de voir si le ciment existant recouvre des citernes comme à Délos; il serait également intéressant de dégager le pourtour extérieur et de rechercher s'il existe des traces de soubassements appartenant à des chambres distribuées autour du péristyle. Mais cette dernière recherche serait assez coûteuse, car ces vestiges éventuels sont enfouis dans un champ couvert de vignes et d'oliviers appartenant à un Turc assez exigeant.

Ampoules à eulogies. Dans le sondage N° 26 sur le promontoire, du côté de la périphérie et effectué dans le sous-sol d'une chapelle détruite consacrée à Hagios Taxiarchis, il a été mis à jour, à environ 4 m. de profondeur, une série de tombes. L'une d'elles contenait des ossements bien conservés, qui sont tombés en poussière dès que je les ai touchés, un petit fragment d'étoffe et un fragment de broderie; sur la poitrine du mort se trouvait une ampoule à eulogies portant les inscriptions *Apostolos* et *Hagios Andreas* (voir photographies n°s 6 et 7; *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de liturgie* du P. Cabrol, 1907, mot *eulogia*; et ampoules conservées au Musée du Louvre). De nouvelles recherches dans ce sondage qui n'a été qu'amorcé, pourraient donner des résultats intéressants

[p. 5] pour l'époque des premiers siècles chrétiens.

Sarcophages. Quelques coups de pioche donnés près des sondages effectués en 1913 et 1914 à l'est de la ville, à environ 700 m. du promontoire et au nord de la route, ont fait immédiatement apparaître à fleur du sol un nouveau sarcophage en trachyte, sans ornement, contenant des figurines et des fragments de poterie. Il est certain que cette région correspond à l'emplacement d'une nécropole hellénistique, dont les limites n'ont pas encore été recherchées.

Pierre préhistorique de taille paléolithique. Cette pierre a été trouvée près de la route, à environ 200 m. au nord de celle-ci, à un peu plus d'un kilom. à l'est de la ville, sur le flanc d'une des collines, à fleur du sol, au dessus d'un petit ravin et à proximité d'une masse rocheuse dont elle a été extraite, masse rocheuse silicifiée, de teinte rosée, très dure, la seule de l'espèce qu'on

rencontre dans la région. D'après l'analyse faite par M. Cayeux²³, dans la silice figurent une quantité de grains de quarts secondaire engagés dans une gangue tout entière siliceuse; elle serait plutôt une variété de jaspe qu'un silex. Les recherches rapides poursuivies dans un périmètre de quelques centaines de mètres, *n'en ont fourni* qu'une seconde, dont le caractère préhistorique est douteux. La première présente des retouches certaines de taille paléolithique, sans qu'on puisse préciser son usage (coup de poing, percuteur, râcloir), ni son âge. Il n'y a pas trace au pied du rocher d'une station paléolithique. Il est donc probable que les populations établies à quelque distance venaient extraire les outils de cette masse de roches particulièrement dures (qui fournissent aujourd'hui l'empierrement de la route) et que ce vestige de leur industrie a été abandonné sur place. L'intérêt de cette trouvaille est dans la grande rareté des vestiges paléolithiques et néolithiques découverts dans la région. On ne trouve à peu près rien à ce sujet dans : Boule, *Les hommes fossiles*, 1921, dans Dussaud, *Les Civilisations préhelléniques*, dans Chauvet, *Congrès d'Archéologie préhistorique et d'Anthropologie à Moscou*, 1892, Tome I, p. 5, dans de Morgan, Déchelette et Philippson. Les seules indications

[p. 6] que j'ai trouvées sont : 1° - dans un journal de Smyrne, *Μέλης* de 1875, Papadopoulos Kerameus, *Ἡ λιθίνη εποχή ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ* avec une planche, dont il a été rendu compte dans *Revue archéologique*, 1876, T. II, p. 189-190; 2° - dans un article d'Arthur Martin, de la *Revue archéologique*, 1877, II, p. 371, suivi d'une note par A. Damour, p. 172-175. Le premier de ces articles mentionne une collection d'une soixantaine de pierres préhistoriques, dont 17 en provenance de la région de Smyrne, parmi lesquelles trois seulement seraient paléolithiques. Ces objets seraient aujourd'hui au Musée de l'École Évangélique à Smyrne. L'auteur mentionne également une collection dispersée dans divers musées, la collection Spiegenthal (lac Gygès), ainsi que la collection Finlay, dont quelques pièces seraient en provenance de cette région. Le second article décrit, en outre, une collection, constituée par l'auteur, d'une trentaine d'instruments appartenant à l'époque de la pierre polie. L'attention des archéologues pourrait être utilement appelée sur ces recherches néolithiques et paléolithiques dans la région.

23. Lucien Cayeux, Γάλλος καθηγητής γεωλογίας στην École normale supérieure des mines και στο Collège de France. Είχε συμμετάσχει και στις ανασκαφές της Δήλου. Έργο του τὸ *Description physique de l'île de Délos*, Παρίσι 1911.

Tumuli. Sur la crête des coteaux qui prolongent le col d'Anaphani, au nord-est de la vallée, il existe deux tertres en forme assez caractéristique de tumulus. J'ai pratiqué une tranchée dans l'un d'eux, qui ne m'a donné aucun autre vestige intéressant que des fragments de poterie grise, sans peinture ni décor, modelée au tour et présentant de fines incisions en forme de V (voir photographie n° 8). Cette poterie me paraît rappeler les plus intéressantes trouvailles de Troie, quoiqu'elle soit d'une technique plus fine et plus perfectionnée.

Telles sont les principales trouvailles faites en 1920 dans les régions déjà explorées en 1913 et 1914. Outre les objets trouvés, les recherches sur ces emplacements ont permis d'établir l'existence d'une vaste région archéologique continue baignée d'un côté par la mer, d'une longueur d'environ 1 kilm. et d'une largeur approximative de 400 m., dessinant grossièrement une grande ellipse allongée et correspondant à la forme de la ville que mentionne Tite-Live (voir croquis au 2.500ième teinté).

[p. 7] C'est là que me paraît s'être élevée la plus grande partie de la ville hellénistique et romaine (voir partie teintée en vert sur le croquis au 2500ième). Aucune indication ne m'a permis de retrouver des indices afférents au Temple d'Athéna mentionné par les textes*. Les seuls indices d'un établissement plus ancien dans toute cette région, indices encore extrêmement rares (*fragments de céramique*) ont été trouvés au pied du rocher de Bak. Myloi, face à la mer.

III. – Campagne de 1920 - Étude topographique, géologique et archéologique du promontoire.

Étude topographique et géologique. L'étude topographique a révélé que le promontoire est constitué : 1° - par un sol rocheux qui émerge à l'ouest jusqu'à une hauteur d'environ 10 m. ; 2° - par une série de terrasses qui vont en s'abaissant jusqu'à atteindre le niveau de la mer ; 3° - au nord et au sud du roc émergé, par des remblais.

Toute la terre, qui recouvre cet espace de 400 m. sur 300 m. environ, est une terre rapportée. L'absence d'alluvions et l'insuffisance de l'érosion ex-

* Il existait probablement un temple antique à l'emplacement de la Bab Assab Djami (au point le plus élevé du promontoire), comme paraissent en témoigner les restes antiques qui se trouvent dans la cour de cette mosquée; d'autre part des fragments d'architecture ont dû se répandre à partir de ce sommet et ont été utilisés ou laissés sur place; il y aurait un inventaire intéressant de ces vestiges à dresser.

cluent l'hypothèse d'une formation naturelle. Une série de sondages de profondeur, l'investigation d'une vingtaine de puits dans les cours des maisons, constitués par une maçonnerie élevée sur le roc, ont démontré que cette terre recouvre un ou plus probablement deux îlots rocheux contigus, noyau primitif qui a été progressivement élargi au moyen de terrassements successifs dans lesquels il a été complètement noyé. Les épaisseurs de terre, portées sur le croquis au 2500ième, varient de 2 m. 50 à 7 m. Elles sont le plus généralement de 4 à 5 m. *environ*.

Au point de vue *géologique*, les résultats *ont été* les suivants :

À une époque qu'il est difficile de déterminer rigoureusement, mais antérieure aux temps historiques, le promontoire n'était encore qu'un îlot (ou un groupe d'écueils) séparé de l'amphithéâtre rocheux par une dépression assez large occupée par la mer. Cet îlot se trouve à un demi-kilomètre en avant de l'escarpement de Bak. Myloi et à une distance sensiblement plus grande des collines voisines formant la ligne du rivage; sa nature lithologique est la

[p. 8] même; il est constitué par un tuf bréchoïde trachytique provenant de la consolidation des produits de projection de volcans pliocènes ou quaternaires. Plus tard le remblaiement de ce détroit minuscule a rattaché l'îlot à la côte; une large plaine littorale a d'abord marqué les progrès de celle-ci; puis une sorte de pédoncule a relié l'îlot primitif à la terre ferme. Le site n'a acquis sa physionomie actuelle qu'après de longs siècles, à la suite de transformations importantes dues à des travaux entrepris à diverses époques par les gens du pays.

La dépression qui s'étend entre la ville et les collines qui bordent la côte est occupée par des terrains récents, provenant pour la plus grande partie d'apports naturels; ceux-ci sont de deux sortes :

1° – Des alluvions modernes, charriées par le cours d'eau *d'Anaphani déré* et ses affluents, sont venues s'étaler à la base de coteaux; elles constituent une nappe continue, qui s'élève à une dizaine de mètres sur la terrasse supérieure pour descendre ensuite progressivement vers la mer. Cet alluvionnement n'a jamais été intense. Il est à peu près nul actuellement. On doit admettre qu'une partie notable des terres qui forment le sol de cette plaine, particulièrement sur sa bordure, doit son origine à des éboulis de pentes au transport à faible distance par la pluie ou le vent des matériaux meubles arrachés aux roches voisines, celles-ci étant parfaitement altérées et facilement désagrégables.

2° – La bande qui forme le rivage a une autre origine : elle a été certainement, à une date récente encore, conquise sur la mer par un ensablement

progressif de la baie. Cet apport constant d'arènes et graviers littoraux, qui se poursuit encore de nos jours, (transformant en cap ou en longue presqu'île les chapelets d'écueil qui accidentent les abords de la côte, prolongeant par des levées de sable ou de galets certaines îles plus importantes et plus éloignées du littoral, telles que *celle de Drépani*) a abouti ici à la formation d'une plage, qui est venue se juxtaposer à la plaine alluvionnaire, accroissant ainsi les gains de la terre ferme.

[p. 9] Au début, cette côte basse devait offrir par places, dans les parties déprimées, un caractère lagunaire. L'Anaphani déré, plus volumineux que de nos jours, laissait croupir, près de son embouchure, des eaux marécageuses qui ne parvenaient pas facilement à franchir la barrière de sable qui les séparaient de la mer; le ruisseau a été plus tard canalisé dans cette région, ce qui lui permet, aujourd'hui de s'écouler sans encombre. D'autre part, lors des gros temps, la mer pénétrait souvent à l'intérieur des terres et battait peut-être encore récemment le pied des monts Stéphania et du Prophète Élie vers le sud, de Bak. Myloi et de Katirdji Kaïadès au nord. L'évolution des phénomènes naturels a pu modifier lentement mais assez profondément cet état de choses. D'abord, malgré la faible importance des apports dus au ruisseau la poussée des alluvions de l'Anaphani et de ses affluents vers la mer s'est poursuivie jusqu'à nos jours, masquant sur une largeur notable les formations du rivage sous une pellicule de terre arable d'origine continentale; la démolition incessante de la falaise a produit un talus assez épais d'éboulis à blocs souvent volumineux.

Plus loin vers la mer une flèche de sable ou une levée de galets a dû relier au rivage le rocher primitif. Mais de ce côté les travaux considérables effectués à plusieurs reprises par les habitants ont profondément modifié la physionomie du site.

En résumé, la topographie et la géologie fournissent ce renseignement certain : le promontoire était primitivement un îlot, ou un groupe de deux îlots, à peine reliés à la mer par une petite lagune, une petite levée de terre ou de galets; la mer pénétrait autrefois beaucoup plus profondément dans les terres et baignait un cordon de littoral, une plage due à un double phénomène: l'un, terrestre d'alluvions et d'éboulis, l'autre, maritime, d'ensablement (*voir le schéma : Site de Phocée depuis les temps quaternaires*).

La question qui se pose est d'établir à quelle époque Phocée a pris sa physionomie actuelle et par quels stades de transformation le site a pu passer.

[p. 10] Quelques faits précis peuvent être à cet égard établis d'une façon certaine :

1^ο – Il y a environ 75 ans, d'après les témoignages de vieillards du pays, la mer pénétrait dans les terres, au nord du *Micros Ialos*, jusqu'à environ 100m. de sa limite actuelle ; les quais situés en bordure du promontoire au nord n'existaient pas ; le rivage était constitué par une plage dont les limites étaient plus ou moins bien définies. C'est pour approfondir et assainir le port, pour défendre la côte contre les envahissements accidentels de la mer et contre un ensablement progressif continu, qu'un terre-plein d'une centaine de mètres de largeur et des quais ont été aménagés à l'emplacement de la plage, au nord du *Micros Ialos*. Au sud de cette baie, le long du promontoire, des quais ont été construits pour y établir un abattoir et une poissonnerie et y construire des halles, où est emmagasiné le sel en provenance de Tchandarli. Il en est de même en bordure du *Mégalos Ialos*, où le golfe se creusait à l'intérieur de la terre, à une distance qui ne peut pas être établie exactement mais qui était plus considérable qu'au *Micros Ialos* ; il y avait constitué une sorte de lagune, où la mer atteignait à certains moments jusqu'à l'origine de la route de Smyrne. En bordure du promontoire, le quai supporte d'autres halles pour l'emmagasinement du sel ainsi que des édifices municipaux. Le long du rivage, une petite baie bordée de quais est utilisée pour le carénage des navires et un quai plus vaste sert à l'amarrage des barques et à l'amoncellement du sel lorsque les hangars sont pleins.

Le caractère récent de tous ces travaux résulte d'indications fournies sur place par les anciens de la ville et de la carte marine dressée en 1838 par l'Amirauté anglaise, *qui est intéressante à consulter*.

2^ο – Nous connaissons le tracé de la ville située sur le promontoire au moyen âge par les restes importants d'une grande muraille élevée par les Génois entre le XIIIe et le XVe s., et qui a été détruite et reconstruite à diverses reprises pendant cette période troublée. La ville située sur le promontoire était complètement

[p. 11] enfermée dans cette muraille et communiquait avec l'extérieur par trois portes qui existaient encore il y a une cinquantaine d'années, deux d'entre elles sur la partie qui fait face à la vallée, une troisième sur le *Megalos Ialos*. Les vieillards se souviennent encore de l'époque où, dans leur enfance, on fermait, tous les soirs, les portes de la ville. Elles ont été, paraît-il, détruites vers 1870, pour aménager sur leur emplacement des blocs de maisons dans lesquelles une partie des matériaux ont été réutilisés.

Ce mur du moyen âge était construit sur l'emplacement d'un mur plus ancien, dont il reste des vestiges importants en plusieurs points, notamment au sud du promontoire, derrière l'édifice de la poste, et en plusieurs points

dans la partie qui fait face au nord. Ces vestiges mériteraient une étude approfondie, de façon à en établir aussi exactement que possible la date, qui nous paraît remonter à l'époque romaine. À cette époque, le promontoire n'était donc relié à la terre ferme que par un pédoncule assez étranglé dont la largeur ne devait pas dépasser 150 m.

3° – En deux points des travaux considérables de terrassements apparaissent d'une façon particulièrement nette : à l'extrémité du promontoire vers la mer, au sud de celui-ci, dans la partie qui fait face au Megalos Ialos. Ils ont eu pour objet d'étendre la surface du promontoire enfermée dans la muraille. Celle-ci s'avance dans ces deux régions de 25 à 35 m. de la paroi rocheuse; tout l'intervalle a été comblé par des terres qui proviennent exclusivement de matériaux locaux (*parties marquées. Remblai sur le croquis au 2500ième teinté*). Un sondage (N° 21), pratiqué dans l'un de ces remblais, a rencontré jusqu'au roc des terres rapportées, avec des fragments de poteries grossières, notamment des tuiles romaines à rebord; c'est un dépôt remanié. On y a également recueilli quelques coquilles marines, qui n'appartiennent pas à une plage quaternaire, *mais* qui sont simplement des déchets de cuisine. Ainsi a été établie en bordure du Megalos Ialos, sur le promontoire, une chaussée large et bien nivelée qui reliait la terrasse supérieure à la partie basse de la ville.

Nous connaissons ainsi trois stades du promontoire : A) À l'origine, des écueils rocheux où la couche de terre provenant de l'érosion

[p. 12] et d'éboulis était très *légère*, et qui se prolongeaient dans la mer de petites plages étroites; cet îlot a été relié de sable ou de galets; B) au moyen âge et à l'époque romaine un vaste tertre nivelé aplani en terrasse, de surface presque double de celle de l'îlot primitif; C) l'état actuel (depuis environ 75 ans) où l'évasement est plus grand encore (*voir le schéma : site de Phocée depuis les temps quaternaires*).

Les rochers de l'îlot étaient donc noyés, *au plus tard* à l'époque romaine, dans des apports de terre artificielle. Ils ont été façonnés pour y établir des constructions et pour y aménager une véritable petite ville.

4° – Ces travaux ont permis de réaliser un projet de grande importance, qui ne pouvait être envisagé qu'après leur achèvement : celui de l'adduction d'eau potable aux quartiers les plus élevés de la ville. Les puits assez nombreux creusés dans l'intérieur des habitations ne constituaient qu'une ressource insuffisante. Actuellement, outre ces puits, il existe sur le promontoire deux fontaines d'un faible débit. Mais les habitants vont aussi puiser l'eau potable à une conduite, en très mauvais état, qui descend le long du

ravin d'Arcadia déré; cette conduite passe sur un aqueduc d'environ 500m. de long, de l'époque romaine, remanié par les Gênois, qui draîne les eaux provenant d'une nappe souterraine située en contre-bas des collines, à une distance d'environ un kilom., près d'une petite chapelle, Panaghia Galatéria. La conduite s'arrête aujourd'hui à l'entrée du promontoire, à l'origine de la route de Smyrne et ne pénètre pas dans la ville. L'eau de la conduite parvenait à l'époque romaine jusqu'à la partie culminante du rocher, avantage appréciable, auquel les habitants dans leur incurie ont renoncé aujourd'hui. Tels sont les renseignements que l'étude topographique et géologique nous a permis de recueillir sur les conditions et les phases successives de l'aménagement de ce promontoire.

[p. 13] *Étude archéologique.* Quatre sondages archéologiques *principaux* ont été pratiqués en 1920 sur le promontoire : l'un vers le centre du promontoire (S. N° 26) a donné les tombes chrétiennes dont il a été question plus haut, posées à quatre mètres de profondeur, quelques centimètres au dessus du rocher; entre ces tombes et le roc, j'ai trouvé quelques fragments de céramique d'un beau lustre noir du IVe et peut-être du Ve s. av. J.-C. Un second sondage, effectué dans la même terrasse, jusqu'au roc situé à 5m. de profondeur (S. N° 16) n'a donné que de la céramique *hellénistique et romaine*. Des deux autres, effectués plus près de la partie où émerge le rocher à l'ouest, l'un (S. N° 24) ne m'a donné que des débris récents, mais n'a pu être poussé que jusqu'à 4 m., sans atteindre le roc; l'autre m'a réservé la trouvaille la plus intéressante que j'aie faite : une série continue de fragments de céramique dont l'époque s'échelonne entre les *temps mycéniens jusqu'à la fin du Ve s. av. J.-C.*

Ce dernier sondage, S. N° 25, a été pratiqué dans une ruelle, entre les murs de deux maisons détruites. Il forme un rectangle de 3m. sur 2m., qui a été poussé jusqu'au roc, à une profondeur de 5m. au-dessous du niveau de la ruelle. La poterie *archaïque* a commencé à apparaître à 3 m. 60 du niveau du sol, avec un fragment de vase appartenant au type géométrique des îles; l'existence s'en poursuit jusqu'au roc mais les fragments ont été trouvés pêle-mêle, sans qu'il ait été possible d'établir une stratification nette d'époques successives.

Les divers types peuvent être rangés dans les 5 catégories suivantes :

1° – *Fragments mycéniens*, en argile assez grossière, mi-cassée, modelée au tour, recouverte d'un engobe gris ou gris brun clair mat, sur lequel sont peintes des bandes noires assez larges mates noires ou rougeâtres et noires, où

le rouge paraît être dû à la décomposition du noir par le feu. L'un des fragments, à engobe gris clair, rappelle la matière et le décor du grand Pithos trouvé

[p. 14] à Santorin et légué au Musée du Louvre par de Witte (Salle A, N° 265, Pottier, *Catalogue I*, p. 123, *Vases antiques*, I, p. 10) et deux autres, à engobe rougeâtre, la matière de la poterie N° 264 du Louvre, également en provenance de Santorin.

2° – *Fragments géométriques* (antérieurs au VIIe s.), à argile fine, rougeâtre, fortement mi-cassée, modelée au tour, revêtue d'un engobe clair à décor géométrique caractéristique, formé de bandes noires et rouges brunes lustrées, dont les cadres présentent en rouge brun lustré des doubles haches et des chevrons.

3° – *Fragments de style rhodien* (VIIe et VIe s.), qui peuvent être groupés en 2 catégories : a) argile fine, rougeâtre, micassée, modelée au tour, enduite d'un engobe clair à décorée sur les deux faces de motifs floraux (boutons effilés, palmettes), peints en rouge avec retouches noires, rappelant la décoration florale des plats rhodiens de Camiros (Louvre, Salle A, N°s 300 à 310, Pottier, *Catalogue I*, p. 162-163, *Vases antiques*, I, p. 12-13) ; b) argile fine, rougeâtre, micassée, modelée au tour, couverte d'un engobe blanc, décor à zones séparées, par de fines bandes circulaires noires et brunes et ornées : l'une, d'une tresse identique à celle qui figure sur le col des Oenochoés du Louvre en provenance de Camiros (Louvre, Salle A, N°s 312, 314 à 316, Pottier, *Catalogue I*, p. 163-164, *Vases antiques*, I, p. 13), l'autre de svasticas et de croix à chevrons en traits fins noirs bruns; le revers de ce dernier type est revêtu d'un engobe uniforme d'un beau noir lustré.

[p. 15] 4° – *Fragments divers de fabrication archaïque*, la plupart ionienne;

5° – *Fragments noirs, et rouges sur noirs, lustrés, du Ve s.*

(voir photographies n°s 9 et 10).

Des fragments hellénistiques et romains, comme on en trouve en abondance, accompagnaient cette trouvaille.

Il est encore difficile de se prononcer sur la provenance de ces fragments, dont quelques-uns sont certainement importés de Rhodes (un Rhodien, Aristote de Rhodes, a été gouverneur de Phocée, d'après Aristote, *Econom.*, II, II,15). D'autres peuvent être dus à une fabrication locale; la forte proportion de mica, que comportent tous les fragments ne me paraît pas de nature à pouvoir en éclairer la provenance; des poteries de Rhodes, de Milet et d'ailleurs présentent, je crois, le même caractère.

Mais ce qui est essentiel, c'est la démonstration directe, que cette trou-

vaille nous apporte pour la première fois, que le site de Phocée et en particulier le promontoire ont été occupés à une époque très ancienne et notamment à l'époque que la tradition assigne à la fondation de la ville par les colons ioniens venus de l'Attique.

IV. – *Confrontation avec les textes.*

Je ne m'étendrai pas sur ce point. On trouvera des indications suffisantes dans le résumé de mon Exposé à l' *Ac. des I. et B.-L.* en 1921 (Comptes-rendus 1921, tirage à part, p. 5 à 10).

La 2ème partie du texte de Nicolas de Damas (Müller, *Fr. Hist. Grecque*, Tome III, fr. 53, p. 387):

«Les Ioniens s'étant dirigés sur leurs navires en face de l'Hermos, ils s'emparèrent d'un îlot situé non loin de la terre ferme. À l'approche d'un grand nombre de barbares, ils résistèrent et les maîtrisèrent; puis, s'étant avancés sur un monticule de la terre ferme, ils entreprirent de combler complètement l'intervalle. Ménès, tyran de Cyme, qui était alors maître de la région, s'étant opposé à la construction d'un rempart, son frère, Ouatias, s'allia aux Ioniens par l'amitié et le mariage, afin de renverser Ménès et de leur donner en maîtres l'emplacement... »

fait mention d'un îlot et d'un monticule de la terre ferme

[p. 16] situé à peu de distance. L'identification de l'îlot avec le promontoire ne me paraît pas contestable. Le monticule ne semble pas pouvoir être identifié avec un autre que Bak. Myloi, qui répond bien au texte, qui se trouve à proximité de la voie d'eau provenant de la source de Panaghia Galateria mentionnée plus haut et où les tessons de céramique les plus anciens avaient été trouvés avant la découverte faite sur le promontoire.

V. – *Conclusions.*

Programme de la campagne 1922. Il résulte de ces recherches et de ces rapprochements que les sondages les plus intéressants et les plus importants doivent être effectués : d'une part sur le promontoire, d'autre part au pied du coteau de Bak. Myloi, dont les épaisseurs de terre jusqu'au roc, résultant d'investigations des puits, ont été portées sur le croquis au 2500ième.

Ces sondages doivent être poursuivis jusqu'au roc, en notant avec soin les diverses couches de céramique rencontrées. Ils doivent être multipliés sur toute la surface du promontoire, de façon à délimiter une aire qui puisse correspondre à une région occupée à l'époque archaïque. Ils doivent être multipliés également au pied du coteau de Bak., au sud et à l'ouest, de façon à

rechercher méthodiquement si des trouvailles archaïques de même nature ne pourraient pas y être effectuées.

Tel me paraît être le programme essentiel de la campagne de 1922.

Bien entendu toutes autres recherches qui pourraient être faites en supplément seraient bienvenues. J'ai indiqué au cours de la note ci-dessus les points qui ont arrêté mon attention et auxquels il pourrait être intéressant d'apporter des réponses ou des précisions *je les résume ci-dessous*. Il va de soi que toute autre investigation de nature soit à confirmer ou modifier mes hypothèses, soit à en suggérer d'autres ou à amener une découverte quelconque, serait intéressante et fructueuse. Mais il me paraît essentiel de poursuivre avant tout une investigation méthodique du promontoire et de la base du rocher de Bak. Myloi.

*Résumé des différents points sur lesquels l'attention pourrait être portée
ou des recherches faites à titre subsidiaire.*

[p. 17]

1° – Hypothèse sur l'emplacement du théâtre (p. 2).

2° – La fouille du chantier 3 mérite-t-elle d'être poursuivie (p. 2)?

3° – Sondages à effectuer dans la cour intérieure de la mosaïque : recherches éventuelles dans le pourtour extérieur du péristyle (p. 4).

4° – Poursuite des sondages sous la chapelle de Haghios Taxiarchis (tombes chrétiennes p. 4-5).

5° – Investigation de la région des sarcophages, à l'est de la ville (p. 5).

6° – Porter son attention sur la possibilité de retrouver d'autres pierres néolithiques ou paléolithiques (p. 5-6).

7° – Nouvelles recherches à poursuivre à l'emplacement des tumuli (?), près du col d'Anaphani (p. 6). Leur emplacement pourra être indiqué par des ouvriers du pays qui ont travaillé avec moi en 1920, notamment par Nicolas Tripatsis qui m'y a accompagné.

8° – Inventaire des *marbres* réutilisés dans les édifices aux alentours de la mosquée Babe Assab Djami, au point le plus élevé du promontoire (p. 7 et note 1). À noter spécialement un fragment important de tambour en marbre cannelé, d'un *bon style*, qui se trouve à l'est du promontoire, au pied de la batterie, en partie *dans la mer* et qui est certainement tombé de la terrasse supérieure (*voir croquis au 2500ième*).

9° – A-t-il existé une muraille en dehors du promontoire ? Question difficile, dont il y aurait intérêt à poursuivre l'étude. Un ou deux voyageurs, si j'ai bon souvenir, en font mention. D'autre part, où se trouvait exactement la

muraille mentionnée par Hérodote ? (*Ac. I. et B.-L.*, 1921, p. 8 du tirage à part).

10° – Examiner avec soin les parties de la muraille du promontoire antérieures à l'époque gênoise (derrière la porte, au Nord-est et au Nord) (p. 11).

4 juin 1922 F. Sartiaux

F. Sartiaux
105, Quai d'Orsay, Paris VIIe

Programme Sartiaux pour les fouilles de 1922
(d'après lettre à M. Picard du 11 avril 1922)

«J'ai trouvé sur un point du promontoire (bien réperé sur le plan) une série de fragments des poteries qui s'échelonnent depuis le mycénien jusqu'à l'époque romaine. Il s'agit de déterminer l'aire dans laquelle de pareils vestiges archaïques se rencontrent, au moyen de sondages effectués jusqu'au roc, c-à-d. à des profondeurs variantes de 2-3 m. à 6-7 m. Les épaisseurs de terre seront indiquées sur un grand nombre de points de mon plan. Ces sondages (rectangles de 3 X 5 m. environ) seraient à multiplier en un grand nombre de points du promontoire. En outre, si on dispose d'assez de temps, une autre série de sondages seraient à entreprendre au pied de la colline de Bakathanasi Myloi, dans une petite région que j'indiquerai sur le plan et où, d'après l'exposé à *Ac. I. et B.-L.*, la colonie grecque primitive me paraît avoir dû s'installer...

... En d'autres termes, délimiter l'étendue des régions où des vestiges archaïques peuvent être découverts (ou des amorces d'édifices ou de fragments d'édifices) d'époque mycénienne et de l'époque de la fondation de Phocée et de Marseille...

... *Ce que vous n'utiliserez pas du crédit de 15000 fr. pourraient être consacré aux travaux de Notion ...*

NOTICE RELATIVE AU CROQUIS 2500ième

Les teintes limitées par les traits noirs portés sur le promontoire figurent des terrasses, dont les hauteurs vont en s'abaissant depuis la plus haute (teinte bleue) où le roc affleure et dont le point culminant (mosquée) est à environ 10

m. au-dessus du niveau de la mer, jusqu'à la plus basse (verte), qui est à environ 3 ou 4 mètres au-dessus de ce niveau. Les terrains situés à l'extérieur du trait noir sont des terrains modernes, qui ne remontent pas à plus de 75 ans (actuels); les hangars ne remontent pas à plus de cinquante ans.

Le trait rouge porté sur le promontoire figure l'emplacement *de l'ancienne muraille gènoise*.

En plusieurs points, au sud derrière la Poste, à l'est face à la mer, au nord derrière la poissonnerie, cette muraille a été construite sur une muraille plus ancienne, qui paraît remonter à l'époque romaine et dont il y aurait intérêt à rechercher la date.

Cette muraille a été percée de trois portes indiquées sur le croquis.

Les marbres extraits du chantier N° I appartenaient à celle de ces portes qui se trouvait au nord.

Un vieillard, Georges Spiro, âgé de près de 90 ans, qui vivait encore en 1920, se souvient de la disposition de ces portes.

Les chiffres marqués en noir indiquent la profondeur des puits depuis le niveau du sol jusqu'au roc. Ceux qui sont précédés du signe > n'ont pu être mesurés que jusqu'au point où finit la maçonnerie, les chiffres correspondent *donc* à un minimum. Les indications à l'encre rouge, S suivi d'un chiffre, désignent les sondages qui ont été effectués.

Les sondages S. 1 à S. 5, à l'est et au nord, près de la muraille gènoise, remontent à 1913, ce ne sont pas des sondages de profondeur: ils n'avaient pour objet que de rechercher les emplacements où ces sondages 1 et 2, aux extrémités d'une petite ruelle marquée d'un trait rouge plein, ont donné des résultats. C'est à leur emplacement qu'a été installé le chantier 1 exploité en 1913 et 1914 et qui a mis à jour une quarantaine de grands blocs et plaques de marbre (voir photographies n°s 1 et 2).

Les sondages 6, 7, 8, et 9 à la colline de Bak. Myloi, qui sont également de 1913, ont fait découvrir de nombreux fragments de figurines de terre cuite et des tessons, dont la plupart sont hellénistique et romaine, mais dont quelques-uns peuvent être datés du IVe et même du Ve s. Le sondage 10 (1913), dans une région où des sarcophages avaient été mis à jour par des propriétaires, en a fait découvrir de nouveaux, avec des fragments de figurines et de *céramique*. Le sondage II a été transformé en chantier 3. Les sondages 12 et 13 ont donné, à une assez grande profondeur, des sarcophages contenant des ossements et des fragments de figurines et de tessons de céramique d'époque hellénistique.

Les sondages de 1922 commencent au sondage 16, sondage de profondeur,

qui n'a donné que des fragments de céramique hellénistique et romaine. *Le S. 17 et S. 18* ont mis à jour de gros marbres analogues à ceux du grand chantier I, témoignant que les restes de cette architecture s'étendent, perpendiculairement, à une distance assez importante. *Le S. 19*, dans un jardin, au pied d'un cyprès, a donné un fragment de gros marbre sans grand intérêt. *Le S. 20* est en dehors du croquis au 2500ième : C'est le sondage effectué sur les collines qui aboutissent au col d'Anaphani, à l'emplacement d'un tertre en forme de tumulus (voir note d'ensemble p. 6). *Le S. 21 (maison de Alatdrapous Djamal)* a fait apparaître, au coin d'un mur, une inscription qu'il y aurait intérêt à décalquer. *Le S. 22*, dans la région des sarcophages, à l'est a donné le sarcophage dont il est parlé dans la note d'ensemble p. 5. *Le S. 23* a été sans résultat.

Enfin les sondages S. 24, 25 et 26 sont des sondages de profondeur. *Le S. 24* a été poursuivi jusqu'à 4 m. puis abandonné à cause de la pluie, sans atteindre le roc et sans résultat. *Le S. 25* est le sondage capital, qui a donné la poterie archaïque dont il est parlé dans la note d'ensemble. *Le S. 26*, est le sondage sous la chapelle de Haghios Taxiarchis, qui a fait apparaître les tombes chrétiennes (voir note d'ensemble p. 4 et p. 13).

Les chantiers 1, 2 et 3 sont de 1913 et 1914 (voir photographies nos 1, 2, 3 et 4). Le chantier 4 est celui de la mosaïque voir photographie n° 5.

Le teinte vert pâle, qui figure sur la partie de la ville située à l'intérieur, indique très grossièrement la limite de la ville antique qui m'a paru correspondre au tracé donné par le texte de Tite-Live (XXXVII, 31), qu'il y aurait intérêt à réexaminer de près pour confirmer ou infirmer mes hypothèses (voir compte-rendu à l'Ac. des I. et B.- L., 1921).

Nota important. Le tracé des ruelles sur le promontoire, dans les parties teintées en bleu et en violet, est tout à fait approximatif. Il a été effectué à la main, sans exactitude. *Il n'y a pas lieu de s'y fier.* Au contraire, les tracés des quais, des hangars, des bâtiments, les grandes artères parallèles ou perpendiculaires et des autres rues droites sur le promontoire sont, pour la plupart, exacts. Ils ont été obtenus au tachéomètre.

Indications pratiques

VOIES D'ACCÈS DE SMYRNE À PHOCÉE

Par mer

a/ Service public de petits vapeurs ; voie la plus courte et la plus économique, mais horaires incertains.

b/ Caïque, peu praticable pour les voyageurs mais très utile pour le trans-

port des marchandises. Certains commerçants de Phocée, notamment M. Nicolas Papayanni, possèdent des caïques qui font souvent le voyage entre Smyrne et Phocée.

Par terre

On trouve des *voitures* (Taliki) ou des chevaux à Cordélio, à Ménémén et à Phocée (payé environ 10 livres en 1920, y compris le guide et son cheval, soit pour deux chevaux et un guide).

a/ Chemin de fer jusqu'à Ménémén, puis de Ménémén à Phocée par Kiesik-Kieui, le bac, Gören-Kieui, Bagh-Arasi.

b/ De Cordélio par Onloudjak, Seirik-Kieui, où l'on rejoint, un peu d'arriver au bac, le même chemin qu'en a/. Dans le cas où le bac n'est pas praticable (crue de l'Hermeros), il en existe un autre un peu plus haut, en amont, à environ 1/2 heure ou 3/4 d'heure. Ce chemin (b) est le plus habituel par voie de terre.

c/ Un troisième chemin se rapproche de la côte et présente l'intérêt de passer à proximité de l'ancien site de Leucæ (Tres Tepedes, sur la carte de Kiepert²⁴), auquel il serait important de consacrer une journée (le propriétaire d'une ferme située sur cet emplacement dit y avoir trouvé de nombreux vestiges antiques).

On quitte la route précédente à Tehikli pour se diriger plus à l'ouest; on passe à Keklidji, Güllen, Kösbeyli et l'on passe l'Hermeros à un troisième bac, situé peu de distance de Panaghia Bournou; on monte directement au col d'Anaphani sans passer par Bagh-Arasi.

Les deux itinéraires b/ et c/ représentent environ 45 kilm. depuis Cordélio et demandent environ 9 à 10 heures, arrêts compris; l'itinéraire c est légèrement plus court mais moins bien connu des guides.

[p. 2] À Phocée, pour tous renseignements pratiques, s'adresser de ma part à M. Nicolas Papayanni, notable de la ville, dont le bureau se trouve sur le quai, au nord du Megalos Ialos. C'est dans le petit local lui appartenant, attenant à son bureau, que le matériel que j'ai acquis en 1920 a été entreposé sous sa garde.

M. Nicolas Papayanni a un neveu à Smyrne, M. Athanase Papayanni, qui m'a rendu de nombreux services et qui est très au courant de tout ce qui con-

24. Heinrich Kiepert, Γερμανός γεωγράφος και χαρτογράφος (1818-1899) που μελέτησε ιδιαίτερα τη Μικρά Ασία.

cerne Phocée. S'adresser à lui, de ma part, à Smyrne, où son adresse pourra être donnée par *M. Chalikiopoulo, banquier bureau Tchocha Bejesteni (près de la Métropole), domicile 22, rue Méïmaroglou (Smyrne). Voir aussi M. Le Dr. S. Georgiadis 44, rue Méïmaroglou (Smyrne), l'un et l'autre Phocéens.*

[p. 3]

LISTE DES OUVRIERS ayant travaillé en 1920 (*orthographe approximative!*)

Nicolas Tripatsis *m'a suivi dans toutes mes campagnes, très au courant, extrêmement dévoué, connaît tous les emplacements.*

Antonio Mpolkas

Georgios Jiontabalis

Théodors Axpatsis

Athanasios Soglemesis

Emanoïl Prasos

Panayotis Karantagis

Nicolas Papa Dionysiou

Iohannis Papa Dionysiou

Petros Michalatchoglous

Panayotis Michalatchoglous

Georgios Ampelas

Theodoros Kolterianos

Konstantinos Spengas

Michaïl Jontampolis²⁵

Michaïl Boutsoukakis *a travaillé au sondage N° 25 où la poterie archaïque a été trouvée.*

Georgios Gounaris

Apostolos Tsirgotis

Papaskos Saliakas — » —

Dimitrios Mpaglanis

Stamatos Karipis

Dimitrios Tsikounios — » — (*Tsikounios*)

Stilianos Telardos

Panayotis Kourlomatis

Pantilis Mpolkas

Georgios Mankas

25. Πρόκειται μάλλον για τὸ ἴδιο ἐπίθετο μὲ τὸ προαναφερθὲν Jiontabalis.

Nicolas Kandili
Michaelis Ananidhakis — » —
Giorgios Phasoulakis

[p. 4] Disparu

Nov. 1922

Sartiaux (ύπογραφή)²⁶

Inventaire du matériel de la Mission française acheté en 1920, laissé à Phocée le 24 Octobre 1920 et entreposé dans un local situé sur le quai bordant le Megalos Ialos, entre les deux hangars de sel, et appartenant à M. Nicolas Papayanni, notable de Phocée.

20 pelles
 20 pioches > avec leur manche
 2 barres en acier
 1 masse en fer
 4 brouettes
 2 bidons vides
 1 petit tube
 2 balais
 2 poëles à frire
 8 paniers
 1 corde

Le matériel important acheté en 1914 a été enlevé par les Turcs. On peut estimer sa valeur actuelle à 50000 fr. Il n'en reste que quelques cadres de wagonnets Decauville que j'ai rassemblés sur le quai, au nord du Mégalos Ialos.

TEXTES ET BIBLIOGRAPHIE

A. – Textes relatifs à Phocée.

Homère, *Hymne à Ap. Del.*, 35

Hécateé de Milet: Müller, *Fr. hist. grec.*, T. I, p. 2, fr. 22, *ap. St. Byz.*, ed. Meinelcke, p. 435.

Scylax de Caryenda, *Periplus*, Müller, *Geogr. Grec. Min.*, T. I, p. 71

26. Σημειώνονται στο πάνω μέρος της σελίδας με μεγάλα γράμματα και με μπλέ μολύβι.

- Deilochos de Cyzique : Müller, *Fr. hist. grec.*, T. II, p. 19, fr. 10, *ap. St. Byz.*, ed. Meinecke, p. 410, 7.
- Sappho, frag. *ap. Ahrens, De Graeciae linguae dialectus*, vol. 1, 1839, p. 260, p. 14 (voir p. 100, et comparer Bergk, N 44, et Hiller, N 41).
- Hérodote : I, 80, 142, 152, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169; II, 106, 178; IV, 138; VI, 8, 11, 12, 17.
- Thucydide : I, 13-14; IV, 52; V, 4; VI, 2; VIII, 31, 101; Scholie sur I, 13 Scholie sur VIII, 31.
- Xénophon, *Hellen.*, 1,3, 1; 1,5, 11; 1,6, 33; *Anabase*, 1,10, 2.
- Éphore : Müller, *Fr. hist. grec.*, T. I, p. 260, fr. 93, *ap. St. Byz.*, ed. Meinecke, p. 4, 14.
- Démosthène, *Contre Boeotos*, II, ed. Reiske, 1019.
- Isocrate, *Archidamos*, VI, 84.
- Aristote, *Constit. des Massaliotes, ap. Athénée, Deipnosoph.*, XIII, 36, 576a, Müller, T. II, p. 176, fr. 239, fr. 238 (*ap. Harpocration s.v. Massalia*); *Econom.*, II, 2, 15, ed. Susemihl, Teubner, 1887, p. 20.
- Timée : *ap. Scymnos de Chio*, Müller, *Geogr. grec. min.*, T. I, p. 204 et sq.
- Polybe : V, 77, 2; XXI, 46,7.
- Aristoxène de Tarente : Müller, *Fr. hist. grec.*, T. II, p. 279, fr. 23.
- Héraclide du Pont : *ibid.*, T. II, p. 223, fr. 35.
- Skymnos de Chio : Müller, *Geogr. grec. min.*, T. I, p. 206 ; *ap. St. Byz.*, ed. Meinecke, p. II, 2.
- Diodore de Sicile : V, 13, 3-4; XI, 2, 3; XVI, 94, I.
- Denys d'Halicarnasse : sur Thucydide, ed. Teubner, *Opuscula*, I, p. 354.
- Nicolas de Dumas : Müller, *Fr. hist. grec.*, T. III, fr. 387, 53.
- Strabon : XIII, 12, p. 582; XIII, 3, 5, p. 621; XIII, 4, 5, p. 626; XIV, 1, 5, p. 632; XIV, 1, 5, p. 533; III, 4, 2, p. 156; IV, 1, 4, et 5, p. 179; VI,I, I, p. 252; XIII, I, 41, p. 601.

[p. 2]

- Charon de Lampsaque : Müller, *Fr. hist. grec.*, T. I, p. 33, fr. 6, *ap. Plutarque, De mul. virt.*, XVIII, p. 255 A-E.
- Plutarque, *Solon*, II, 4; *Lysandre*, V, 1; *Artaxerxès*, 26-28; *Périclès*, XXIV, 12.
- Aélien, *Var. hist.*, XII, I, VIII, 5; *ap. Suidas, Lexicon, s.v., etisan.*
- Appien, *De rebus syriacis*, XXII et XXV.
- Ptolémée, *Geogr.*, V, II, 5, Müller, p. 811.
- Lucien, *Lexiphanes*, 7, ed. Didot, p. 364.
- Pausanias : VII, 2, 4; VIII, 3, 8 et 10; XXXI, 6; VII, 5, 4; I, 1, 5.
- Polyaenos, *Strategematon*, II, 1, 16; VIII, 37 (*Lampsaque*).
- Dion Cassius, *Historia romana*, XLI, 25.
- Diogène Laërce, V, 28 (Zénon d'Élée).
- Athénée, *Deipnosoph.*, XIII, 37, 576 d; VI, 70, 257 b.
- Philostrate, *Vie des Sophistes*, II, 25.

Eustathe, *Commentaire*: Müller, *Geogr. gr. min.*, T. II, p. 300, 437.

Eusèbe de Césarée, *Cronica*, I, XXXVI

SUPPLÉMENT

Anonymi periplus Ponti Euxeni, 27, ap. Müller, *Geogr. gr. min.*, T. I, p. 408.

Schol. Denys le Périégète, 822, Müller, *Geogr. gr. min.*, T. II, p. 454.

Schol. in Oppian., 626, ed. Didot.

Schol. in Theocr., *Nicandr. et Opp.*, p. 345.

Cyclicorum poetarum fragm., ap. *Homeri Carmica*, Firmin Didot, p. 590, fr. 1.

Anthol. Palatine, VII, 735, ed. Didot, 1864, T. I, p. 414.

Suidas, *Lexicon*, s.v. *Elea*, *Doulosune*, *Platon*, *Ionia*, *Phōkaeôn*.

Hésychios d'Alexandrie, *Lexicon*, ed. Schmidt, 1858, s.v. *Abarneus*, *Abarnos*, *Eleatis*.

Etymologicum magnum, 389, 10, s.v. *Euboia*.

Etymologicum Gudianum, 560, 51, s.v. *Phōkaia*, 381, 52, s.v. *Massalia*.

Zenobius, 6, 35, ap. *Paroemiographi graeci*, ed. Leutsch et Schneidewin.

Clément d'Alexandrie, *Protrept.*, p. 36.

[p. 3]

B. – Textes latins.

Horace, *Odes*, II, 4; *Epodes*, XVI, 15-20.

Tite-Live: V, 34; XXVI, 19; XXXIV, 9; XXXVI, 43, 45; XXXVII, 8-9, II-12, 21, 31; XXXVII, 32.

Sénèque, *Ad Helviam Matr. de consol.*, VII, 8, ed. Teubner, I, p. 348.

Pline l'Ancien, *Hist. nat.*, V, 31, 32; III, 4.

Lucaïn, *Pharsale*, V, 53; IV, 256.

Pomponius Mela, *De Chorographia*, I, 17; I, 97.

Justin, *Historiae ex Trogo Pompeio*, XLIII, ch. 3-4. XXXVII, ch. 1.

Ammien Marcellin, ap. Timagène d'Alexandrie: Müller, *Fr. hist. grec.*, T. III, p. fr. Hygin, ap. Aule-Gelle, X, 16, 4.

C. – Textes grecs d'époque byzantine.

Hieroclès, *Synecdèmos*, 661, 2, ed. Burckhardt, Teubner, p. 15.

Stéphane de Byzance, *Ethnica*, ed. Meinecke, 1849, p. 4, 14; p. II, 2; p. 96, 3; p. 302, 1; p. 319, II; p. 375, 20; p. 410, 7; p. 435, 8.

Eustathe, *Commentarii*, Müller, *Geogr. Gr. min.*, T. II, p. 230, 75; p. 361, 820; p. 364, 830.

Procopé, *De bello gothico*, III, 33, edit. de Bonn, T. II, p. 417.

Georgius Syncellus, *Chronographia*, p. 239 B.

Georgius Cedrenis, *Compendium historiarum*, p. 690, ed. de Bonn II, p. 427.

Anne Commène, *Alexiade*, L.VII, 8, p. 205 B, ed. de Bonn, I, p. 361.

G. Pachymeres, *De Michaele et Andronico Palaeologo*, T. I, L.V, 30, ed. de Bonn, T. I, p. 420; T. II, L.VI, 34, ed. de Bonn, T. II, p. 558.

- Nicéphore Gregoras, *Byzantinae historiae*, XI, I D-E, ed. de Bonn, T. I, p. 525 et sq.; XI, 2, B, ed. de Bonn, T. I, p. 531 et sq.; XI, 9 c, ed. de Bonn, T. I, p. 553; XV, 6, A-B, ed. de Bonn, T. II, p. 765 et sq.; XXXVI, 5-6, ed. de Bonn, T. III, p. 503 et sq.; XXXVII, 55 et sq., ed. de Bonn, T. III, p. 559 et sq.
- Cantacuzène, *Historiae*, II, 13, ed. de Bonn, T. I, p. 388 et sq.; II, 29, ed. de Bonn, T. I, p. 476 et sq.; II, 30, 31, ed. de Bonn, T. I, p. 487 et sq.; III, 56, ed. de Bonn, T. II, p. 344; III, 63, ed. de Bonn, T. II, p. 387; IV, 11, ed. de Bonn, T. III, p. 68; IV, 12, ed. de Bonn, T. III, p. 83 et sq.; IV, 44, ed. de Bonn, T. III, p. 320 et sq.; IV, 48, ed. de Bonn, T. III, p. 347.

[p. 4]

- Ducas, *Historiae byzantinae*, II, ed. de Bonn, p. 14; XVII, ed. de Bonn, p. 75 et sq.; XXI, ed. de Bonn, p. 105-106, 108; XXV, ed. de Bonn, p. 160 et sq.; XXVII, ed. de Bonn, p. 177 et sq.; XLIV, ed. de Bonn, p. 333 et sq.
- Phrantzes, *Annales*, I, VIII, 8, ed. de Bonn, p. 38.
- Laonicus Chalcocondyles, *De rebus turcicis*, X, p. 278, ed. de Bonn, p. 521.
- Critobule, *De rebus gestis Mechemetis II*, Müller, *Fr. hist. gr.*, T. V, p. 108 et p. 130, II, 5, 3-4; III, 17,4.

C bis. – Quelques textes ecclésiastiques.

- Concile général de Sardaigne: *ap.* Mansi, T. 3, Florance, 1759, p. 42.
- Concile d'Ephèse: *ibid.*, T. 4, 1760, p. 1218.
- Concile œcum. de Chalcédoine: *ibid.*, T. 6, 1761, p. 573.
- Concile œcum. de Nicée: *ibid.*, T. 12, 1766, p. 995.
- Pseudo-Synodus Photiana: *ibid.*, T. 17, 1772, p. 378 (Constantinople)
- Le Quien, *Oriens Christianus*, 3 vol., Paris, 1740.
- Acta patriarchatus Constantinopolitani*, *ap.* Miklosich et Müller, I, p. 447; I, p. 334; I, p. 226; II, p. 103.

D. – Quelques vieux textes italiens.

- Jacob de Varagine, *Chronicon genuense*, *ap.* Muratori, *Rerum italic. script.*, T. IX, 1726, p. 56.
- Chronicon Iratris Francisci Pipini*, *ibid.*, p. 743 D.
- Liber Jurium Reipublicae Genuensis*, T. II, 193, 247, 287, 397.
- Petrus Biari, *Senatus populique genuensis* etc., Anvers, 1579, p. 730.
- Matthaei Villanii *Historiae*: *ap.* Muratori, T. XIV, p. 447.
- G. Stella, *Annales Genuenses*, *ibid.*, T. XVII, p. 1088 et sq.
- Andrea Vallerio, *Historia della guerra di Candia*, Venise, 1679, L. III, p. 204.
- Boucicaut, Gouverneur de Gênes, fait inspecter les établissements génois, dans *Mélanges historiques, Choix de documents*, T. III, Paris, 1880, p. 179.
- Traité contre Tamerlan: *ibid.*, p. 178.
- Nicolas de Porta, dans *Rec. des hist. des croisades, hist. occid.*, T. V, 1895, p. 239.

Andreas Dandolo, *Chronicon*, ap. Muratori, T. XII, p. 406.

Marino Sanudo Torsello, ap. Hopf, *Chroniques Gréco-romaines*, p. 146.

Bartholomaeus Senarega, *Comment. de rebus genuens.*, ap. Muratori, T. XXIV, p. 559 B.

[p. 5]

E. – Textes arabes et turcs.

Ibn Batoutah, *Voyages dans l'Asie-Mineure*, trad. par M. Deffrémery, Paris, 1851, p. 63.

Omari, *Voyages des yeux*, etc., dans *Notices et extraits des Manuscrits de la Bibl. Nat.*, T. XIII, p. 370.

Hadji Khalfa, *Sjihhan-Numa ou le Miroir du Monde*, Constantinople 1648, dans Vivien de St-Martin, *Hist. des déc. Géogr.*, 1843, T. 3, p. 693.

F. – Énumération des voyageurs.

Ramon Montaner, J. Catalani (Père Jordan), Pegolotti, Sieur D.C., Sieur du Loir, Coronelli, G. Wheler, Spon et Wheler, Le Bruyn, Arca temp. reserata, Careri, Edm. Chishull, Dipper, Sévin et Fourmont, Chandler, Somini, abbé Sestini, Choiseul-Gouffier, Félix de Beaujour, Arundell, Prokesch von Osten, de Laborde, Emerson, E. Gauttier d'Arc, Ch. Texier, Hamilton, R.P. Pullan, Julius Faucher, A. H. Sayce, W. Ramsay, B. Graef et G. Szanto, J. Boehlau, Hasluck, A. Philippson.

G. – Auteurs modernes. Cadres d'une bibliographie.

Étude d'ensemble (Thisquen, P. Kerameus).

Géologie (Tchihatcheff, Philippson etc.).

Géographie, descriptions, atlas, cartes.

Histoire, antiquité, moyen âge (ouvrages, périodiques).

Archéologie, ouvrages (Perrot et Chipiez, Collignon, Fröhner).

Clerc (Congrès arch. Athènes, 1905), S. Reinach, Boehlau, Déchelette, Bourguet, Monuments Piot, Fr. Winter, etc., périodiques.

Inscriptions trouvées à Phocée; inscriptions relatives à Phocée.*

Numismatique, ouvrages (Mionnet, Schlumberger, Babelon, Barclay-Head, Imhoof-Blümer, etc.), périodiques.

* Travail en cours à l'École française d'Athènes en collaboration.

2. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΩΚΑΙΑ (300 - περ. 1268)*

Για τη βορειότερη πόλη της Ίωνίας ή Ίστορία δέν επιφύλαξε παρά δύο περιόδους άκμης: τήν αρχαϊκή (7ος-6ος αϊ. π.Χ.) και τή γενονατική (1268;-1455 μ.Χ). Κατά τήν πρώτη από άπλή άποικία ή Φώκαια εξελίχθηκε σέ μητρόπολη και θαλασσοκράτειρα, κατά τή δεύτερη γνώρισε μέρες μεγάλης οικονομικής ευημερίας. Στους πολλούς αιώνες που μεσολάβησαν μεταξύ των δύο περιόδων και σέ εκείνους που άκολούθησαν ή πόλη δέν μπόρεσε παρά μόνο σέ λιγοστές χρονικές στιγμές νά ξεπροβάλει από τήν αφάνεια.

Ή πλεονεκτική γεωγραφική της θέση στήν είσοδο του κόλπου της Σμύρνης, τó φυσικό της λιμάνι και ó πλούσιος όρυκτός της πλούτος ήταν οι βασικοί παράγοντες που καθόρισαν τή φυσιογνωμία τής Φώκαιας. Ό Έρμος ποταμός που εξέβαλλε στις άκτές της διευκόλυνε τó έμπόριο με τά ένδοτερα τής Μικράς Άσίας. Ή πενιχρή άγροτική παραγωγή ήταν φυσικό νά ώθήσει τους κατοίκους της προς τή θάλασσα και τó έξωτερικό έμπόριο. Άποικία ή ίδια, είτε των Ίωνων τής Φωκίδας¹, είτε των Άθηναίων, είτε και άλλων, δέν άργησε νά γίνει ή μητρόπολη για πόλεις όπως ή Λάμψακος ή ή Άβαρος στον Έλλησποντο, τó Ρήγιον στήν Αίγυπτο και βέβαια ή άπώτατη Μασσαλία και μαζί άλλες πόλεις στήν άλλη άκρη τής Μεσογείου². Ως θαλασσοκράτειρα ή Φώκαια έφτασε στο άπόγειο τής δύναμης και τής άκμης της τόν 7ο και 6ο αιώνα π.Χ. για νά γνωρίσει τήν πτώση ήδη από τήν κλασική περίοδο, όταν γίνεται κατά σειρά μέλος τής Άθηναϊκής Συμμαχίας (478/477), υποτάσσεται στους Σπαρτιάτες (412) και στους Πέρσες (με τήν Άνταλκίδειο Ειρήνη του 387) μέχρι νά άπελευθερωθεί από τόν Άλέξανδρο (334). Τόν καιρό των διαδόχων περιέχεται καταρχάς στο βασίλειο των Σελευκιδών, αργότερα στον Άντίοχο Γ' και, τέλος, στον Άτταλο Α' τής Περγάμου (218).

* Συγγραφεύς: Στέφανος Εύθυμιάδης.

1. Βλ. σχετικά J. McInerney, *The Folds of Parnassos. Land and Ethnicity in Ancient Phocis*, Austin Texas 1999, σσ. 157 κέ.

2. Βλ. E. Langlotz, *Die kulturelle und künstlerische Hellenisierung der Küsten des Mittelmeers durch die Stadt Phokaia*, Κολωνία/Opladen 1966. Και πιο πρόσφατα J. P. Morel, «L'expansion phocéenne en Occident: dix années de recherche», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 99/2 (1975), σσ. 853-896 και H. Tréziny, «Les fortifications phocéennes d'Occident (Emporium, Vélia, Marseille)», *Revue des Études Anciennes* 96 (1994), σσ. 115-135.

Οί τελευταίες αυτές «συμπαρατάξεις» τήν καθιστοῦν ἀντίπαλο τῆς Ρώμης καί συντελοῦν στή μερικὴ καταστροφή τῆς. Ἡ παρέμβαση τῆς Μασσαλίας τῇ σώξει ἀπὸ τὸν ὀλικὸ ἀφανισμό, ὅταν ὁ Ἄριστόνικος τῆς Περγάμου τὴν προσφέρει στοὺς Ρωμαίους (128). Τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. ὁ Πομπήιος τὴν ἀναγορεύει σὲ *civitas libera*, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς *pax romana* ἡ Φώκαια παύει νὰ εἶναι πόλη μὲ ἰδιαιτέρη φυσιογνωμία ἀκολουθώντας ἔτσι τὴν τύχη πολλῶν ἄλλων πόλεων τῆς περιοχῆς. Οἱ μυθεῖς τῆς στίς πηγές μπορεῖ νὰ λιγοστεύουν, ὥστόσο δὲν ἐξαφανίζονται. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «λαμπρὸ» παρελθόν τῆς, ἂν μένει γιὰ κάτι πλέον ὀνομαστή, εἶναι γιὰ ὅ,τι παράγουν ἡ γῆ καί οἱ ἄνθρωποι τῆς καί καταγράφουν τοπικὲς ἐπιγραφές καί συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς: τὸ μάρμαρο, τὰ πορφυρὰ ἐνδύματα καί ἀντικείμενα μικροτεχνίας³.

Τὸ θαλάσσιο ἢ ναυτικὸ τῆς στίγμα δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀρχαία Φώκαια ἦταν πόλη μικρῆ καί «ἐξωστρεφῆς». Οἱ ἀνασκαφές, πρῶτα τοῦ Félix Sartiaux (1913, 1914 καί 1920), ἀργότερα τοῦ Akurgal (1952 καί ἐξῆς) καί οἱ πρόσφατες τοῦ Özyigit (1975 καί ἐξῆς), ἔδειξαν ὅτι ἡ περιμέτρος τῶν τειχῶν τῆς ἔφτανε τὰ 5 γλμ., στοιχεῖο πού συνηγορεῖ στὴν ἰδέα μιᾶς πόλης μεγάλῃς καί ἰσχυρῆς μὲ οἰκονομικὴ καί ἄλλη αὐτοδυναμία. Οἱ ἔρευνες τοῦ Sartiaux, ὅπως ἀποτυπώνονται στοὺς χάρτες πού ἐκπόνησε πρὶν ἀπὸ τὸ 1922, ἀλλὰ καί τῶν Akurgal καί Özyigit, οἱ ὅποιοι συνέχισαν τὶς ἀνασκαφές του, δείχνουν ὅτι ἡ ἔκταση τῆς ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ τὰ ὄρια τοῦ χερσαίου βραχίονα⁴.

3. Βλ. γενικὰ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton 1950, σσ. 46-47, καί πληρέστερα Fr. Graf, *Nordionische Kulte: religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*, Ζυρίχη 1985, σσ. 401-408. Εἰδικότερα γιὰ ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο (φωκαϊκὸς λίθος), βλ. *Die Inschriften von Smyrna*, I, ἔκδ. G. Petzl, Βόννη 1982, σσ. 56-57 (ἀρ. 191). *Die Inschriften von Smyrna*, II.1, ἔκδ. G. Petzl, Βόννη 1987, σσ. 252-256 (ἀρ. 753). *Die Inschriften von Smyrna*, II.2, ἔκδ. G. Petzl, Βόννη 1990, σσ. 358-359 (ἀρ. XVII). Ἐπίσης Ὁβίδιος, *Μεταμορφώσεις* VI, 9 (πορφύρα)· Λουκιανός, *Λεξιφρων* 7 (ποτήρια)· Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 6, 257b (ψῆγμα, δηλαδὴ βεντάλια). Γιὰ τὰ προϊόντα αὐτὰ, βλ. E. Langlotz, «Beobachtungen in Phokaia», *Archaeologischer Anzeiger* 84 (1969), σ. 382. Εἰδικότερα γιὰ τὸν φωκαϊκὸ λίθο, πορῶδη ἡφαιστειογενὴ πέτρα κατάλληλῃ γιὰ στρώσεις, δηλαδὴ πλακόστρωτα, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται ἀκόμα καί στίς μέρες μας, βλ. J. Kubinska, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Βαρσοβία 1968, σσ. 133-134.

4. Βλ. πρῶτα E. Akurgal, «Les fouilles de Phocée», *Anatolia/Anadolu* 1 (1956), σσ. 3-14 καί *TA Dergisi* 7/1 (1957), σ. 39. Ἐπίσης M. Mellink, «Archaeology in Asia Minor», *American Journal of Archaeology* 59 (1955), σ. 236 καί 60 (1956), σσ. 382-383 καί 63 (1959), σ. 85. Ἐπίσης J. M. Cook, «Greek Archaeology in Western Asia Minor», *Archaeological Reports* 6 (1959-1960), σ. 41. Γιὰ τὶς πιὸ πρόσφατες ἀνα-

Κατά τη μετάβαση από τον αρχαίο κόσμο στον χριστιανικό ή ιστορία της Φώκαιας αλλά και άλλων πόλεων της περιοχής (π.χ. των Κλαζομενών ή της Κύμης) βυθίζεται ακόμα περισσότερο στο σκοτάδι⁵. Οί γνώσεις μας γενικά για την άλλοτε κραταιά πόλη της Ίωνίας, τόσο κατά τον 4ο και 5ο μ.Χ. αιώνα, όσο και στη συνέχεια, είναι πενιχρές. Οί πληροφορίες που αποκομίζουμε από τις γραπτές πηγές περιορίζονται στον όπωσδήποτε έλλιπη έπισκοπικό της κατάλογο και τὰ αρχαιολογικά εύρηματα του Sartiaux και των επιγόνων του, Akurgal και Özyiğit. Τέτοια φτωχή συγκομιδή είναι λίγο πολύ αναμενόμενη δεδομένου ότι η αρχαία, ή μεσαιωνική και η νεότερη πόλη καταλάμβαναν σχεδόν πάντοτε τον ίδιο χώρο. Δέν συνέβη τὸ ίδιο μετὴ γειτονική Κύμη τῆς οποίας τὸ βυζαντινὸ κάστρο, επειδὴ σὲ κάποια χρονική στιγμή εγκαταλείφθηκε και δέν κατοικήθηκε ἐκ νέου, ἔχει διασωθεῖ σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση και προσφέρει ἄρκετὰ καλὴ εἰκόνα τοῦ μεσαιωνικοῦ οικιστικοῦ της τοπίου. Ἀντίθετα μετὴ τὴ Φώκαια, ἡ Κύμη μετὰ πολλά και ἐνδιαφέροντα εύρηματα που ἔφερε σὲ φῶς ἡ σκαπάνη των Ἰταλῶν αρχαιολόγων δέν ἀφήνει παραπονεμένο τὸν σύγχρονο ἐρευνητὴ⁶.

Παράλληλα, γιὰ μιὰ πόλη, ὅπως ἡ Φώκαια, που ἀποικίστηκε και «ἀξιολογήθηκε» οικονομικά ἀπὸ τοὺς Γενουάτες, είναι λογικὸ ἐπόμενο ἡ βυζαντινὴ φάση στὰ τεῖχη και σὲ ἄλλα κτίσματα, ὅπως π.χ. τὸ ὕδραγωγεῖο, νὰ μὴν είναι εὐκόλα ἀναγνωρίσιμη ἀνάμεσα σὲ ἐκεῖνα τῆς ἀρχαϊκῆς και τῆς γενονατικῆς περιόδου. Τουλάχιστον ὅ,τι ἔχει σήμερα διασωθεῖ σὲ τμήμα τῆς πόλης που εἰσχωρεῖ στὴ θάλασσα δέν ἀποτυπώνει παρὰ νεότερη ἐπισκευαστικὴ δραστηριότητα των Γενουατῶν (13ος-15ος αἰ.) και των Ὀθω-

σοκὰς, βλ. Ö. Özyiğit, «The city walls of Phokaia», *Revue des Études Anciennes* 96 (1994), σσ. 77-114, «Les dernières fouilles de Phocée», *Phocée et la fondation de Marseille*, 1995, σσ. 50-55, «Recent work at Phokaia in the light of Akurgal's excavations», *Anadolu/Anatolia* 25 (2003), σσ. 109-127. Στὸ τελευταῖο ἄρθρο (σ. 116) χαρακτηριστικὰ σημειώνεται: «the length of the city's fortification walls proves that at the beginning of the 6th century BC Phokaia was one of the largest and most important cities of the world». Στὸ ἴδιο ἄρθρο (σ. 122) παρατίθεται και ἀναλυτικότερη βιβλιογραφία γιὰ τὴς ἀνασκαφές των τελευταίων δεκαετιῶν στὴ Φώκαια.

5. Γιὰ τὴ βυζαντινὴ Φώκαια γενικά, βλ. τὰ λήμματα J. Keil, *RE* XX/1, σσ. 447-448, A. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ὁξφόρδη 1991, σ. 1665 και Kl. Belke, *Lexikon des Mittelalters*, στ. 2107-2108.

6. Βλ. σχετικὰ S. Patitucci, G. Uggeri, «Kyme eolica e il castello bizantino», *Rendiconti Pontifica Accademia* 72 (1999-2000), σσ. 77-112 και «Kyme cristiana e il kastron bizantino: l'evidenza archeologica», σὲ *Atti del VIII simposio di Efeso su S. Giovanni Apostolo*, ἐπιμ. L. Padovese, Roma 2001, σσ. 323-342.

μανῶν⁷. Ὁ Sartiaux ἦδη ἐπισήμαινε πῶς τὸ τεῖχος αὐτὸ εἶχε ὑποστῆι πολλές σοβαρές ζημιές καὶ ἐπισκευές κατὰ τὴν ταραγμένη ἐκεῖνη περίοδο⁸.

Ἡ τειχισμένη μεσαιωνικὴ πόλη περικλειόταν ἐξ ὀλοκλήρου στὰ ὄρια τοῦ χειρσαίου βραχίονα, αὐτοῦ ποῦ ὁ Τίτος Λίβιος ἀποκαλοῦσε εὐστοχα *lingua*, «γλώσσα» (XXXVII, 31)⁹. Δύο πύλες ἀνοίγαν πρὸς τὴν Ἀνατολή, μία πρὸς τὸν Μικρὸ Γιαλό, δηλαδή τὸν ἀρχαῖο Λαμπτήρα, καὶ τὴν ἐνδοχώρα, καὶ μία πρὸς τὸν Μεγάλο Γιαλό, τὸν ἀρχαῖο Ναύσταθμο. Οἱ γέροντες, ἀναφέρει ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος, διατηροῦσαν ἀκόμα στὴ μνήμη τους τὴν ἐποχὴ ὅπου μὲ τὴ δύση τοῦ ἡλίου οἱ πύλες αὐτές ἐκλείναν. Πρέπει νὰ εἶχαν καταπέσει γύρω στὸ 1870, ὅταν στὴ θέση τους κτίστηκαν κατοικίες καὶ γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ χρησιμοποίηθηκε μέρος τῶν ὑλικῶν τους¹⁰. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ ἐπιτόπια ἔρευνα ἔδειχνε ὅτι τὸ μεσαιωνικὸ τεῖχος εἶχε ἀνεγερθεῖ στὴ θέση ἐνὸς ἀρχαιότερου ποῦ μόνον μιὰ ἐπισταμένη ἐξέταση θὰ μπορούσε νὰ προσδιορίσει μὲ ἀκρίβεια. Μετὰ τίς πρόσφατες ἀνασκαφές του ὁ Özyigit κατέληξε στὸ συμπέρασμα πῶς τὰ κατώτερα στρώματα τοῦ τεῖχους ποῦ σώζονται σήμερα ἀνάγονται στὴν ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ¹¹. Τὸ καταλανικὸ Χρονικὸ τοῦ Ramon Muntaner, ποῦ χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα, κάνει λόγο γιὰ κάστρο (*lo castell*), ὅπου κατοικοῦσαν τρεῖς χιλιάδες «Ἑλληνες» (*los grecs*), καὶ πόλη (*la vila*), δηλαδή προάστιο¹². Λίγες δεκαετίες ἀργότερα, ὁ Ἰωάννης

7. Βλ. Özyigit, «The city walls ...», σ. 79.

8. Βλ. *De la nouvelle à l'ancienne Phocée*, Παρίσι 1914, σ. 33.

9. Κατὰ τὸν Sartiaux, ἡ χερσόνησος αὐτὴ ἔπρεπε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ νησίδιον ποῦ ἀναφέρει ὁ Νικόλαος Δαμασκηνός, δηλαδή ἦταν κάποτε ἀποκολλημένη ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη στεριά. Βλ. «Nouvelles recherches sur le site de Phocée», *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes-Rendus* 1921, σσ. 123-124. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ καταρρίπτεται ἂν λάβουμε ὑπόψη τὰ δεδομένα τῶν νεότερων ἀνασκαφῶν: βλ. Özyigit, «Recent work at Phokaia ...», σσ. 117-118.

10. Βλ. F. Sartiaux, «Recherches sur le site de l'ancienne Phocée», *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes-Rendus* 1914, σ. 11. Τῆς ἴδies πληροφορίες μεταφέρουν καὶ οἱ φρονές τῶν Φωκιανῶν προσφύγων τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅπως καταγράφηκαν στοὺς Φακέλους 51-54 τοῦ ὑλικοῦ τοῦ Ἀρχείου Π.Π. τοῦ Κέντρου Μιζρασιατικῶν Σπουδῶν: βλ. μαρτυρία Θανάση Παλουτοῦ (γεν. 1896): «Στὴν ἐποχὴ τοῦ πατέρα μου ἐκλείνε το κάστρο. Ὅποιος ἀργοῦσε τὸ βράδυ δὲν μπορούσε νὰ μπεῖ μέσα». Καὶ μαρτυρία Τάσου Γιάνναρη: «Στὸ Μεγάλο Γιαλό σωζόταν μιὰ πόρτα, δηλαδή ἡ καμάρια τῆς ...».

11. Özyigit, «The city walls ...», σσ. 79-80.

12. Βλ. Ramon Muntaner, *Crónica*. Text i notes per E. B. [E. Bagué], Βαρυελώνη 1951, κεφ. 234, σσ. 92-93· καὶ *The Chronicle of Muntaner*, μτφρ. Lady Goodenough, *The Hakluyt Society*, τ. I, Λονδίνο 1920, κεφ. 234, σσ. 560-561· ἐπίσης γαλλ. μτφρ.

Καντακουζηνός δίνει στην *Ίστορία* του λεπτομερή περιγραφή της πολιορκίας της υπό γενονατική κυριαρχία πόλης από τὸν Ἀνδρόνικο Γ' Παλαιολόγο (1335-1336). Πιεσμένοι ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ λιμοῦ οἱ πολιορκούμενοι ἔδωξαν ὅσους Βυζαντινοὺς κατοικοῦσαν στὴν πόλη, «αὐτοὶ δὲ τὸν σῆτον καὶ ὅσα ἕτερα ἦν ἐπιτήδεια συναγαγόντες, εἰσήγαγον εἰς τὴν ἀκρόπολιν, ἦν αὐτοὶ ἐφροῦρον»¹³. Μολονότι καὶ οἱ δύο, αὐτόπτες μάρτυρες τῶν ὄσων περιγράφουν, ἀποτυπώνουν μὴ κατὰ πολὺ μεταγενέστερη εἰκόνα τῆς Φώκαιας, ἢ διάκριση αὐτῆ τῆς πόλης *intra et extra muros* εἶναι λογικὸ νὰ ὑπῆρχε καὶ στὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια.

Ὅσο γνωρίζουμε, οἱ μόνες ἀναφορὲς ἱστοριογράφων τῆς ὑστερης ἀρχαιότητας στὴν πόλη προέρχονται ἀπὸ τὸν Προκόπιο (περ. 500 - περ. 562) καὶ τὸν καταγόμενο ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Μύρινα Ἀγαθία (περ. 530 - 579/582). Καὶ τῶν δύο, ὡστόσο, ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴν ἀρχαία καὶ ὄχι γιὰ τὴ Φώκαια τοῦ καιροῦ τους. Στὸ 7ο βιβλίον τοῦ *Ἐπὲρ τῶν πολέμων* ὁ Προκόπιος μνημονεύει τὴ Μασσαλία ὡς «τῶν Φωκαέων ἀποικία». Ὁ Ἀγαθίας ἀναφέρεται στοὺς «πάλαι Φωκαεῖς», οἱ ὅποιοι τὸν καιρὸ τοῦ Δαρείου τοῦ Ὑστάσπης ἐξαναγκάστηκαν νὰ ἀναχωρήσουν ἀπὸ τὴν Ἀσία καὶ νὰ ἀποικήσουν τὴ Μασσαλία, πόλη ἢ ὅποια πλέον τὸν 6ο μ.Χ. αἰώνα «ἔξ ἑλληνίδος ἐστὶ βαρβαρικὴ»¹⁴. Μολονότι ἀπουσιάζουν καὶ πάλι οἱ συγκεκριμένες ἀναφορὲς στὶς πηγές, τοὺς δύο ἐπόμενους αἰῶνες (7ος-8ος αἰ.) ἡ πόλη πρέπει νὰ ἐπλήγη πρῶτα ἀπὸ τὶς περσικὲς καὶ ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομές. Οἱ κοιλάδες τῶν ποταμῶν Λύκου, Μαϊάνδρου, Καῖστρου καὶ Ἐρμου (ὄπου καὶ ἡ Φώκαια), ἀποτελοῦσαν τὴ φυσικὴ διέξοδο τῆς μικρασιατικῆς ἐνδοχώρας πρὸς τὴ θάλασσα τοῦ Αἰγαίου. Τὴν πορεία αὐτὴ εἶναι λογικὸ νὰ ἀκολουθοῦσαν καὶ οἱ ἔξ Ἀνατολῆς ἐπιδρομείς, ὅταν λεηλατοῦσαν πόλεις καὶ χωριά¹⁵. Ἀλλὰ καὶ ὡς λιμάνι ἢ Φώκαια πρέπει νὰ ἦταν ἐκτεθειμένη στὸν ἀραβικὸ στόλο καὶ τοὺς πειρατές.

Ramon Muntaner, *Les almogaves: l'expédition des Catalans en Orient*, Ramon Muntaner, texte établi et traduit du catalan par Jean-Marie Barberà, Τουλούζη 2002, σ. 129.

13. *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum Libri IV*, II, 29, ἔκδ. L. Schopen, Βόννη 1828, σ. 481, 9-10.

14. Βλ. Προκόπιος 7.33.4, ἔκδ. J. Haury, *Λιψία* 1964, σ. 442. Ἐπίσης *Agathiae Myrinaei historiarum libri quinque*, A, 2, 2, ἔκδ. R. Keydell, Βερολίνο 1967, σ. 11, 5-8.

15. Prof. H. Ahrweiler, «L'Asie mineure et les invasions arabes (VIIe-IXe siècles)», *Revue Historique* 227 (1962), σ. 9 [= *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1971, IX]. Γιὰ τὶς περσικὲς ἐπιδρομὲς στὸν ἴδιο χώρο, βλ. Cl. Foss, «The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity», *The English Historical Review* 90 (1975), σσ. 721-747 [= *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, Λονδίνο 1990, I].

Ὅπως καὶ πολλῶν ἄλλων πόλεων τῆς περιοχῆς, ἡ πρώτη μνεΐα ἐπισκόπου δὲν χρονολογεΐται στὸν 4ο ἀλλὰ στὸν 5ο αἰῶνα, ὁπότε κάποιος Θεόκτιστος Φωκαΐας ὑπογράφει τὰ πρακτικὰ τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου (431). Τὴν ἐπιστολὴν, τὴν ὁποία ἀπιθῦναν στὸν πάπα Ἰούλιο οἱ ἐπίσκοποι ποῦ ἔλαβαν μέρος στὴ σύνοδο τῆς Σαρδικῆς (344) καὶ ἡ ὁποία σώζεται μόνο στὰ λατινικά, ὑπογράφει καὶ ἕνας Marcus de Fiscia ex Asia. Παρότι στὸν κατάλογό του ὁ Lequien τὸν ἀναφέρει ὡς ἐπίσκοπο Φωκαΐας, εἶναι δύσκολο ἢ Fiscia νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴ Phocaea¹⁶.

Τὸν Θεόκτιστο ἀκολουθεῖ ὁ Κόιντος ποῦ ἔλαβε μέρος στὴ Δ' Οἰκουμενικῆ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνας (451). Ἡ σχετικὰ ἀργοπορημένη ἐμφάνιση ἐπισκόπου μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ διττά: εἴτε ἡ Φώκαια δὲν εἶχε ἀκόμα ὀργανωθεῖ ὡς ἐπισκοπὴ, εἴτε ἐπίσκοπός της δὲν εἶχε μέχρι τότε προσκληθεῖ σὲ οἰκουμενικὴ ἢ ἄλλη σύνοδο¹⁷. Σύμφωνα μὲ τὸν λεγόμενον *Συνέκδημο* τοῦ Ἱεροκλῆ, ἐγχειρίδιο τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ βου αἰῶνα ποῦ ἀπλῶς ἀπαριθμεῖ ἐπαρχίες καὶ πόλεις, οἱ πόλεις τῆς Ἀσίας, 43 τὸν ἀριθμὸ, εἶναι ὅλες ἐπισκοπές μὲ τὴν ἐξαιρεση τῆς Νικοπόλεως καὶ τῶν Τιαρῶν¹⁸. Ὡστόσο, παρότι νόμοι τοῦ αὐτοκράτορα Ζήνωνα καὶ στὴ συνέχεια τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὄριζαν πῶς κάθε πόλη ἰσοδυναμεῖ μὲ ἐπισκοπὴ, κάποιες τέτοιες «πόλεις» δὲν ἦταν στὴν πραγματικότητα παρὰ μεγάλα χωριά¹⁹. Δὲν ὑπάρχει καμία ἐνδειξη ἂν γιὰ τὴν ἄλλοτε πόλη τῆς Ἰωνίας συνέντευχε τὸ ἴδιο. Ἡ παρουσία ἐπισκόπων Φωκαΐας στὶς συνόδους τοῦ 691/2 καὶ τοῦ 787, «κρίσιμες» γιὰ μιὰ δημογραφικὴ ἀποτίμηση κατὰ τὸν σκοτεινὸ αἰῶνα, δείχνει μᾶλλον τὸ ἀντίθετο. Ἡ πόλη ἦταν ἀκόμα ἀρκετὰ σημαντικὴ καὶ ὁ πληθυσμὸς της δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἀμελητέος.

Πραγματικά, στὰ Πρακτικὰ μεταγενέστερων συνόδων ἐμφανίζονται τὰ ὀνόματα τοῦ Ἰωάννη (Πενθέκτη, 691/2)²⁰, τοῦ Λέοντα (Ζ' Οἰκουμενικῆ, 787),

16. J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τ. III, Φλωρεντία-Βενετία, 1759, ἀνατ. Graz 1960, στ. 42. Βλ. καὶ M. Lequien, *Oriens Christianus I*, Παρίσι 1740, ἀνατ. Graz 1958, στ. 735.

17. Πρβ. Ἄ. Ἐ. Καλδέλλης, *Λέσβος καὶ Ἀνατολικὴ Μεσόγειος κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ καὶ πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο (100 π.Χ.-600 μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 132-134.

18. Βλ. ἔκδ. E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiéroclès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Βρυξέλλες 1939, σ. 22. Κατὰ τὸν ἐκδότη τὸ ὄνομα «Νικόπολις» πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκατασταθεῖ στὸ ὄρθθ «Νίκαια».

19. G. Dagron, «Entre village et cité : la bourgade rurale des IVE-VIIe siècles en Orient», *Koinonia* 3 (1979), σσ. 29-52 [= *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1984].

20. Γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ, βλ. καὶ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641-867)*, 2. Band: Georgios (# 2183) - Leon (# 4270), ἐπιμ. R.-J. Lilie κ.ἄ.,

του Νικητά («Ιγνατιανή», 869) και του Παύλου («Φωτιανή», 879)²¹. Από την παρουσία των επισκόπων αυτών Φωκιάς στις εκκλησιαστικές συνόδους ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μόνο ο Λέων, που φαίνεται να έλαβε ενεργό μέρος στην Ζ' Οικουμενική Σύνοδο της Νικαίας (787). Στα Πρακτικά καταγράφεται να έχει λάβει τον λόγο προκειμένου να συνηγορήσει υπέρ της προσκύνησης των εικόνων και να καταδικάσει τις απόψεις των εικονομάχων. Κατά την πέμπτη μάλιστα συνεδρία προβαίνει σε μία ενδιαφέρουσα «καταγγελία», όταν καταθέτει ότι οι τελευταίοι είχαν κάρει περισσότερα από τριάντα βιβλία στην επισκοπική του έδρα²². Ο Λέων αυτός πρέπει να ταυτιστεί και με τον ομώνυμο του «ἐπίσκοπο Φωκίας», στον οποίο άνηκε μολυβδόβουλλο χρονολογημένο στον 8ο αιώνα²³. Σε άλλο μολυβδόβουλλο της συλλογής Dumbarton Oaks, το οποίο όμως έχει χρονολογηθεί στον 11ο αιώνα, αποτυπώνεται το όνομα ενός άλλου Λέοντα ἐπισκόπου της πόλης²⁴. Ἐπίσκοπος ὄχι Φωκιάς ἀλλὰ με τόπο καταγωγῆς τὴ Φώκαια ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἓνα ἔγγραφο τῆς μονῆς Ζωγράφου τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸν Μάιο τοῦ 1142. Κάποιος Βασίλειος ἐπίσκοπος ἀναφέρεται ὡς «Φωκαϊκός»²⁵. Κατὰ τὴ Διονυσία Παπαχρυσάνθου, ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς μο-

Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 2000, ἄρ. 2752· ἐπίσης *The Prosopography of the Byzantine Empire (641-867)*, ἔπιμ. J. R. Martindale, Λονδίνο 2001 (σὲ CD-ROM), Ioannes 66.

21. Γὰ τὸν πλήρη κατάλογο ἐπισκόπων Φωκιάς, βλ. G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, Πάδοβα 1988, τ. I, σ. 132.

22. Βλ. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τ. XII, στ. 995, 1099· ἐπίσης τ. XIII, στ. 56, 61, 85, 141, 184, 368, 385. Γὰ τὰ σχετικὰ μετὴν καύση τῶν βιβλίων, βλ. τ. XIII, στ. 184-185: «Λέων ὁ ὁσιώτατος ἐπίσκοπος Φωκίας εἶπε· τοῦτο μὲν τὸ βιβλίον τὰ φύλλα ἀπόλεσεν, ἐν δὲ τῇ πόλει ἐν ἡ κατοικίῳ, ἐπάνω τριώκοντα βιβλίων πυρὶ κατέκαυσαν». Ἐπίσης E. Lamberz, *Die Bischofslisten des VII. Ökumenischen Konzils (Nicaenum II)*, Abhandlungen / Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, N.F., 124, Μόναχο 2004, σ. 55 καὶ σμμ. 228.

23. Δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V, 1, Παρίσι 1981, 284. Γὰ τὸ πρόσωπο αὐτό, βλ. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641-867)*, 3. Band: Leon (# 4271) - Placencius (# 6265), ἔπιμ. R.-J. Lilie κ.ά., Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 2000, ἄρ. 4334· ἐπίσης *The Prosopography...*, Leo 30.

24. Βλ. N. Oikonomides - J. Nesbitt, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, 3. West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient, Washington, D.C. 1996, σ. 44 (ἄρ. 29.1). Τὸ μολυβδόβουλλο εἶχε πρῶτα δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Laurent, *Le corpus...*, V, 1, ἄρ. 746.

25. Βλ. Ἐγγραφο ἄρ. 5, στ. 24-25 στὸ *Actes de Zographou*, ἔκδ. W. Regel,

ρεϊ νά ταυτιστεῖ μὲ ἕναν σύγχρονό του ἐπίσκοπο Ἐρισσοῦ, ἡ ὁποία Ἐρισσὸς μπορεῖ νά ἀντιστοιχεῖ εἴτε στὴν Ἐρεσσὸ τῆς Λέσβου, εἴτε στὴν Ἱερισσὸ τῆς Χαλκιδικῆς²⁶.

Ὡς ἐπισκοπὴ ἡ Φώκαια ὑπάγεται στὴν ἐπαρχία τῆς Ἀσίας στὴν ἀρχὴ ὑπὸ τὸν μητροπολίτη Ἐρέσου, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 9ου-ἀρχῆς τοῦ 10ου αἰώνα ἀποσπᾶται στὴ νεοϊδρυθεῖσα ἐπαρχία Σμύρνης ὑπὸ τὸν ἀντίστοιχο μητροπολίτη. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ μεταβολὴ πρέπει ἀσφαλῶς νά συσχετιστεῖ μὲ τὴν ἀντίστοιχη διοικητικὴ, ἀφοῦ ἀπὸ τὸν 8ο αἰώνα ἡ Ἔφεσος παύει νά ἀποτελεῖ πρωτεύουσα τοῦ θέματος τῶν Θρακησίων ἐκχωρώντας τὴ θέση της στὴ Σμύρνη²⁷. Γιὰ ὀρισμένη χρονικὴ περίοδο οἱ παραθαλάσσιες αὐτὲς πόλεις ἀνῆκαν ταυτόχρονα καὶ στὸ ναυτικὸ θέμα τῆς Σάμου, ἀλλὰ αὐτὸ ἀπλῶς σήμαινε ὅτι ὅσοι κάτοικοί τους ἐπᾶνδρωναν τὸν στόλο ὑπάγονταν στὸν στρατηγὸ καὶ τοὺς τουρμαῶρες τῆς «Σάμου», ἐνῶ οἱ πόλεις αὐτὲς καθευατὲς στὸ χερσαῖο θέμα τῶν Θρακησίων²⁸. Παράλληλα, ἔδρα τοῦ στρατηγοῦ τοῦ ναυτικοῦ αὐτοῦ θέματος δὲν ἦταν ἡ Σάμος ἀλλὰ ἡ Σμύρνη²⁹. Ἄν καὶ στὸν κατάλογο τῶν πόλεων τοῦ θέματος τῶν Θρακησίων, ποὺ περιλαμβάνει τὸ *Περὶ θεμάτων τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου*, ἡ πόλη παραλείπεται³⁰, δὲν ἀποκλείεται κάτι τέτοιο νά ἴσχυσε καὶ γιὰ τὴν περίπτωσή της, δηλαδὴ ἡ Φώκαια νά ὑπαγόταν ταυτόχρονα σὲ δύο θέματα. Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ μεταβολὲς τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ τὸν 12ο αἰώνα καὶ ἡ ἴδρυση τοῦ νέου θέματος Νεο-

E. Kurtz, B. Korablev, παράρτημα στὸ *Vizantijskij Vremennik* 13 (1907), ἀνατ. Amsterdam 1969, σ. 13: «τὸν ἐπίσκοπον, Βασίλειος ἦν ὁ Φωκαϊκός».

26. Denise Papachryssanthou, «Histoire d'un évêché byzantin : Hiérissois en Chalcidique», *Travaux et Mémoires* 8 (1981), σ. 389 καὶ σημ. 163. Μᾶλλον ὁμοῦς ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴ δευτέρη, ἀφοῦ εἶναι δύσκολο νά δεχθοῦμε πὼς τὸ μετόχι τῆς μονῆς βρισκόταν στὴ μακρινὴ Λέσβο καὶ ὄχι στὴ γειτονικὴ Χαλκιδική.

27. J. Dargrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981: κατάλογοι 192, 2107, 3116, 4101, 924 (Ἐφεσος) καὶ 7649, 9523, 10625, 13671, 16142 (Σμύρνη). Γιὰ μιὰ πρώτη συζήτηση, βλ. W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, ἀνατ. Amsterdam 1962, σσ. 106-109.

28. Γιὰ τὸ ὅλο ζήτημα, βλ. N. Oikonomides - J. Nesbitt, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, 2. South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington, D.C. 1994, σ. 109. Γιὰ τὸ θέμα τῶν Θρακησίων, βλ. Β. Βλυσίδου, Ἐ. Κουντούρα, Σ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγῆς, Ἀ. Σαββίδης, *Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων*, Ἀθήνα 1998, σσ. 201-234.

29. Βλ. Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων*, XVI, ἔδ. Α. Pertusi, *Constantino Porfirogenito, De thematibus*, Βατικανὸ 1952, σ. 81-82.

30. *Στὸ ἴδιο*, III, σσ. 67-68.

κάστρου με βάση τις πόλεις Χλιαρά, Πέργαμο και Ἴδραμύτιον δὲν πρέπει νὰ συμπεριλαμβάναν καὶ τὴ Φώκαια³¹.

Γενικά, ὁ μικρὸς ἀριθμὸς ὀνομάτων ἐπισκόπων Φωκαίας, ποὺ φέρεται νὰ ἔλαβαν μέρος σὲ οἰκουμενικὲς συνόδους, δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μόνο σὲ σχέση μετὰ τὸ τυχόν μεταβαλλόμενο ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῆς πόλης, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ ὅλο «πρόβλημα» ποὺ ἀφορᾷ στὴν αὐξομειούμενη ἐμφάνιση ἐπισκοπῶν τῆς Ἐφέσου. Στὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνας (451) ἐμφανίζονται 39 τέτοιες ἐπισκοπές, στὴ σύνοδο τῆς Νικαίας (787) 31, ἐνῶ στὶς ἐνδιάμεσες (536, 553, 680, 692) ὁ ἀριθμὸς μειώνεται κατὰ πολὺ. Ἄν γιὰ τὶς δύο συνόδους τοῦ βου αἰῶνα τὸ κενὸ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴ μικρὴ σημασία τους, γιὰ τὶς ἐπόμενες δύο τὰ πράγματα δὲν εἶναι διόλου ἀποσπασμένα. Μεγάλος ἀριθμὸς ἐπισκοπῶν (29), ποὺ πλέον ὑπάρχουν στὴ Σμύρνη, δὲν βρισκόμαστε παρὰ στὰ Πρακτικὰ τῆς συνόδου τοῦ 1167, ὅπου ὁμοῦ δὲν φαίνεται νὰ συμμετέχε ἐπίσκοπος Φωκαίας³².

Στὶς δέκα πρώτες Notitiae ἡ Φώκαια καταχωρίζεται σταθερὰ στὴν 13ῃ θέση ἀμέσως μετὰ τὴ Μύρινα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Αὐρηλιούπολη³³. Στὶς ἐπόμενες τρεῖς ἐμφανίζεται πλέον ὑπὸ τὴ μητρόπολη Σμύρνης καὶ δευτέρη ἀνάμεσα στὴ Μαγνησία καὶ στὶς Κλαζομένες· ὡστόσο, σὲ χειρόγραφο τῆς Notitia 9 καὶ τὰ τρία ὀνόματα ἔχουν καταχωριστεῖ τόσο στὴν ἐπαρχία Ἀσίας, ὅσο καὶ στὴν ἐπαρχία Σμύρνης³⁴. Στοὺς καταλόγους αὐτοὺς ἡ Φώκαια ἀπαντᾷ καὶ ὡς Φώκια ἢ Φώκεια, ἐνῶ στὰ μολιβδόβουλλα ἔχει χωραχθεῖ καὶ ὁ τύπος Φώκη³⁵.

Ἀνάλογα ἀποσπασματικὸ καὶ ἑλλιπές εἶναι καὶ τὸ χριστιανικὸ πρόσωπο τῆς βυζαντινῆς Φωκαίας, ὅπως ἔχει μέχρι τοῦ παρόντος ἀποτυπωθεῖ στὶς δημοσιευμένες ἀρχαιολογικὲς μελέτες. Τόσο στὸ δημοσίευμα τοῦ 1921, ὅσο καὶ στὰ κατὰλοιπὰ του, ὁ Félix Sartiaux ἀναφέρει ὅτι στὴν ἀνασκαφὴ ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸν ἐρειπωμένο ναὸ τοῦ Ταξιάρχου στὸν χερσαῖο βραχίονα (promontoire) ἀνακάλυψε, μετὰ τῶν ἄλλων τάφων, καὶ ἕναν ποὺ περιεῖχε δύο εὐλογίες μετὰ τὶς ἐπιγραφές «Ἀπόστολος» καὶ «Ἅγιος Ἄνδρέας»

31. Βλ. Νικήτας Χωνιάτης, V, ἔκδ. J.-L. van Dieten, Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1975, σ. 150, 53-56.

32. Γιὰ τὸ ὅλο πρόβλημα, βλ. P. Culerrier, «Les évêchés suffragants d'Éphèse aux 5e-13e siècles», *Revue des Études Byzantines* 45 (1987), σσ. 145-147.

33. Βλ. τὸν πίνακα τοῦ Culerrier, *στό ἴδιο*, σ. 151.

34. Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae...*, σσ. 286 καὶ 305 καὶ «Sur les variations numériques des évêchés byzantins», *Revue des Études Byzantines* 44 (1986), σ. 33.

35. Πρβ. Σοῦδα Δ 637: «Φωκαία: ἡ ἐκ τῆς Φώκης ...» καὶ Δ 638: «Φώκεια: ὄνομα πόλεως».

(εἰκ. 6-7). Στὴ συνέχεια σημειώνει πὼς νέες ἔρευρες θὰ μποροῦσαν νὰ δώσουν ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα γιὰ τὴν περίοδο τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων³⁶. Οἱ *εὐλογίες* (*ampullae*) πρέπει νὰ προέρχονταν ἀπὸ κάποιο προσκύνημα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, ἀλλὰ, πέραν μιᾶς παραδόσης ποῦ ἔφερε τὸν πρωτόκλητο ἀπόστολο νὰ ἔχει κηρῦξει καὶ τὴν Μικρὰ Ἀσία, κάτι πὺ συγκεκριμένο δὲν ἔχει καταγραφεῖ στὶς πηγές³⁷.

Ἡ ἔνδειξη χριστιανικῆς παρουσίας ἀποτελοῦν τὰ μέλη τοῦ διακόσμου «βυζαντινοῦ» ναοῦ ποῦ ὁ Sartiaux ἐντόπισε σὲ ἀμπέλι στὴ θέση Παναγία Μπουρνού, σὲ ἀπόσταση 10 χλμ. ἀπὸ τὴ Φώκαια. Ἀπὸ ἐκεῖ προερχόταν τὸ κομμάτι μιᾶς ἐπιγραφῆς ποῦ δὲν διέσωζε παρὰ τὶς λέξεις: «ὄς τοῦ οἴκου αὐτοῦ ἐποίησεν τὸ ΔΙΑΧ/». Τὸ κομμάτι αὐτὸ εἶχε ἀπὸ χρόνια μεταφερθεῖ στὴ Φώκαια, ὅπως καὶ ἓνα ἄλλο ποῦ ἔδειχνε πὼς ὁ ναὸς εἶχε κτιστεῖ στὴ θέση ἐνὸς Ἀσκληπείου³⁸. Ἄν υἱοθετήσουμε τὴν ἄποψη πὼς ἡ μετατροπὴ τῶν ναῶν τῶν ἐθνικῶν σὲ χριστιανικοὺς δὲν συντελέστηκε παρὰ ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα καὶ ἐξῆς, ὁ συγκεκριμένος ναὸς πρέπει νὰ χρονολογεῖται τουλάχιστον στὸ τέλος τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος.

Γενικά, ὁμως, ἡ παντελὴς ἀπουσία ἀναφορῶν σὲ προσκυνήματα, προσκυνητὲς ἢ ἅγιους δείχνει πὼς ἡ πόλη δὲν εἶχε κάποια, ἔστω καὶ περιθωριακὴ, θέση στὴ χριστιανικὴ «ἰερὴ» γεωγραφία³⁹. Ἡ ἐκεῖ παρουσία ἱερῶν κειμηλίων ἦταν μᾶλλον εὐκαιριακὴ καὶ ἐφήμερη καὶ χρονολογεῖται στὰ ὕστερα χρόνια. Ὅταν τὸ 1308 οἱ Κατανοὶ λεηλατοῦν τὴ Φώκαια, μέσα στὰ λάφυρά τους συγκαταλέγονται ἓνα κομμάτι ἀπὸ Τίμοιο Ξύλο ποῦ ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστὴς εἶχε ἀποσπάσει ἀπὸ τὸν σταυρό, ὁ «ἔσω μανδύας» (*un camis*) χωρὶς ραφὲς ποῦ ἡ ἴδια ἡ Θεοτόκος ἔρραψε γιὰ τὸν ἀγαπημένο μαθητὴ τοῦ Χριστοῦ καί, τέλος, χειρόγραφο τῆς Ἀποκάλυψης τὸ ὁποῖο εἶχε συντάξει ὁ

36. Βλ. «Nouvelles recherches sur le site de Phocée», σ. 120.

37. Βλ. F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Cambridge Mass., 1958, σσ. 199-200. Γιὰ δειγμάτων τέτοιων *εὐλογιῶν* τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα, βλ. Renate Pillinger, *Der Apostel Andreas. Ein Heiliger von Ost und West im Bild der frühen Kirche*, Βιέννη 1994, σσ. 20-23.

38. *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes Rendus* 1914, σσ. 15 καὶ 17· ἐπίσης *De la nouvelle à l'ancienne Phocée*, σ. 39. Γιὰ τὶς δύο ἐπιγραφὲς ἀφαιρωμένους «Ἀσκληπιῶ σπητρῖ», βλ. A. Salaç «Inscriptions de Kyme d'Éolide, de Phocée, de Tralles et de quelques autres villes d'Asie Mineure», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 51 (1927), σσ. 389-390.

39. Ἡ Φώκαια καὶ ἡ γύρω περιοχὴ τῆς εὐλόγα ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν πρόσφατη σχετικὴ ἐπισκόπηση τοῦ Cl. Foss, «Pilgrimage in Medieval Asia Minor», *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), σσ. 129-151.

Ίδιος ὁ Εὐαγγελιστὴς καὶ ἦταν διακοσμημένο μὲ πολὺτιμες πέτρες. Στὸ Χρονικό τοῦ Muntaner, ἀπὸ ὅπου ἀντλοῦμε τὴν πληροφορία αὐτή, ἀναφέρεται ὅτι οἱ Τούρκοι τὰ εἶχαν μεταφέρει στὴ Φώκαια ὡς λάφυρο ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς Ἐφέσου καὶ τὰ πούλησαν παίροντας ὡς ἀντάλλαγμα σιτάρι⁴⁰.

Ἀνάλογο εἶναι τὸ κενὸ γιὰ ναοὺς ἢ μοναστήρια στὴν ἴδια τὴν πόλη ἢ στὴ γειτονική της περιοχὴ. Σχετικὴ πρόσφατη μελέτη γιὰ ἐρειπωμένους ναοὺς ἀφορᾷ μόνο στὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα χωρὶς τυχόν πληροφορίες γιὰ τὸ βυζαντινὸ παρελθόν τους⁴¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μνεῖα ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ ὁμώνυμο νησάκι, τὴν ὁποία συζητοῦμε στὴ συνέχεια, μιὰ μονὴ ἀφιερωμένη στὸν ἅγιο Ἀθανάσιο μνημονεύεται σὲ ἐπίγραμμα τοῦ λογίου μητροπολίτη Κρήτης Νικηφόρου Μοσχόπουλου (1283-1328). Τὸ ἐπίγραμμα παραδίδεται στὸν σιναῦτικό κώδικα 206, φ. 206, ποῦ ἀποτελεῖ Εὐαγγέλιο αὐτόγραφο τοῦ Μοσχόπουλου μὲ χρονολογία τὸν Μάρτιο τοῦ 1303. Σύμφωνα μὲ τὸ ἐπίγραμμα, τὸ χειρόγραφο εἶχε δωρηθεῖ «τῇ μονῇ τῆς Φωκαίας, ἢ κλησιν οἶδεν Ἀθανασίου φέρειν, εἴπερ σπάθη λήξειεν Ἰσμηλιτίς». Εἶναι γνωστὸ ὅτι μὲχρι τὸ 1305 ὁ συγκεκριμένος μητροπολίτης εἶχε ἀναλάβει «κατ' ἐπίδοσιν» καὶ τὴ διοίκηση τῆς μητροπόλεως Μηθύμνης τῆς Λέσβου, πράγμα ποῦ μπορεῖ εὐλόγα νὰ σχετιστεῖ μὲ τὴν παρουσία του στὸν χῶρο τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου. Ἡ ἀναφορὰ ποῦ κάνει στὴν ἰσμηλιτικὴ σπάθη ἀναμφίβολα δηλώνει τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Τούρκων στὸν χῶρο αὐτὸ στὴν αἰγὴ τοῦ 14ου αἰῶνα⁴².

40. Βλ. κεφ. 234, στὸ Muntaner, *Crónica*, κεφ. 234, σ. 93· ἀγγλ. μτφρ. στὸ *The Chronicle of Muntaner*, σ. 561· καὶ γαλλ. μτφρ. *Les almogaves ...*, σ. 130. Στὸ καταλανικὸ κείμενο ἡ Φώκαια ἀναφέρεται ὡς Fulla, παραφθορὰ τοῦ ἰταλικοῦ Foglia. Παρὰ τὴν ἀπόπειρα νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὰ πλησιέστερα τῆς Ἐφέσου Φύγελλα, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Muntaner κάνει ἐδῶ λόγο γιὰ τὴ Φώκαια. Βλ. σχετικὰ Cl. Foss, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979, σ. 137 καὶ σημ. 88. Γιὰ τὶς ἐπιθέσεις ποῦ δέχθηκε τὴν ἴδια περίοδο ἡ Ἐφεσος, βλ. *στὸ ἴδιο*, σ. 142. Σύμφωνα μὲ πρόσφατη ἐκτίμηση ἡ πόλη καταλήφθηκε ἀπὸ τὸν Τούρκο ἐμίρη Σασάν στὶς 24 Ὀκτωβρίου τοῦ 1305· βλ. A. Failler, «Éphèse fut-elle prise en 1304 par les Turcs de Sasan?», *Revue des Études Byzantines* 54 (1996), σσ. 245-248.

41. Βλ. M. Sacit Pekak, «18.-19. Yüzyillarda Anadolu'da Yakayan Gayrimüslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça'daki Post-Bizans Kiliseleri», στὸ *Foça. Past to Present*, International Symposium, Foça 1997, σσ. 75-90. Γιὰ τοὺς ναοὺς τῆς πόλης πρὶν ἀπὸ τὸ 1922, βλ. N. A. Χόρμπτου, *Παλαιὰ Φώκαια Μικρᾶς Ἀσίας*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 126-133.

42. Βλ. M. I. Μανούσακας, «Νικηφόρου Μοσχόπουλου ἐπιγράμματα σὲ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του», *Ἑλληνικά* 15 (1957), σ. 234.

Μιά άλλη μονή, εκείνη του Κρούτζους, μνημονεύεται σε πατριαρχικό έγγραφο του Ἀπριλίου του έτους 1363 που απευθύνει ο πατριάρχης Κάλλιστος Α΄ στον μητροπολίτη Σμύρνης. Στόν τελευταίο συνιστάται νά ἐγκαταλείψει τή Θεσσαλονίκη, νά ἐπιστρέψει στή Φώκαια καί νά παραμείνει στή συγκεκριμένη μονή διενεργώντας «ἅπαντα τὰ προσήκοντα»⁴³. Ὡστόσο καί γι' αὐτό τό μοναστήρι ἡ κατάσταση παρουσιάζεται τοπογραφικά περιπελεγμένη. Σέ ἄλλα πατριαρχικά ἔγγραφα, που χρονολογούνται στά ἔτη 1370 καί 1380 ἀντίστοιχα, ἐμφανίζεται ὡς αὐτοκρατορική καί πατριαρχική μονή «τοῦ Κρούτζους». Στό πρῶτο φέρεται νά βρῖσκεται «ἐν τῇ Μαγνησίᾳ» καί νά εἶναι ἀφιερωμένη στή Θεοτόκο. Στό δεύτερο καταγράφεται ἄπλῶς ὡς «σεβασμία πατριαρχική μονή τοῦ Κρούτζους»⁴⁴. Πιθανότατα στοὺς μοναχοὺς τῆς ἴδιας μονῆς ἀπευθύνεται σέ ἐπιστολή του καί ὁ λόγιος Μάξιμος Πλανουδῆς (περ. 1260-1330)⁴⁵. Ἡ Ahrweiler, που σχολίασε τίς συγκεκριμένες μνείες, δέν ἀποκλείει τὴν ταύτιση καί μὲ τὴ μονή Κριζῶν, τῆς ὁποίας ὁ ἡγούμενος Εὐσχήμων ὑπέγραψε τὰ Πρακτικά τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787)⁴⁶.

Καί γιὰ τὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια οἱ ἀναφορὲς στή Φώκαια, που ἀνασύρομε ἀπὸ τοὺς ἱστοριογράφους, εἶναι λιγοστὲς. Ἡ πρώτη συνδέεται μὲ τὴ στάση τοῦ Βάρδα Σελιηροῦ κατὰ τῶν αὐτοκρατόρων Βασιλείου Β΄ καί Κωνσταντίνου Η΄ καί τὴν ἦττα τοῦ ἐπίδοξου σφετεριστῆ ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Καραντινὸ στὸν φωκαϊκὸ κόλπο τὸ 977⁴⁷. Ἡ δεύτερη μὲ τὴν κατάληψη τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Σελτζούκο ἐμίρη Τζαχᾶ ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, γύρω στὸ 1088. Ἐξορμώντας ἀπὸ τὴ Σμύρνη ὁ τελευταῖος κατέλαβε πρῶτα μὲ ἔφοδο τίς Κλαζομενῆς καί ὕστερα τὴ Φώκαια. Ἀπὸ ἐκεῖ στράφηκε κατὰ τῆς Χίου

43. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, 3. Teil, *Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1350-1363*, ἔκδ. J. Koder, M. Hinterberger, O. Kresten, Βιέννη 2001, ἀρ. 271, σ. 604 (= Fr. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis*, τ. I, Βιέννη 1871, σσ. 447-448).

44. Βλ. Fr. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis*, τ. I, σ. 539 καί τ. II, σ. 96.

45. Βλ. ἔπ. 81 στὸ *Maximi monachi Planudis epistulae*, ἔκδ. P. A. M. Leone, Amsterdam 1991, σ. 125.

46. Βλ. σχετικὰ H. Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle», *Travaux et Mémoires* 1 (1965), σσ. 96-98. Βλ. καί R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, σσ. 435 (ἀρ. 59) καί 453-454.

47. Βλ. Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ἔκδ. I. Thurn, Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1973, σ. 322. Ἐπίσης Ἰωάννης Ζωναράς, *Epitome Historiarum*, ἔκδ. T. Büttner-Wobst, Βόννη 1897, τ. III, σ. 543, 4-8. Ποβ. καί W. Seibt, *Die Skleroi*, Βιέννη 1976, σ. 42.

καί τῆς Μυτιλήνης, τίς ὁποῖες καί διαδοχικά κατέλαβε⁴⁸. Ἡ παρουσία τοῦ Τζαχά στήν περιοχὴ τῆς Σμύρνης καί τοῦ βορειοανατολικοῦ Αἰγαίου δὲν ἦταν καθόλου βραχύβια, ἀλλὰ οἱ πηγές (κατὰ κύριο λόγο ἡ Ἄννα Κομνηνὴ) παραλείπουν νὰ μνημονεύσουν γιὰ δευτέρη φορά τὴ Φώκεια. Ὑποθέτουμε ὅτι ἡ πόλη ἐπανέκαμψε ὀριστικά στὰ βυζαντινὰ χέρια μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Μυτιλήνης, τῆς Χίου, τῆς Σάμου καί ἄλλων νησιῶν ἀπὸ τὸν στρατηγὸ Ἰωάννη Δούκα τὸ 1092. Προηγουμένως, εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ πόλη νὰ εἶχε πληγῆ ἀπὸ τὸν ἴδιο σεισμό ὁ ὁποῖος τὸ 1040 ἐπληξε τὴ Σμύρνη καί προκάλεσε πολλὰς ἀνθρώπινες καί μεγάλες ὕλικές ἀπώλειες⁴⁹.

Φαίνεται ὡστόσο πῶς, ἂν γιὰ κάτι διακρίθηκε ἡ Φώκεια τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἦταν ἡ συμμετοχὴ τῆς στήν παραγωγικὴ, ἐμπορικὴ καί ἐν γένει οἰκονομικὴ διαδικασίᾳ, ἰδιαίτερα ἐκείνη ποῦ ἐγγράφεται στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου. Κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς πόλης καί ἐνδύτερα τῆς γύρω περιοχῆς συνδέθηκε μὲ τὴ βιοτεχνία παραγωγῆς ἑνὸς ἰδιαίτερου τύπου κεραμικῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα σήμερα εἶναι γνωστὰ ὡς «κεραμικά μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρῳμα» (Phocaeen red-slip ware)⁵⁰. Κρίνοντας ἀπὸ τὰ σχετικὰ εὐρήματα, ἕως τὸν 7ο αἰῶνα τέτοιος τύπος κεραμικῶν κυκλοφοροῦσε σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ἐδάφη τῆς ἄλλοτε ἐνιαίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ἰδίως βέβαια στὸ ἀνατολικὸ τῆς τμῆμα⁵¹. Ἡ περίοδος στήν ὁποία χρονολογοῦνται τὰ περισσότερα εὐρήματα τοποθετεῖται μετὰ τὸ 420 καί τοῦ 540⁵². Ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ καί ὕστερα, τὸ ἐμπόριο κεραμικῶν ἀλλὰ καί ἄλλων σχετικῶν προϊόντων δὲν ἐκτείνεται σὲ μεγάλη γεωγραφικὴ

48. Βλ. Ἄννα Κομνηνὴ, Ἄλεξιὰς, VII 8,1, ἐκδ. D. R. Reinsch, A. Kambylis, Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 2001, σ. 222: «ἐκείθεν εἰς Φώκαιαν ἀπελθὼν εἶλε καὶ ταύτην ἐξ ἐπιδρομῆς».

49. Βλ. Ioannis Scylitzae, *Synopsis* ..., σ. 405.

50. Γιὰ τὸν τύπο αὐτὸ, βλ. K. Dark, *Byzantine Pottery*, Stroud, Gloucestershire, 2001, σσ. 117-118.

51. B. Ward-Perkins, «Specialized production and exchange», *The Cambridge Ancient History*, XIV: *Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425-600*, ἐπιμ. Av. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge 1998, σσ. 359-361· καὶ Catherine Abadie-Reynal, «Céramique et commerce dans le bassin égéen du IVe au VIIe siècle», στὸ *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*, τ. 1, Παρίσι 1989, σ. 159. Γιὰ παρόμοια εὐρήματα στὴ Δακίᾳ, βλ. Fl. Curta, «*Quaestura exercitus*: the evidence of lead seals», *Acta Byzantina Fennica* 1 (N.S.) (2002), σσ. 12-13.

52. Βλ. J.-P. Sodini, «Productions et échanges dans le monde protobyzantin (IVe-VIIe s.): le cas de la céramique», στὸ *Byzanz als Raum: Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, ἐπιμ. Kl. Belke κ.ἄ., Βιέννη 2000, σ. 182.

άκτινα, αλλά περιορίζεται στις γειτονικές του τόπου παραγωγής περιοχές. Η μεταβολή αυτή, πάντως, μοιραία συναρτάται και με το γεγονός ότι, μετά την άραβική κατάκτηση, τα κεραμικά που προέρχονται από τη Βόρεια Αφρική παραχωρούν τη θέση τους σε εκείνα που παράγονται στην Κύπρο, τη Φώκαια και άλλες περιοχές της δυτικής Μικράς Ασίας⁵³.

Παράλληλα με τα κεραμικά, η πόλη φαίνεται ότι εξακολουθούσε να φημίζεται για τα πορφύρα της ύφασματα. Η ένδιαφέρουσα σχετική μαρτυρία δέν προέρχεται από βυζαντινή αλλά από δυτική πηγή, την Ανακομιδή (Translatio) τών λειψάνων του αγίου Μερκουρίου στο Βενεβέντο της νότιας Ιταλίας. Ύστερα από πρωτοβουλία του Λομβαρδού ηγεμόνα Άρχι Β' (758-787), το ιερό του έχει καθεδρικού ναού της Άγίας Σοφίας, εκτός τών άλλων, διακοσμήθηκε με πορφύρα ύφασματα που κεντήθηκαν με φωκαϊκό νήμα: «de purpureis gausaris ... et telis Phocaico stamine textis». Η ανακομιδή τών λειψάνων χρονολογείται τό 768 και ή συγκεκριμένη ιερά ένδυτη είχε πιθανότατα βυζαντινή προέλευση⁵⁴. Σε μελέτες του με θέμα την έκμετάλλευση του μεταξιού ό David Jacoby θεώρησε από παρανόηση ότι έδω πρόκειται για την περιοχή της Φωκίδας της κεντρικής Έλλάδας⁵⁵. Ωστόσο δέν υπάρχει καμία άμφιβολία πώς τό επίθετο Phocaicus είναι παράγωγο της Φώκαιας και όχι της Φωκίδας.

Έστω και μοναδική, ή μαρτυρία αυτή πιστοποιεί τουλάχιστον μιá συνέχεια από τά ρωμαϊκά χρόνια έως τό «Βυζάντιο του σκοτεινού αιώνα», δηλαδή από τά μέσα του 7ου έως τό τέλος του 8ου αιώνα. Στις *Μεταμορφώσεις* του ό Όβίδιος (43 π.Χ.-18 μ.Χ.) άνέφερε τη φωκαϊκή πορφύρα με την όποία είχαν βαφεί έρια (VI, 5-6: «pater huic Colophonius Idmon // Phocaico bibulas tingebat murice lanas»). Τι καθιστούσε τη φωκαϊκή πορφύρα ξεχωριστή, ώστε νά διατηρεί τη φήμη της στο πέρασμα τών αιώνων; Τύγχανε κά-

53. Βλ. τη συζήτηση με τη σχετική βιβλιογραφία στο *Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680-850): The Sources, An Annotated Survey*, έπιμ. Leslie Brubaker - J. Haldon, Aldershot 2001, σσ. 150-158.

54. Για τό κείμενο βλ. *Translatio S. Mercurii*, στο *Monumenta Germaniae Historica, SS. rerum langobardicarum et italicarum saec. VI-IX*, Άννόβερο 1878, σ. 577.

55. Βλ. «Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade», *Byzantinische Zeitschrift* 84/85 (1991/1992), σσ. 454-455 και σημ. 12. Επίσης, ό ίδιος, «Silk crosses the Mediterranean», στο *Le vie del Mediterraneo. Idee, nomini, oggetti (secoli XI-XVI)*, Genova, 19-20 aprile 1994 (Università degli studi di Genova, Collana dell'Istituto di storia del Medioevo e della espansione europea, n. 1), έπιμ. G. Airdali, Γένοβα 1997, σ. 56 και σημ. 5 [= *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot 2001, X].

ποιας ειδικῆς ἐπεξεργασίας μὲ στυπτηρία; Πάπυροι τῆς ἐποχῆς τοῦ Διοκλιτιανοῦ, οἱ ὅποιοι περιέχουν ὀδηγίες στύψεως καὶ βαφῆς τῶν πορφυρῶν ὑφασμάτων, μιλοῦν, μεταξύ ἄλλων, γιὰ ὀρισμένη δοσολογία *στυπτηρίας* καὶ ἀνάμιξη *φύκους στυπτηρίου*⁵⁶. Μποροῦσε κάτι τέτοιο νὰ συνέβαινε καὶ στὴ Φώκαια ἔτσι ὥστε ἡ ἐξόρυξη καὶ ἡ περιορισμένη ἔστω ἐκμετάλλευση τῆς στυπτηρίας νὰ εἶχαν ξεκινήσει ἤδη ἀπὸ τόσο παλιά; Ἐλλείπει περαιτέρω στοιχείων τὸ ἐρώτημα μένει ἀναγκαστικά ἀναπάντητο.

Πρωτίστως χάρι στὸ φυσικὸ της λιμάνι ἡ πόλη ἐξακολουθοῦσε καὶ τὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια νὰ ἀποτελεῖ δίοδο στὰ ἐνδότερα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐνῶ ὁπωσδήποτε παρεμβαλλόταν στὸν δυτικὸ ὁδικὸ ἄξονα ποῦ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν Ἄβυδο, περνοῦσε ἀπὸ τὸ Ἄδραμύττιο καὶ τὴν Πέργαμο καὶ μέσῳ Σμύρνης, Ἐφέσου καὶ Μιλήτου κατέληγε στὶς νότιες παράλιες πόλεις (Πάταρα, Μύρα καὶ Ἀττάλεια)⁵⁷. Στὴ θαλάσσια διαδρομὴ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότο καὶ ἀντίστροφα ἦταν λογικὸ ἡ Φώκαια νὰ ἀποτελοῦσε ἐνδιάμεσο σταθμὸ ἀνάμεσα σὲ Λέσβο καὶ Χίο, κάτι τέτοιο ὁμως δὲν ἔχει καταγραφεῖ στὶς πηγές, οὔτε στὸ *Σταδιοδρομικὸν* ποῦ συμπεριλαμβάνεται στὸ *Περὶ βασιλείου τάξεως* τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου (10ος αἰ.)⁵⁸, οὔτε στὶς μεταγενέστερες μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν. Ἀκόμα καὶ οἱ δυτικοὶ περιηγητῆς τοῦ 12ου αἰῶνα ποῦ ἀκολουθοῦν τὸν ἴδιο δρόμο τὴν ἀποσιωποῦν. Γιὰ νὰ ἀρκεστοῦμε σὲ ἓνα καὶ μόνον παράδειγμα, ὁ Ἐβραῖος περιηγητῆς Βενιαμίν τῆς Τουδέλης, ὁ ὁποῖος γύρω στὸ 1165 ταξιδεῦει στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἀναφέρει ὅτι γιὰ τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴ Λέσβο στὴ Χίο χρειάστηκαν τρεῖς ἡμέρες, πράγμα ποῦ καὶ γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ τὸ δεχθοῦμε. Ἀναχωρῶντας ἀπὸ τὴ Λέσβο, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀκολουθῆσε ὄχι τὸν θαλάσσιο

56. Βλ. G. Steigerwald, «Die Purpursorten im Preisedikt Diokletians vom Jahre 301», *Byzantinische Forschungen* 15 (1990), σ. 268, σημ. 230 καὶ κυρίως σ. 270, σημ. 233.

57. Βλ. Anna Avramea, «Land and sea communications, fourth-fifteenth centuries», στὸ *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, ἐπιμ. Ἀγγελικὴ Λαῖου, Washington, D.C., 2002, σ. 76. Μνεῖα τῆς βασιλικῆς ὁδοῦ ἀπὸ τὴ Σμύρνη πρὸς τὴ Φώκαια συναντᾶμε στὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Λεμβιώτισσας, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὸν 13ο αἰῶνα πρβ. Π. Γουναρίδης, «Τὰ τοῦ μετοχίου τῶν Παλατίου χαρτῶα δικαιώματα. Σύσταση, τοπιογραφικὰ δεδομένα καὶ ἐντοπιολογία ἐνός μετοχίου τῆς Λεμβιώτισσας (Σμύρνη)», *Σύμμεικτα* 14 (2001), σσ. 101-102.

58. Βλ. *De cerimoniis*, II.45, ἔκδ. J. Reiske, Βόννη 1829, σ. 678 καὶ σχετικὰ G. Huxley, «A Porphyrogenitan Portulan», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 17 (1976), σ. 295.

ἀλλά τὸν χειρσαῖο δρόμο τῆς ἀπέναντι μιζρασιατικῆς ἀκτῆς, νὰ διήλθε ἀπὸ τῆ Φώκαια καί, μέσῳ τῆς χειρσονήσου τῆς Ἐρυθραίας, νὰ πέρασε στὴ Χίῳ⁵⁹.

Κάτι τέτοιο ἔμμεσα τὸ ἐπιβεβαιώνει ἓνας ναυτικός χάρτης («πορτολάνος») ποὺ συντάχθηκε γύρω στὸ 1200 ἀπὸ ἓναν Πιζάνο ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἄνατολὴ κατὰ τὸ δευτέρου μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα. Ὁ χάρτης αὐτός, ὁ ὁποῖος ἦρθε πρόσφατα στὸ φῶς καὶ εἶναι κατὰ ἓναν αἰώνα ἀρχαιότερος τῶν ἤδη γνωστῶν, παρέχει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες καὶ γιὰ τὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ Φώκαια, ποὺ ἀναφέρεται ὡς Fogi, περιλαμβάνεται ἀπὸ μικρὰ νησιά καὶ βρίσκεται στὰ βόρεια τοῦ κόλπου τῆς Lec, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρὰ του βρίσκεται μετὰ τὸν κόλπο τῆς Σμύρνης, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφῆς ἡ ἀκριβὴς τοποθεσία του. Μετὰ τὴ Φώκαια ἀκολουθεῖ τὸ ἀκρωτήριο Stinganum στὰ ἀνατολικά τοῦ ὁποῖου κεῖται ἡ Πέργαμος⁶⁰. Στὰ ἄκρα τῆς πορείας αὐτῆς κεῖνται ἡ Χίῳς καὶ ἡ Μυτιλήνη.

Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ἀναφορὲς μεταγενέστερων περιηγητῶν εἶναι καὶ αὐτὲς μᾶλλον φτωχῆς σὲ πληροφορίες. Ἡ πρώτη προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἄραββα Ἴμπν-Μπαττούτα, ἡ δευτέρη ἀπὸ ἓναν Ρῶσο, τὸν ἀρχιμανδρόν τῃ Γρεθένιο. Ὁ πρῶτος ἐπισκέπτεται τὴ «Φούγια», ὅπως τὴν ὀνομάζει, τὴ δεκαετία τοῦ 1330 καταγράφοντάς τιν ὡς πόλιν παραλιακὴ «ποὺ ἀνήκει στοὺς ἀπίστους καὶ ἡ ὁποία στέλνει ἓνα δῶρο στὸ σουλτάνο κάθε χρόνο, καὶ σὲ ἀντάλλαγμα αὐτὸς τοὺς ἀφήνει ἡσυχους, λόγω τῆς δυνάμει τῆς πόλιν τους»⁶¹. Ὁ δευτέρος, ποὺ ταξίδεψε στὸ ἀνατολικὸ Αἰγαῖο γύρω στὸ 1400, ἀναφέρει πῶς ἡ ἀνατολικὴ ἀκτὴ ἀνάμεσα στὴ Μυτιλήνη καὶ στὴ Χίῳ ὀνομάζεται Fotia καὶ πῶς ἐκεῖ ψήνουν τὴ στύψη, δηλαδὴ τὴ στυπτηρία⁶². Καὶ οἱ δύο αὐτὲς μαρτυρίαι χρονο-

59. Βλ. Βενιαμίν ἐκ Τουδέλης, *Τὸ βιβλίον τῶν ταξιδιῶν στὴν Εὐρώπην, τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀφρικὴν (1159-1173)*, μτφρ. Φωτεινὴ Βλαχοπούλου, Ἀθήνα 1994, σ. 67.

60. Βλ. ἔκδ. P. Gautier Dalché, *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)*, Ρώμη 1995, σ. 136, στ. 866-871: «Inde ad sinum Lec ml. .xxiiii. In latere cuius ab austro in faciem septentrionalem est Fogia ciuitas, habens <ante> se insulas paruas. A Fogi in fretu sinus usque ad caput eius aliud ubi dicitur Stinganum ml. .xiii. Ipse uero sinus extenditur in oriente ml. .I., quod etiam habet in oriente ciuitas Pergamis». Ἀνάλυση τοπογραφικῆ τοῦ χάρτη ἔγινε ἀπὸ τὴν Anna Avraméa, «Les côtes de l'Asie Mineure d'après un texte pisan de la seconde moitié du XIIe siècle», στὸν τόμο *Ἡ Βυζαντινὴ Μικρὰ Ἀσία (6ος-12ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1998, σσ. 285-302· γιὰ τὴ Φώκαια, σ. 292.

61. Βλ. Ἴμπν-Μπαττούτα, *Ταξίδια στὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀφρικὴν, 1325-1354*, μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικά Σίσου Σιαφάκα, Ἀθήνα 1990, σ. 116.

62. Βλ. B. de Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, τ. I, Γενεύη 1889, σ. 167: «le ravage entre Mitylène et Chios se nomme Fotia; on y fait cuire le stipsy que l'on appelle chez nous alun».

λογοῦνται σὲ περίοδο ὅπου οἱ πηγές καὶ οἱ ἀναφορές σὲ ταξιδιώτες καὶ ἐμπόρους, πού εἶτε καταπλέουν στὴ Φώκαια εἶτε ἀποπλέουν ἀπὸ αὐτὴ, ὀλοεῖνα καὶ πληθαίνουν.

Ἐπομένως, ἀρκετὰ ἀπὸ ὅσα θὰ θέλαμε νὰ μᾶς ἀφηγηθοῦν οἱ περιηγητές τὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ ἀνάπτυξη τὰ καταγράφει ἕνα περιστατικὸ ἀπὸ τὸν *Βίο* τοῦ ἁγίου Λεοντίου, πατριάρχου Ἱεροσολύμων (1110/1115-1185). Στὴ διάρκεια ἐνὸς ταξιδιοῦ μὲ προορισμὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, πού χρειάστηκε νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ ἅγιος, ἠγούμενος τότε τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννη στὴν Πάτμο, στάθμευσε μαζὶ μὲ τοὺς μοναχοὺς πού τὸν ἀκολουθοῦσαν καὶ σ' ἕνα νησάκι ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Φώκαια. Κάτοικος τῆς πόλης ἦταν τότε καὶ ἕνας πού καταγόταν ἀπὸ τὸ Ἀμάφι καὶ ὀνομαζόταν Μαῦρος, ἄνθρωπος εὐπορος ἀλλὰ ἄτεκνος, καθὼς ἡ γυναίκα του ἀντιμετώπιζε πρόβλημα στειρότητας. Ὅταν κατὰ σύμπτωση βρέθηκε στὸ νησάκι αὐτὸ καὶ ἔμαθε ὅτι ὁ ξακουστός Λεόντιος εἶχε καταπλεύσει ἐκεῖ προκειμένου νὰ λειτουργήσῃ στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τὸν παρακάλεσε νὰ ἐπισηφθεῖ τὴν οἰκία του στὴ Φώκαια. Ὁ ἅγιος ἠγούμενος πῆρε μαζὶ του δύο μοναχοὺς, τὸν Ἀντώνιο καὶ τὸν Ἀνδρόνικο, καὶ ἤρθε νὰ παρακαθίσει στὸ τραπέζι τοῦ πλούσιου ἐμπόρου. Δὲν ἀρκέσθηκε σὲ ψυχαφελεῖς παραινήσεις γιὰ ἕναν βίον χωρὶς ἰδιότητες ἀλλὰ, καθὼς ἔμελλε νὰ κατέβῃ στὸ λιμάνι μὲ τὸ πλοιάριό του, τοῦ ζητήθηκε νὰ εὐλογήσῃ τὸ στεῖρο ζευγάρι. Στὶς ἐπίμονες ἐκκλήσεις τοὺς ὁ Λεόντιος τελικὰ ἀνταποκρίθηκε μὲ τὴν πρόβλεψη ὅτι τὸν ἐπόμενο χρόνο θὰ ἀποκτήσουν παιδί. Ἡ πρόρρηση τοῦ ἁγίου ἐπαληθεύθηκε καὶ ἡ γυναίκα τοῦ Μαύρου γέννησε κορίτσι, τὸ ὁποῖο πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου ἔλαβε τὸ ὄνομα Λεοντώ⁶³.

Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1172, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἅγιος ἐγκατέλειψε ὀριστικὰ τὴ μονὴ τῆς Πάτμου. Ὅπως καὶ στὸ ἀπόσπασμα τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Δούκα, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐξόριξη στυπτηρίας στὴ Φώκαια⁶⁴, ἔτσι καὶ στὴ βιογραφία τοῦ Λεοντίου, κείμενο γραμμμένο σὲ λόγιον ὕφος, ἡ πόλη ἀναφέρεται ὡς *Φωκίς*. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι μόνιμος κάτοικος τῆς Φώκαιας εἶναι ἕνας ξένος, ἕνας Ἀμαλ-

63. Βλ. *The Life of Leontios Patriarch of Jerusalem*, Text, Translation and Commentary by Dimitris Tsougarakis, Leiden 1993, σσ. 94-96 (§ 55-56).

64. Βλ. Ducas, *Istoria Turco-Byzantina (1341-1462)*, ἐκδ. V. Grecu, Βουκουρέστι 1958, XXV, 4, σ. 205: «ἐν τῇ Φωκίδι τῇ κατὰ τὴν Ἰωνίαν». Ὡς *Φωκίς* ἀναφέρεται ἡ Φώκαια καὶ στὸ Ὑπόμνημα ἀδελφοῦ ἱατροῦ, κείμενο πού σώζεται στὸν κώδ. 36 τοῦ Γυμνασίου τῆς Μυτιλήνης: βλ. σχετικὰ Στ. Ἰω. Κουρούση, *Μανουὴλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2-1355/60)*, Ἀθήνα 1972, σ. 220, σημ. 3.

φιτανός έμπορος. Για την επαγγελματική του ένασχόληση δέν πρέπει νά υπάρχει άμφιβολία καθότι ό άώνυμος συγγραφέας τοῦ *Βίου*, για νά υπογραμμίσει την έπιθυμία τοῦ συγκεκριμένου άνθρώπου νά έπωφεληθεῖ από την εκεί παρουσία τοῦ άγίου, χρησιμοποιεῖ τις λέξεις «έξρμαιον» και «έμπορεύσασθαι»⁶⁵.

Πέρα από εκείνες τών επισκόπων, ή μνεία τοῦ Ἄμαλφιτανοῦ έμποροῦ ίσως εἶναι ή μοναδική για κάτοικο τῆς πόλης τῆ βυζαντινῆ περιόδο. Έκτός αὐτοῦ όμως ό *Βίος* τοῦ άγίου Λεοντίου διασώζει την άρχαιότερη μαρτυρία για τῆ «σύγχρονη» όνομασία μᾶς από τις άρχαίες Περιστερίδες νήσους, πῶ συγκεκριμένα εκείνης πού «φράζει» τῆν εἴσοδο τοῦ κολπίσκου τῆς Φώκαιας. Τό νησάκι αὐτό, μέ χαμηλό ύψόμετρο και άνοιγμα περίπου έννιακόσια μέτρα, οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς πόλης τό όνόμαζαν μέχρι τῆ σύγχρονη έποχή Ἅγιο Γεώργιο, προφανώς από τόν όμώνυμο ναό πού εἶχε κτιστεῖ εκεί πρὸς τιμῆν τοῦ άγίου. Τό νησί στην άρχαιότητα ήταν άπερωμένο στόν Διόνυσο και όνομαζόταν *Βακχεῖον* – *Bacchium* τό αναφέρει ό Τίτος Λίβιος (XXXVII, 21) και *Bacchiana* ό Πλίνιος ό Πρεσβύτερος (V, 138). Στά τουρκικά σήμερα όνομάζεται *Incir Adasi*, δηλαδή νησί τοῦ σίκου. Στην άναφορά τοῦ 1914 ό Sartiaux σημειώνε ότι, πέρα από τά θεμέλια ενός μικροῦ ναοῦ, ό όποῖος προφανώς έδωσε τό όνομά του στό νησί και ό όποῖος εἶχε καταστραφεῖ πρῖν από ένα τέταρτο τοῦ αἰώνα, δέν βρέθηκε εκεί κανένα ίχνος από τό παρελθόν⁶⁶.

Ἡ έγκατάσταση ξένου έμποροῦ στην πόλη δέν πρέπει νά μᾶς προκαλεῖ έκπληξη. Ἡδη από τόν 11ο αἰώνα ή Φώκαια εἶχε κατά κάποιον τρόπο εξέλιθει από τῆν άφάνεια. Σέ καιροῦς όπου πολλές έμπορικῆς και άλλες διευκολύνσεις εἶχαν πλέον παραχωρηθεῖ στις ἰταλικῆς ναυτικῆς δημοκρατίες, ή έγκατάσταση πολιτῶν τους στις δυτικῆς άκτῆς τοῦ Αἰγαίου ήταν όπωσδήποτε κάτι τό έλυστικό και τό άναμενόμενο⁶⁷. Μπορεῖ ή Α' Σταυροφορία (1096-

65. «Και έπει τῆν ναῦν θεάσατο και άκούσειεν όθεν ώρητο, και ως τόν μέγαν έντός φέροι ναῖτην και τῆς οικείας μονῆς απόδημον ως ες τῆν τῶν πόλεων βασιλίδα αἰαίοντα, έξρμαιον ως άληθός τό πράγμα ήγήσατο και έμπορεύσασθαι ως άλλος οἰδεῖς κατά ταύτην τῆν ήμέραν πεπίστευκεν» (§ 56, 4-8).

66. Βλ. τά σχόλια τοῦ Τσουγκαράκη πού άμφιταλαντεύεται μεταξύ τοῦ *Incik [sic]* και τοῦ *Orak* (Δρέπανον), δείχνοντας σχετική προτίμηση πρὸς τό δεύτερο: βλ. *The Life of Leontios ...*, σσ. 189-190. Για τό νησάκι τοῦ Ἄγίου Γεωργίου, βλ. Ἄ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Φωκαϊκά*, Σμύρνη 1879, σσ. 5-6 και F. Sartiaux, «Recherches sur l'ancien site de Phocéa», σσ. 17-18. Για τῆν ταύτισή του μέ τό *Βακχεῖον* τοῦ Τίτου Λίβιου, βλ. και Özyigit, «Recent work at Phokaia ...», σσ. 117-118.

67. Βλ. σχετικά Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne ... », σ. 23, έπίσης και ή ἴδια, *Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, σ. 168.

1099) να έδωσε όπωσδήποτε ώθηση στο διεθνές εμπόριο, αλλά η παρουσία τουλάχιστον των Βενετών στην Ανατολική Μεσόγειο ήταν ήδη γεγονός. Στα προνόμια που έγκωφει στους τελευταίους ο Άλεξιος Α΄ Κομνηνός το 1082 συγκαταλέγεται και η ελεύθερη έμπορία στα λιμάνια της Λαοδικείας, της Αντιόχειας, της Μοφουεστίας, της Ταρσοῦ, των Αδάνων, της Αττάλειας, και σε εκείνα στα παράλια του Αιγαίου, της Στροβίλου, της Εφέσου, της Χίου και της Φώκαιας⁶⁸. Οι πόλεις αυτές δέν παραχωρήθηκαν στους Βενετούς τυχαία, αλλά αποτελοῦσαν τους ενδιάμεσους σταθμούς ενός ταξιδιού που μπορεί να είχε άφετηρία την Αντιόχεια, ή ακόμα-ακόμα και την Αλεξάνδρεια, και τελικό προορισμό την Κωνσταντινούπολη. Φυσικά ο κίνδυνος των πειρατών αποθάρρυνε πάντοτε ένα ταξίδι στην άνοιχτη θάλασσα⁶⁹. Έπιπλέον, ειδικά η Φώκαια μπορεί να προτιμήθηκε της Σμύρνης επειδή η τελευταία δέν διέθετε ακόμα λιμάνι οργανωμένο. Το νέο κάστρο στην παράκτια ζώνη της πόλης δέν κτίστηκε παρά στα τέλη του 12ου - άρχές του 13ου αιώνα⁷⁰.

Έκτός από τους Βενετούς οι άλλοι Ιταλοί που είχαν έμπορικές έπαφές με την Άνατολή ήταν οι Άμαλφιτανοί. Είναι άλλωστε οι πρώτοι Δυτικοί που έγκαθίστανται στο Βυζάντιο. Μάλιστα το όνομα Μαῦρος (Mauro) έφερε τον 11ο αιώνα κάποιος Άμαλφιτανός έμπορος που μαζί με τον γιό του Πανταλέοντα είχε δραστηριοποιηθεί σε όλόκληρη τή Μεσόγειο⁷¹. Άν στην

68. Για το χρυσόβουλλο, βλ. έκδ. G. L. F. Tafel, G. M. Tomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, I, Βιέννη 1856, άνατ. Amsterdam 1964, σ. 52· και Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, Μόναχο-Βερολίνο 1924, τ. II, άρ. 1081.

69. Για το όλο ζήτημα, βλ. J.-Cl. Cheynet, «L'implantation des Latins en Asie Mineure avant la Première Croisade», στο *Migrations et Diasporas Méditerranéennes (Xe-XVIIe siècles)*, έπιμ. M. Balard - A. Ducellier, Παρίσι 2002, σσ. 115-117. Στο Βιβλίο της *Ναυσιπλοΐας (1520-1526)* ο Πιρι Ρέις άναφέρει ότι το κάστρο της Παλαιάς Φώκαιας το έχτισαν οι Βενετοί έμποροι, ενώ της Νέας Φώκαιας οι Γενουάτες έμποροι. Βλ. Δ. Λούπης, *Ό Πιρι Ρέις, ή όθωμανική χαρτογραφία και ή λίμνη του Αιγαίου*, Άθήνα 1999, σ. 203.

70. Βλ. A. Mazarakis, *Zaccaria e della Volta nell'Egeo orientale, 1268-1329*, Άθήνα 2006. Το γεγονός αυτό ίσως να λύνει την άπορία του R.-J. Lillie γιατί η Φώκαια συγκαταλέγεται μεταξύ των πόλεων που «παραχωρήθηκαν» στους Βενετούς: βλ. *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und der italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeleri (1081-1204)*, Amsterdam 1984, σσ. 50-52.

71. Η δραστηριοποίηση αυτή ήδη άρχίζει στα μέσα του 10ου αιώνα: βλ. M. Balard, «Amalfi et Byzance (IXe-XIIIe siècles)», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), σ. 87·

Ἐπιπλέον, ἡ Ἐπιπλοκή κατέληξε νὰ καταβῆται μὲ τὰ ἐμπορεύματα τῆς ὅλης Ἀσίας, στὰ λιμάνια τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπως ἡ Στροβίλος, ἡ Ἐφεσος καὶ ἡ Φώκαια, διοχετεύονταν κυρίως ἢ παραγωγὴ σιτηρῶν ἀπὸ τὶς γύρω περιοχὲς⁷².

Τὶ ἐμπορεύονταν ὁ συγκεκριμένος Ἀμαλφιτανὸς ἔμπορος δὲν μποροῦμε βέβαια νὰ γνωρίζουμε. Τὰ κοιτάσματα ἀλουρίτη (στυπτηρίας) τῆς Φώκαιας δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν ἐλκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Δυτικῶν ἐμπόρων πρὶν ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα, πιθανῶς καὶ ἀργότερα. Εἶναι ὡστόσο δύσκολο νὰ πιστέψουμε πὼς ἐκεῖνοι πρῶτοι τὰ ἀνακάλυψαν ἦταν οἱ Ἴταλοι ἔμποροι. Ἡ ἀναφορὰ στὸ φωκαϊκὸ νῆμα πού ἐντοπίσαμε σὲ κείμενο τοῦ 8ου αἰώνα συνιστᾷ πιθανὴ ἔνδειξη γιὰ τὸ ἀντίθετο. Ὅπου καὶ νὰ βρισκεται ἡ ἀλήθεια, εἶναι γεγονός πὼς μέχρι καὶ τὸν 13ο αἰώνα ἡ Δύση – καὶ μαζί τῆς ἡ Γένοβα – προμηθεύονταν τὴ στυπτηρία μόνο ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Τὸ πρῶτο ἔγγραφο πού μαρτυρεῖ τὴν ἐξόρυξη καὶ τὴν ἐμπορικὴ διάθεση τῆς στυπτηρίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1236, ἀλλὰ σὲ αὐτὸ δὲν μνημονεύεται εἰδικὰ ἡ Φώκαια. Μέχρι τότε, ἂν κάποιος Δυτικὸς συμμετεῖχε στὴν ὅλη ἐπιχείρηση μεταφορᾶς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, αὐτοὶ δὲν ἦταν οἱ Γενοῦατες, ἀλλὰ οἱ Βενετοί, καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτοὺς οἱ Ἀμαλφιτανοί⁷³.

βλ. καὶ ὁ ἴδιος, «Voyageurs Italiens à Byzance (VIe-XIe siècles)», στὸ *Voyages et voyageurs à Byzance et en Occident du VIe au XIe siècle*, ἐπιμ. Α. Dierkens - J. M. Sansterre, Γενεύη 2000, σσ. 269-270. Ἐπίσης D. Jacoby, «What do we learn about Byzantine Asia Minor from the documents of Cairo Genizah?», στὸν τόμο *Ἡ Βυζαντινὴ Μικρὰ Ἀσία (6ος-12ος αι.)*, Ἀθήνα 1998, σσ. 93-94.

72. M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy (c. 300-1450)*, Cambridge 1985, σ. 49. Βλ. καὶ τὸ βενετικὸ ἔγγραφο ἀρ. 3 πρὸ παραθέτει ἡ Julian Chrysostomides, «Venetian Commercial Privileges under the Paleologi», *Studi Veneziani* 12 (1970), σσ. 331-333. Καὶ βέβαια τὰ ὅσα ἀναφέρει τὸ Χρονικὸ τοῦ Muntaner γιὰ τὸ σιτάρι μὲ τὸ ὁποῖο ἀνταλλάχθηκαν τὰ λείψανα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Ἐυαγγελιστῆ (βλ. παραπάνω σσ. 92-93 καὶ σημ. 40). Ὁ Hendy (*Studies ...*) ἐπίσης σημειώνει: «grain together with wine and oil, are the characteristic concerns of the mainly 13th-c. documentation of the monastery of Lembos, in the vicinity of Smyrna». Γιὰ τὸ ζήτημα, βλ. σχετικὰ καὶ J. Day, «Prix agricoles en Méditerranée à la fin du XIVe siècle (1382)», *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations* 16/11 (1961), σσ. 635-636.

73. Γιὰ τὰ σχετικά, βλ. Cl. Cahen, «L'alun avant Phocée. Un chapitre d'histoire économique islamo-chrétienne au temps des Croisades», *Revue d'Histoire économique et sociale* 41 (1963), σσ. 431-447. Πρβ. καὶ Lilie, *Handel ...*, σσ. 165-166. Γενικὰ γιὰ τὴ στυπτηρία, βλ. M. Balard, λ. «Alaun», *Lexikon des Mittelalters* I, στ. 272-273· A. Luttrell, λ. «Alun», *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ὁξφόρδη 1991, σσ. 71-72. Βλ. καὶ G. Nenci, «L'allume di Focea», *La Parola del Passato* 37 (1982), σσ. 183-187. Τὸν τρόπο

Χρονολογική ἀφητηρία γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς στυπτηρίας καὶ τὴν ἀνάδυση τῆς Φώκαιας ἀπὸ τὸ περιθώριο ἢ τὸ σκοτάδι τῆς Ἱστορίας ἀποτελεῖ τυπικὰ καὶ οὐσιαστικὰ ἡ παραχώρηση ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο ὀλόκληρης τῆς παραθαλάσσιας λωριδᾶς ἀπὸ τὴ Φώκαια ἕως τὸ Ἄδραμύτιο στὸν Γενουάτη ἔμπορο Μανουὴλ Ζαχαρία (Manuele Zaccaria). Ἡ παραχώρηση δὲν χρονολογεῖται ἀπαραίτητα στὸ 1275, χρονολογία πού ἀρχικὰ υἱοθέτησαν οἱ σύγχρονοι ἱστορικοὶ βασιζόμενοι στὸν Γεώργιο Παχυμέρη, ἀλλὰ εἶναι πιθανὸ νὰ συντελέστηκε νωρίτερα, ἀφοῦ ἤδη σὲ ἔγγραφο τοῦ 1268 οἱ ἀδελφοὶ Μανουὴλ καὶ Βενέδικτος (Benedetto) Zaccaria φέρονται νὰ ἔμπορεύονται στυπτηρία⁷⁴. Ὅπωςδήποτε ἡ πράξη αὐτὴ τοῦ πρώτου Παλαιολόγου αὐτοκράτορα ἀποτελεῖ «φυσικὴ» συνέχεια τῶν φορολογικῶν, ναυτικῶν καὶ ἄλλων προνομίων πού εἶχε ὁ ἴδιος παραχωρήσει στὴ Γένοβα μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Νυμφαίου (13 Μαρτίου 1261)⁷⁵.

Μὲ τὴν πράξη αὐτὴ οὐσιαστικὰ λήγει ἡ σχετικὰ «φτωχὴ» ἱστορία τῆς βυζαντινῆς Φώκαιας καὶ ἀρχίζει μιὰ ἄλλη πολὺ πιο πλούσια καὶ καλά τεκμηριωμένη. Μέσα σὲ λίγες δεκαετίες μιὰ εἰκόνα στατικὴ καὶ ἐλλειπτικὴ θὰ ἔχει ἐν πολλοῖς μεταβληθεῖ. Σὲ ἕναν κόσμο, ὅπου πλεόν ἔχουν ἀλλάξει οἱ πολιτικὲς καὶ οικονομικὲς «ἰσορροπίες», ἡ πόλη θὰ ἀναδειχθεῖ σὲ σημαντικό ἔμπορικό κέντρο τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου. Σὺν τοῖς ἄλλοις, ἡ Φώκαια δὲν θὰ εἶναι πιά μοναδική, ἀφοῦ, κάποια στιγμή, μιὰ Νέα θὰ ἰδρῦθεῖ ἀπὸ τοὺς Γενουάτες κυρίουσ της βορειότερᾶ της, σὲ ἀπόσταση μόλις 15 χλμ. Παρὰ τὸ ταπεινὸ καὶ σκοτεινὸ «βυζαντινὸ παρελθόν» της, ἡ πόλη διέθετε ὅλες ἐκεῖνες τίς προδιαγραφὲς πού θὰ τὴν ὠθοῦσαν καὶ πάλι ἔξω ἀπὸ τὴ σκιά τῆς Ἱστορίας.

ἐπεξεργασίας τῆς στυπτηρίας ἀναφέρει καὶ ὁ ἱστοριογράφος Δούκας: βλ. Ducas, *Istoria Turco-Byzantina*, XXV, 4-5, σσ. 205-207. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν 7ο αἰώνα, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση, ἡ Αἴγυπτος ἀποτελοῦσε καὶ γιὰ τὸ ὑπόλοιπο Βυζάντιο τόπο ἐξόρυξης καὶ ἐξαγωγῆς στυπτηρίας.

74. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴν πράξη καὶ τὸ καθεστὼς παραχώρησης, βλ. παρακάτω Ἄ. Μαζαράκης, «Οἱ Zaccaria στὴ Φώκαια (περ. 1268-1329)».

75. Βλ. M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, τ. I, Γένοβα-Ρώμη 1978, σσ. 45-55 καὶ D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Paleologos and the West, 1258-1282. A Study in Late Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, Mass. 1959, σσ. 87-91.

3. ΟΙ ZACCARIA ΣΤΗ ΦΩΚΑΙΑ (περ. 1268-1329) *

Συνήθως χαρακτηρίζουμε τή Φώκεια γενοατική και όχι, όπως θα έπρεπε, βυζαντινή. Ο λόγος έγκειται περισσότερο στην άσυνήθιστα μεγάλη οικονομική παραχώρηση του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στους Γενοואάτες παρά στην ουσία, δηλαδή τὸ νομικό πλαίσιο κατοχής. Ἀναμφίβολα οί τελευταίοι ἐκλήθησαν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς νά παΐξουν τὸν ρόλο τοῦ ἰσοροπιστῆ στην ὀλοένα ἀνερχόμενη δύναμη τῶν Βενετῶν καί ἰδιαίτερα στὸν ἔλεγχο τῆς Μαύρης Θάλασσας. Ἡ παραχώρηση ἐξουσίας στους Γενοואάτες ἐκδηλώθηκε πρὸς τὴ Γένοβα μὲ τὴ μορφή πολιτικῶν συμφωνιῶν, ἀλλὰ καί πρὸς συγκεκριμένα ἄτομα, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, οί Zaccaria. Ἐπομένως ἡ παραχώρηση τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς Φώκαιας ἦταν μιὰ συναλλαγή οικονομικοῦ περιεχομένου, ἐνῶ ἡ κυριότητα τοῦ χώρου ἐξακολουθοῦσε νά ἀνήκει στὸ Βυζάντιο. Τὸ γεγονός καταγράφηκε ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἐποχῆς καθὼς συνιστοῦσε πρωτόγνωρη παραχώρηση σὲ σχέση μὲ τὸ οικονομικό της μέγεθος. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀξιολογήθηκε διαφορετικά ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς καί τοὺς Δυτικούς. Ἡ ἀξιολόγηση μπορεῖ νά στοιχειοθετηθεῖ μόνο ἀπὸ μεταγενέστερες ἀντιδράσεις, ἀφοῦ δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ «χρυσόβουλλου παραχώρησης». Ὡστόσο, ὁ κοινὸς παρονομαστής καί τῶν δύο βρίζεται στὴ διαφορετικὴ ἀντίληψη καί ἐρμηνεία τῆς ἔννοιας «παραχώρηση» «donò gran presentì, κατείχετο, δοθῆναι αὐτοῖς καί λαμβάνειν κατ' ἔτος τὸ συμφωνηθέν», ὅπως φαίνεται ἀπὸ τίς ἐκφράσεις πού χρησιμοποιοῦν οί παρακάτω συγγραφεῖς.

Ὁ Βενετὸς χρονογράφος Marino Sanudo μιλά γιὰ εὐεργεσία τοῦ αυτοκράτορα πρὸς τοὺς Γενοואάτες. Παρότι ἀναφέρει ὅτι εἶχε προηγουμένως προσπαθήσει νά προσεταιριστεῖ συμπατριῶτες του μὲ πλοῦσια δῶρα καί γάμους μὲ Ἕλληνίδες, πιθανῶς θεωρεῖ ὅτι ἀνάλογη παραχώρηση δὲν εἶχε γίνει ποτὲ σὲ Βενετούς. Ἀντίθετα μὲ τὸν Παχυμέρη, κάνει λόγο γιὰ δύο ἀδελφούς: «e non potendo averli, si volidò a Genovesi, e fece con loro amicitia e confederazione e ad alcuni di loro donò gran presenti e massime a due fratelli ovver cugini germani, uno detto Miser Benettino Zacaria e l'altro miser Manuel»¹.

* Συγγραφεὺς: Ἀνδρέας Μαζαράκης.

1. Βλ. Μαρίνος Σανουῖδος Τορσέλλο, *Ἱστορία τῆς Ρωμανίας*, ἔκδ. καί μτφρ. Εὐτυχία Η. Παπαδοπούλου, Ἀθήνα 2000, σ. 173 καί σχόλια σσ. 292-293. Γιὰ δύο ἀδελφούς κάνουν λόγο καί οί Γενοואάτες χρονογράφοι Jacopo da Varazze καί

Τὸ αἵτημά τους ἔγινε μὲ σκοπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ πλούσιου σὲ ὄρυκτά βουνοῦ τῆς Φώκαιας καὶ γιὰ τὴν παραχώρηση ἔπρεπε νὰ πληρώσαν φόρο ποὺ εἶχε συμφωνηθεῖ ἐκ τῶν προτέρων. Ἀπὸ τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα δὲν προκύπτει ὅτι προϋπῆρχε ἐξόρυξη στυπτηρίας. Στὴν οὐσία ὁμως ἐπρόκειτο γιὰ ἐπαναξιοποίηση ἀφοῦ ὑπάρχουν βάσιμες ὑποψίες ὅτι, πρὶν ἀπὸ μερικoὺς αἰῶνες, ὑπῆρχε ἥδη ἐξόρυξη στυπτηρίας². Ἐπομένως, ἡ ἐπαναλειτουργία τῶν ὄρυχείων ὀφείλεται μᾶλλον στοὺς ἴδιους τοὺς Γενουάτες.

Ὅπως καὶ νὰ ἐξελίχθηκαν τὰ παραπάνω, σύμφωνα μὲ τὸν Γεώργιο Παχυμέρη, ἡ περιοχή τῆς Φώκαιας μέχρι τὸ Ἀδραμύτιο παραχωρεῖται τὸ 1275 μόνο στὸν Manuele «πλὴν τῶν ὄσων κατ' Ἀδραμύτιον καὶ Φώκαιαν ἦν, ὃ δὴ τῷ Μανουὴλ Ζαχαρία»³. Ἡ σημασία ποὺ δίνει ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς στὴ λέξη *κατείχεται* εἶναι ἐκείνη ποὺ συνήθίζεται στὸ Βυζάντιο, δηλαδὴ παραχώρηση χωρὶς κληρονομικὸ δικαίωμα, ἡ ὁποία λήγει ἀνάλογα μὲ τὴ διάρκειά ποὺ ὀρίζει τὸ χρυσόβουλλο ἢ ἀνακαλεῖται ὅποτε τὸ ἐπιθυμῆ ὁ αὐτοκράτορας.

Ἡ σύντομη ἀναφορὰ τοῦ Παχυμέρη συμπληρώνεται μὲ μιὰ ἀνάλογη τοῦ Δούκα: «ἐν ταῖς ἡμέραις δὲ τοῦ βασιλέως Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου, τοῦ πρώτος βασιλεύσαντος ἐν Παλαιολόγοις, ἤλθόν τινες Ἴταλοι αἰτιοῦντες τὸ ὄρος δοθῆναι αὐτοῖς καὶ λαμβάνειν κατ' ἔτος τὸ συμφωνηθέν»⁴. Ἡ παραχώρηση τῆς Φώκαιας ἔγινε *ad personam* καὶ ὁ συμφωνηθεὶς φόρος καταβαλλόταν καὶ ἀπὸ τοὺς διαδόχους τους, πράγμα τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι σὲ κάθε ἀλλαγὴ προσώπων ἔπρεπε νὰ ὑπάρξει καὶ νέο χρυσόβουλλο. Ὅταν ὁ Δούκας ἀναφέρει ὅτι ἡ παραχώρηση γίνεται σὲ πρόσωπο καὶ ἡ καταβολὴ φόρου ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς συμφωνίας, ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ δυτικὸ πρότυπο.

Francisco Pipino, ὅταν ἀναφέρονται στὴν ἐπίθεση ποὺ δέχτηκε ἡ Φώκαια ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τὸ 1296. Βλ. Jacopo da Varazze, *Chronicon Genuensis*, ἔκδ. L. A. Muratori, *R.I.S.* IX, Μιλάνο 1726, στ. 56: «quamdam Terram DD. Benedicti et Manuelis Fratrum de Zachariis nomine Foziam destruxerunt» καὶ Francisco Pipini, *Chronicon*, σὺν ἴδιω, στ. 743: «Fogiam Benedicti & Emmanuelis de Zacchariis Civium Januensium destruxerunt».

2. Βλ. παραπάνω «Ἡ Βυζαντινὴ Φώκαια (300 - περ. 1268)», σσ. 96-97.

3. Παχυμ. V, 30: Georges Pachymères. *Relations historiques*, II, *Livres IV-VI*, ἔκδ. A. Failler, Παρίσι 1984, σσ. 535-537. Βλ. καὶ *La version brève des relations historiques de Georges Pachymères*, I, *Livres I-VI*, ἔκδ. A. Failler, Παρίσι 2001, σ. 161, 22-37. Πρβ. Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, Μόναχο-Βερολίνο 1924, ἄρ. 2016.

4. Ducas, *Istoria Turco-Byzantina*, XXV, 4-5, ἔκδ. V. Grecu, Βουκουρέστι 1958, σσ. 205-207.

Ἡ χρονολογία παραχώρησης ἀποτελεῖ σημεῖο ἀμφιλεγόμενο. Ἀντίθετα μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ Παχυμέρη (1275), ὁ σύγχρονός μας ἱστορικός R. Sabatino Lopez προκρίνει μιὰ προγενέστερη χρονολογία, τὸ 1267, ἡ ὁποία πλησιάζει ἱστορικά ἐκείνη τοῦ Sapudo, καὶ «ἐναρμονίζεται» περισσότερο μὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία οἱ σχέσεις Βυζαντινῶν καὶ Γενουατῶν ἄρχισαν νὰ βελτιώνονται. Ἄλλὰ σὲ μιὰ ἐνδιάμεση χρονολογία συνηγοροῦν καὶ ὀρισμένα καινούρια στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τῆς Γένοβας.

Ἡ σύνταξη ἐνὸς συμβολαίου στὶς 8 Ἰουλίου 1268, στὴ Γένοβα, θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη πιθανὴ ἡμερομηνία ποὺ μαρτυρεῖ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς στυπτηρίας στὴ Φώκαια ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Benedetto καὶ Manuele Zaccaria⁵. Στὸ ἔγγραφο ἀναφέρονται δύο προϊόντα τὰ ὁποῖα μεταφέρθηκαν στὴ Γένοβα: ἀφενὸς τριακόσια πενήντα καντάρια στυπτηρίας, μέρος τῶν ὁποίων προωθήθηκε στὶς Aigues-Mortes, πόλη ποὺ βρῖσκεται στὸ δέλτα τοῦ ποταμοῦ Ροδανῶ⁶, ἀφετέρου μαστίχα. Ἀφοῦ ἡ Χίος εἶναι ὁ μοναδικὸς τόπος παραγωγῆς τῆς μαστίχας, εἶναι εὐλόγο νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ τόπος προέλευσης τῆς στυπτηρίας δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὴ Φώκαια. Ἐδῶ ἐπισημαίνουμε καὶ τὴν πρώτη ἐμπορικὴ ἐπαφὴ τῶν ἀδελφῶν Zaccaria μὲ τὴ μαστίχα τῆς Χίου. Τρία χρόνια ἀργότερα, τὸν Μάρτιο τοῦ 1271, μαρτυρεῖται ὅτι ἓνα ἄλλο φορτίο στυπτηρίας καὶ δερμάτων ἐφθάσε στὴ Γένοβα μὲ τὸ πλοῖο τῶν Sarzana⁷.

Οἱ ἀνωτέρω πληροφορίες μποροῦν νὰ προσδιορίσουν τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ὡς ἀκολοῦθως. Τὸ 1264 ὁ Gulielmo Guercio, ποντεστά τῆς Γένοβας στὸ Πέραν, δὲν τήρησε τίς συμφωνίες ποὺ εἶχαν συνάψει οἱ Γενουάτες μὲ τὸν Μιχαὴλ Η', ὑποστηρίζοντας τὰ συμφέροντα τοῦ Μανφρέδου τῆς Σικελίας (1258-1266), πιθανότατα κατόπιν ἐντολῆς τῆς Γένοβας. Οἱ καλὲς σχέσεις μὲ τὸν αὐτοκράτορα διαταράχθηκαν καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἐστάλησαν δύο πρεσβεῖες γιὰ νὰ τίς ἀποκαταστήσουν. Στὴ δευτέρη πρεσβεΐα, τὸ

5. Archivio di Stato di Genova [στὸ ἐξῆς A.S.G.], Gulielmo di San Giorgio, III, 21v. Βλ. σχετικὰ R. S. Lopez - I. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, Νέα Ὑόρκη, 1955, σσ. 219-220. Ἐπίσης: R. S. Lopez, «Familiari, procuratori e dipendenti di Benedetto Zaccaria», *Su e giù per la storia di Genova*, Collana Storica di Fonti e Studi, diretta da G. Pistarino, 20, Γένοβα 1975, σ. 351. (Τὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶχε πρῶτα δημοσιευτεῖ στὸ *Miscellanea di storia Ligure in onore di Giorgio Falco*, Μιλάνο 1962, σσ. 209-249.)

6. Βλ. E. di Pietro, *Histoire d'Aigues Mortes*, 1849 καὶ F. Mahoudeau, *Croisade pour Aigues Mortes*, Montpellier 1969.

7. A.S.G., Not. Ign. Busta 17, fr. 2, f. 48r. Σχετικὰ βλ. M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, τ. II, Γένοβα-Ρώμη 1978, σ. 771 καὶ σημ. 9.

1264, ο Benedetto Zaccaria ήταν ένα από τα δύο μέλη, ενώ ο άλλος ήταν ο Symoneto de Camilla. Η πρώτη επαφή με τους Βυζαντινούς ήταν θετική και σύντομα εξελίχθηκε κατά τρόπον ώστε οι Zaccaria να ενεργηθηθούν με την παραχώρηση της Φώκαιας. Κάτι τέτοιο συνέβη πιθανότατα το 1267, όπως προσδιορίζει χρονικά ο Sanudo αλλά και τα έγγραφα του Άρχεю της Γένοβας. Έδω μπορεί να εξηγηθεί και η αναφορά του Παχυμέρη που γνώριζε μόνο τον Manuele, ο οποίος διαχειριζόταν οικονομικά την περιοχή μεταξύ Φώκαιας και Άδραμυτίου.

Με βάση ό,τι νεότερο μπορούσαμε να εντοπίσουμε στο Άρχείο της Γένοβας, αξίζει έδω να γίνει μια αναδρομή στο άμεσο οικογενειακό περιβάλλον των προγόνων και απογόνων του Fulcone και της Julieta, γονέων των αδελφών Zaccaria. Συνήθως, όταν αναφερόμαστε στους Zaccaria, παραλείπουμε την προσωνυμία de Castro, η οποία κατά σειρά συνοδεύει τον γενάρχη Zaccaria I de Castro στα μέσα του 12ου αιώνα και τον διάδοχό του Zaccaria II de Castro, ο οποίος έζησε στο δεύτερο μισό του 12ου. Ο γιός του αποκαλείται Fulcone Zaccaria, τα παιδιά του τελευταίου Benedetto, Manuele και Nicolino, και ο δισέγγονός του Martino. Η προσωνυμία de Castro προσδιόριζε αρχικά τον τόπο διαμονής τους στη Γένοβα, δηλαδή τη γειτονιά του Castello, όπου βρισκόταν από την εποχή των Ρωμαίων ο πυρήνας της πόλης. Με τον Fulcone το πατρώνυμο μεταβάλλεται σε επίθετο, ενώ η προσωνυμία de Castro παραλείπεται. Η διχοτόμηση της φατρίας de Castro πρέπει να συντελέστηκε με τον Zaccaria II de Castro για λόγους που δεν μας είναι απόλυτα ξεκάθαροι. Όπως φαίνεται, υπήρχαν οικογενειακές διαφορές: «*Infascripti non habent partem in introitibus memoratis videlicet Grimaldi, Zacharias de Castello*»⁸.

Από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας συνάγουμε ότι οι Zaccaria κατοικοῦσαν ή είχαν διάφορα περιουσιακά στοιχεία σε διάφορα μέρη της πόλης. Ο γενάρχης είχε το γραφείο του στο Castelletto και κτήματα κοντά στο μοναστήρι του San Siro, ο γιός του στην Piazzalunga, ο Fulcone στον Άγιο Γεώργιο, ο Benedetto έξω από τα τείχη στο Bisagno. Ο Paleologo μαζί με τον θείο του Manuele κατοικοῦσαν σε ένα σπίτι που αγόρασαν από τους κληρονόμους του Opicino Aldone στην Piazzalunga, αλλά κατείχαν και ένα κτήμα απέναντι από την εκκλησία του San Damiano και ένα άλλο στη γειτονιά του San Stefano. Ο πρώτος πυρήνας άρχισε να μορφοποιείται

8. A.S.G., *Membranacei*, I, c. 32. Βλ. L. Grossi Bianchi - E. Poggi, *Una città portuale del Medioevo, Genova nei secoli X-XVI*, Γένοβα 1987, σ. 50, σημ. 45.

στην Piazzalunga ώστε να αποτελέσει την *contrata Jachariorum* που συναυτούμε σε ένα έγγραφο το 1335. Στη γειτονιά αυτή ζούσε ή χήρα του Benedetto II, όπως και οι κληρονόμοι του Zaccaria III, Simone, Matteo και Manuele, ξαδέλφια του Benedetto και του Manuele⁹.

Αν είναι λίγα και αποσπασματικά τα στοιχεία που διαθέτουμε για τους προγόνους του Fulcone, δεν συμβαίνει το ίδιο με τους διαδόχους του. Ο Benedetto ήταν πρωτότοκος γιός του Fulcone και της Julieta (πιθανώς di Negro), ενώ ο Manuele, σύμφωνα με τις πηγές, δευτερότοκος. Η Julieta συνέταξε τη διαθήκη της το 1248, όποτε αναφέρει ότι είχε γεννήσει τρία αγόρια, τόν Benedetto, τόν Manuele και τόν Nicolino, και έξι κόρες, τις Joannina, Petrina, Moysetta, Armelina, Babelina, Jacobina, ενώ άλλες δύο, ή Vinciguerra και η Francescina, γεννήθηκαν αργότερα¹⁰. Η Joannina παντρεύτηκε τόν Gulielmo Basso και η Jacobina τόν Cacennemico Barcha della Volta που ήταν *iudex*. Εκτός των άλλων, στη διαθήκη αναφέρονται η Ioanne baiule (παραμάνα) Nicolai και η Divicie nutrici (τροφός) Manuelis. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι γυναίκες αυτές προσέφεραν τις συγκεκριμένες υπηρεσίες μόνο το έτος 1248 και ότι ταυτόχρονα τα παιδιά είχαν την ανάλογη ηλικία¹¹. Αντίθετα μάλιστα, ο Benedetto παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο πολιτικό προσκήνιο στις 17 Νοεμβρίου του 1256, όταν υπογράφει εκ μέρους της Γένοβας συμφωνία με τόν καστελάνο της Santa Igia στη Σαρδηνία¹², ενώ το 1259 ο Manuele φέρεται να ασχολείται με τó εμπόριο ύφασμάτων¹³. Οι συγκεκριμένες δραστηριότητες δεν είναι συμβατές με ηλικία μικρότερη των είκοσι χρόνων¹⁴. Στη διαθήκη της Julieta τα όνόματα των γιών της δίνονται με τη σειρά Benedetto, Manuele, Nicolino. Λόγω

9. R. S. Lopez, *Benedetto Zaccaria ammiraglio e mercante nella Genova del duecento*, Μεσσήνη 1933 (άναν. Φλωρεντία 1996, χωρίς τά έγγραφα), σσ. 9-10, σημ. 1-18 και σ. 46, σημ. 109-113. Σχετικά με τις τοποθεσίες στη Γένοβα: βλ. L. Grossi Bianchi - E. Poleggi, *Una città portuale ...*, πίν. V, σσ. 94-95.

10. Για τή Francescina, τήν όποία έντοπίσαμε πρόσφατα σε έγγραφο του Αρχείου τής Γένοβας, βλ. A. Mazarakis, *Zaccaria e della Volta nell' Egeo orientale, 1268-1329*, Αθήνα 2006.

11. Lopez, *Benedetto ...*, σσ. 243-244. Not. Giov. Vegio, Quad. I, parte I, fol. 134, 150v.

12. Lopez, *Benedetto ...*, σ. 23, σημ. 37.

13. Lopez, «Familiari ...», σ. 331. Σχετικά με τó εμπόριο ύφασμάτων επισημαίνει ότι υπάρχουν άσχετά έγγραφα με αυτό τó θέμα: A.S.G., Corrado di Capriata in Giberto di Nervi.

14. Lopez, «Familiari ...», σ. 331, σημ. 5.

μάλιστα του ρόλου που διαδραματίζει γενικότερα ο Benedetto, ή σειρά του ονόματός του στη διαθήκη πρέπει να δηλώνει τα προτιμήματα.

Η συνεργασία των αδελφών Manuele και Benedetto είναι καλά τεκμηριωμένη. Το 1262 ανταλλάσσουν γενικές έξουσιοδοτήσεις και στη διαθήκη του ο Manuele το 1271 όριζει τον αδελφό του γενικό εκτελεστή της¹⁵. Η μελλοντική παραμονή του στη Φώκαια επέβαλε μια ρύθμιση στις οικονομικές σχέσεις μεταξύ των αδελφών, αλλά, παράλληλα, ο ίδιος όφειλε να προβλέψει τι θα συνέβαινε στα μέλη της οικογενείας του εάν προέκυπτε το μοιραίο¹⁶.

Την ίδια εποχή οι αδελφοί καρπώθηκαν από τον αυτοκράτορα το αποκλειστικό προνόμιο να εξάγουν τη στυπτηρία της Μαύρης Θάλασσας. Όστόσο, αυτό δεν κράτησε για πολύ καθώς άντεδρασαν οι συμπατριώτες τους, και έτσι το 1281 τα πράγματα επανήλθαν στην προϋπάρχουσα κατάσταση¹⁷. Οι Zaccaria περιορίστηκαν να διατηρήσουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες στη Μαύρη Θάλασσα, πολλές φορές μέσω αντιπροσώπων όπως ο Paolino Doria και μέλη της οικογενείας di Negro, και να αναπτύξουν ένα άπευθείας εμπορικό δίκτυο μεταξύ Φώκαιας, Μαγιόρκας, Φλάνδρας και Άγγλιας¹⁸.

Λίγο αργότερα, το 1286, οι αδελφοί Zaccaria ιδρύουν μια Societas με τους αδελφούς Carlote, Andalo di Negro και Delomide Pinello με σκοπό τη μεταφορά και τη διάθεση στυπτηρίας στη νήσο Μαγιόρκα. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι di Negro είναι η μόνη από τις ισχυρές οικογένειες της Γένοβας που έχει συνάψει σχέσεις με τους Zaccaria, πιθανώς λόγω της συγγένειας από τη μητέρα τους¹⁹.

Η εξόρυξη μέχρι την παράδοση της στυπτηρίας στον τελικό αποδέκτη, ο οποίος ήταν συνήθως τα βαφεία των ύφασμάτων, είναι μια αρκετά σύνθετη διαδικασία στην οποία εμπλέκονται πολλά επαγγέλματα και χρειάζεται μια ιδιαίτερη οργάνωση. Στον τομέα της εξόρυξης το ανθρώπινο δυναμικό ήταν κυρίως Βυζαντινοί. Άτομα όμως με επαγγέλματα άλλων ειδικοτήτων, όπως ο *calafatus* (καλαφάτης, δηλαδή επισκευαστής πλοίων) *Gulielmo Macia di Recco*, ο *ferrarius* (σιδεράς) *Lanfranco de Santo Toma*, ο *magister*

15. A.S.G., Not. Ignoti, Simone Vataccio, Busta VII, cart. 5.

16. Στο ίδιο.

17. Βλ. Παχυμ. V, 30, σσ. 535-537. Πρβ. και G. I. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Βουκουρέστι 1929, σ. 88, άρ. 25.

18. Balard, *La Romanie ...*, τ. II, σσ. 776-777.

19. A.S.G., Not. Cart. no 41, f. 4r-v.

antelami (σχεδιαστής, ἀρχιτέκτονας πλοίων) Ugo *murator de Gropallo*, ὁ *remolarius* (κατασκευαστής κουπιῶν) Giovanni, ὁ *candelerius* (κηροποῖός) Vassallino, ὁ *barriliarius* (βαρελάς) Rolando *de Goano* καὶ ὁ *calegarius* (ὑποδηματοποιός) Bonanato di Andora, συμφωνοῦν μὲ τοὺς ἀδελφοὺς Zaccaria νὰ παραμείνουν στὴ Φώκαια γιὰ ἓνα χρόνο μὲ δυνατότητα ἀνανέωσης καὶ μὲ προσυμφωνημένη ἀμοιβή. Γιὰ τὴν εὐρεση τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἔχουν ἀπευθυνθεῖ στὸν ἐκπρόσωπο *procuratorem nomine Lanfranco Bachemo*, διορισμένο ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Zaccaria. Οἱ ἀδελφοὶ μισθώνουν γιὰ τὰ πλοῖα τοὺς τὰ ἄτομα ποὺ χρειάζονται, ναῦτες καὶ ὑπαξιωματικούς, ὅπως τὸν *nauclerius* (πλοηγός) Pietro Scala ἢ τὸν *dominus et nauta et maior* (καπετάνιος) Guglielmo Maccario τοῦ μεγαλύτερου πλοίου τῶν Zaccaria, τὴν Benedicta, βαπτισμένη στὸ ὄνομα τοῦ ἀφεντικοῦ της. Δὲν ἀπουσιάζει ὁ *balisterius* (βαλιστής) Gigante μισθωμένος γιὰ ἓνα χρόνο *in mari et terra* ἢ ὁ γιατρὸς Tullio. Γιὰ τὶς συμβολαιογραφικὲς πράξεις ὑπῆρχε νοτάριος (*notat(r)ius Folie*) ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες τῶν ἀποίκων καὶ ὄχι μόνο. Ὁ παραπάνω κατάλογος ἐπαγγελμάτων προέρχεται ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1282. Μποροῦμε γὰ φανταστοῦμε τὴ μετακίνηση ὄλου αὐτοῦ τοῦ κόσμου ποὺ προσπαθοῦσε νὰ βρεῖ μιὰ καινούρια τύχη μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του, μὲ ὄλες τὶς δυσκολίες τῆς προσαρμογῆς μὲ τοὺς γηγενεῖς²⁰.

Ὁ Benedetto I ἀπέκτησε δύο παιδιά μὲ τὴν Barberina²¹ (γιὰ τὴν ὁποία ὁμως ἀπουσιάζουν ἄλλες πληροφορίες), τὸν Paleologo καὶ τὴν Arguentina²², ἡ ὁποία νυμφεῦθηκε τὸν προαναφερόμενο Paolino Doria²³.

Ὁ Manuele νυμφεῦθηκε σὲ πρῶτο γάμο τὴν Eliana soror Accellini Grilli²⁴ καὶ ἀπέκτησε πέντε θυγατέρες, τὶς Orietta, Barbara, Velocchia, Isotta, Teodora²⁵. Ἡ μὲν πρῶτη, ἡ Orietta, παντρεύτηκε τὸν Rainaldo Spinola²⁶, ἡ δὲ

20. L. Balletto, «Les Génois à Phocée et à Chio du XIIIe au XIVe siècle», στὸ *Byzance et le monde extérieur. Contacts, Relations, Échanges, Actes de trois séances du XXe Congrès international des Études byzantines, Paris 19-25 août 2001*, ἐπιμ. M. Balard, Elisabeth Malamut, J. M. Spieser, Byzantina Sorbonensia 21, Σοφβόννη 2005, σσ. 45-57.

21. A.S.G., Not. Ignoti, Simone Vataccio, Busta VII, cart. 5.

22. A.S.G., Not. Simone Vataccio, III, Parte 2, 36v.

23. Lopez, «Familiari ...», σσ. 347-348, ἔργα. IX, X.

24. A.S.G., mss Pandette Richeriane (στὸ ἐξῆς Pand. Rich.), fol. I, fasc.173, c1.

25. A.S.G., Not. Ignoti, Busta VII, cart. 5.

26. Lopez, «Familiari ...», σ. 345 : «sponsaliciarum Rainaldini filii vestri, future sponsi et mariti Oriete filie mei dicti Manuellis».

Barbara σὲ πρῶτο γάμο τὸν Luchetto Nepitella καὶ ἀργότερα (1301) τὸν Simone Carmadino²⁷, μὲ τὸν ὁποῖο ἀπέκτησε μιὰ κόρη, τὴν Orietta. Ἡ συγγένεια τετάρτου βαθμοῦ τῶν Zaccaria μὲ τοὺς ὑποκόμητες τοῦ Carmadino ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἄδεια πού ζήτησε ὁ Simone τὸ 1301 ἀπὸ τὸν πάπα Βονιφάτιο Η΄ γιὰ νὰ νυμφευθεῖ τὴν Barbara²⁸. Ἡ Velocchia ἤλθε σὲ γάμο μὲ τὸν Nicoloso Doria f. Daniele καὶ ἀπέκτησαν ἕνα γιό, τὸν Isnardo, ἐνῶ γιὰ τὶς ἄλλες δύο ἀδελφές Isotta καὶ Teodora δὲν ἔχουμε καμία πληροφορία²⁹.

Ὁ Michel Balard ἀναφέρει μιὰ χήρα ὀνόματι Clarisia τοῦ Manuele, ἡ ὁποία τὸ 1310 εἶχε πωλήσει μαστίχα σὲ δύο Γενουάτες, τοὺς Simone Carmadino, σύζυγο τῆς Barbara Zaccaria, καὶ τὸν Bonifacio Grimaldi³⁰. Τὴ θεωρεῖ δευτέρα γυναίκα τοῦ Manuele Zaccaria, ἐπειδὴ μόνο ὡς μέλος τῆς οἰκογενείας τῶν Zaccaria θὰ μπορούσε νὰ κατέχει ποσότητα μαστίχας. Εἶχε δύο γιους, τοὺς Giannolino καὶ Giannono, γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν ὁποίων στὴν πατρικὴ περιουσία δύο ἐκδοχῆς μπορούσαν νὰ ἰσχύουν. Ἡ πρώτη, ὅτι δὲν εἶχαν κανένα δικαίωμα στὴ Χίο ἢ τὴ Φώκαια³¹. Ἡ δεύτερη, ὅτι εἶχαν δικαιώματα μόνο στὴν προσωπικὴ περιουσία τοῦ πατέρα καὶ ὄχι σὲ ἐκείνη πού εἶχε ἀποκτήσει μὲ τὸν ἀδελφό του καὶ ἀφορούσε σὲ κτήσεις, οἱ ὁποῖες εἶχαν μεταβιβαστεῖ στὸν Paleologo. Ἐνα ἔγγραφο ἀναφέρει τὸν Giannono ὡς «Joanninus q. D. Manuelis filius et heres pro secundia q. D. Manuelis Jacharias», ἕνα δεύτερο τὸν προσφωνεῖ «filius Claricia»³² καὶ ἕνα τρίτο ἀναφέρεται στὴν «Claricia uxor q. D. Zacharia nomine etiam Gioannini et Janoni filiorum suorum et filiorum heredem dicti q. Manuelis»³³.

27. Lopez, *Benedetto* ..., σ. 226, σημ. 22.

28. Στὸ ἴδιο, σ. 209, σημ. 22.

29. A.S.G., Not. Ignoti, Busta VII, cart. 5.

30. A.S.G., Not. Ignoti, B. IV, pièce 15. Balard, *La Romanie* ..., τ. I, σ. 168. Ἐπίσης M. Balard, *Notai genovesi in Oltremare, Atti rogati a Chio da Donato di Chiavari (17 febbraio-12 novembre 1394)*, Collana storica di Fonti e Studi 51, Γένοβα 1988, σ. 14. Μᾶς εἶναι γνωστά καὶ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας Grimaldi τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο τῆς μαστίχας τὴν ἴδια ἐποχὴ, ὅπως ὁ Hugo de Grimaldis καὶ Ansaldo de Grimaldis. Βλ. M. Balard, *Notai Genovesi in Oltremare, Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambucero (31 Marzo 1304-19 Iuglio 1305; 4 Gennaio-12 Iuglio 1307) e Giovanni de Rocha (3 Agosto 1308-14 Marzo 1310)*, Collana storica di Fonti e Studi 43, Γένοβα 1984, ἔγγρ. 18, 23.

31. Balard, *La Romanie* ..., τ. I, σ. 168.

32. Pand. Rich., Fol. A, fasc. 12, c7. Fol. A, fasc. 71, c7, 9 Μαΐου 1291.

33. Pand. Rich., Fol. A, fasc. 72, c5, 12 Δεκεμβρίου 1335.

Κατά την άποψή μας, είναι δυνατό να ισχύουν και οι δύο εκδοχές γιατί μπορεί να μην είχαν δικαιώματα στη Χίο και τη Φώκαια, όπως φαίνεται από τη διαδοχή της διακυβέρνησής τους, αλλά μόνο στην προσωπική περιουσία του πατέρα τους. Η ποσότητα της μαστίχας που πούλησε η Clarisia πιθανότατα ήταν το μερίδιο όχι της ίδιας, αλλά του Manuele, αφού αυτός πριν από λίγους μήνες είχε αποβιώσει. Ο Giannopo αναφέρει και μία άλλη Clarisia, κόρη του Tedisio Fieschi των κομητών της Lavagna, σύζυγο του ξαδέρφου του, επίσης Manuele, ο οποίος παρέλαβε στις 14 Ιουνίου 1268 ως προίκα 550 λίρες της Γένοβας³⁴. Αυτή ή συνώνυμη Clarisia δεν είναι εκείνη που έμπορεύθηκε στυπτηρία, γιατί γνωρίζουμε ότι παιδιά της είναι οι Tedisio, Opicino, Leonardo, Odoardo, Manfredi και Zaccaria³⁵. Λόγω των ανωτέρω πρέπει να θεωρησουμε βέβαιο ότι ο Manuele νυμφεύθηκε με Clarisia άγνωστων λοιπών στοιχείων και είχε αποκτήσει δύο παιδιά μαζί της.

Ο τρίτος αδελφός Nicolino δεν είχε καμία άναμειξη στις έμπορικές δραστηριότητες των αδελφών του και η «έμπλοκή» του στα θέματα της Παλαιάς Φώκαιας δεν είναι παρά αποκόνημα της φαντασίας του Hopf³⁶. Τον συναντάμε στις 17 Νοεμβρίου 1277 να έχει συναλλαγές στη Γαλλία: «Ioannes de Savignono scriba fatetur Penino Lomelino se ab eo habuisse in deposito 500 tur. Argenti in turonensis Argenti grossi, guar portare debet in Galera Nicolai Jacharia»³⁷. Ένα χρόνο αργότερα με από τις γαλέρες του ναυλώνεται με προορισμό ad partes Angliae³⁸. Το 1280 παρευρίσκεται ως μάρτυρας στη Σεβαστεία (σημ. Erzincan, παλαιότερα Sivas)³⁹. Δέκα χρόνια αργότερα βρίσκεται ακόμα εν ζωή⁴⁰. Κανένας άλλος μελετητής δεν αναφέρει κάτι για τις δραστηριότητές του μετά το 1286 και ιδιαίτερα στην Ανατολή. Αυτές, πιθανότατα, περιορίζονται στη Δυτική Μεσόγειο.

Ο Lopez δεν βρήκε γενεαλογικά στοιχεία για τον Nicolino, γι' αυτό τον θεωρεί άγιο. Χαρακτηριστικά σημειώνει: «Non ho trovato informazioni che riguardino una sua moglie o suoi figli, e perciò è possibile, se non provare,

34. A.S.G., Not. Guglielmo de S. Georgio, Reg. III, 10v.

35. Pand. Rich., Fol. II, fasc. 27, c3.

36. Βλ. K. Hopf, «Giustiniani», *Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, I, Section A-G, Theil 68, Λυψία 1857, σσ. 308-313.

37. Pand. Rich., Fol. I, fasc. 154, c6.

38. Lopez, *Benedetto ...*, σ. 52, σημ. 151.

39. A.S.G., Not. Ignoti, Busta III, fr. 44. Balard, *La Romanie ...*, τ. I, σ.139, σημ. 68. Bratianu, *Recherches ...*, σ. 314, έγγρ. XIII.

40. Pand. Rich., Fol. II, fasc. 14, c4, 30 Άπριλίου 1286.

che sia morto celibe»⁴¹. Στις 11 Φεβρουαρίου 1311, είκοσιπέντε χρόνια αργότερα, συναντάμε μιὰ ἀναφορά, ὅπου ὁ Paleologo Zaccaria ἀναθέτει στὸν θείο του Nicolino τὴ διεκπεραίωση μιᾶς δικαστικῆς ὑπόθεσης⁴². Ὁ Nicolino ἦταν ἀκόμα ἐν ζωῇ. Τώρα, ὅσον ἀφορᾷ στὸ ἐὰν ἦταν ἐγγένης, συναντάμε ἕναν Manuele, γιὸ τοῦ Nicolino εὐρισκόμενο ἐν ζωῇ τὸ ἔτος 1320. Τὸ 1331 οἱ γαλιέρες του μνημονεύονται σὲ ἔγγραφο τοῦ Pietro de Carpena χωρὶς ὁμως τίποτε περαιτέρω. Ἡ ἴδια πηγὴ ἀναφέρει ὅτι ἡ γυναίκα τοῦ Pietro de Carpena εἶχε μιὰ κόρη, τὴν Eliana, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια πηγὴ, εἶχε παντρευτεῖ τὸν Domenico Cattaneo⁴³. Ὁ νομισματολόγος τοῦ 19ου αἰώνα D. Promis ἀναφέρει στὸ γενεαλογικὸ δένδρο τῶν Zaccaria ὅτι ὁ γιὸς τοῦ Nicolino ὀνομαζόταν Manuele (1327), μόνον πὺν τὸ ὄνομα τῆς γυναίκας του ἦταν Giacobina⁴⁴. Εἶναι πιθανὸ ὁ Promis νὰ ἀναφέρεται σὲ ἕναν ἄλλο Manuele, ὁ ὁποῖος παλαιότερα ὀνομαζόταν Octavianus q. Dominici καὶ ζοῦσε ἀκόμα τὸ 1350⁴⁵.

Στὴν πράξη, μέχρι τὸν θάνατό τους, τὰ δύο ἀδελφια Benedetto καὶ Manuele Zaccaria συννεργάζονται ἀνελλιπῶς, ἔχοντας ὁμως διαφορετικὲς ἀρμοδιότητες. Ὁ μὲν Manuele διαχειρίζεται τὰ θέματα στὴν Ἀνατολή, ὁ δὲ Benedetto τὴν πώληση τῆς στυπτηρίας ἀλλὰ καὶ ἄλλων προϊόντων στὴ Δύση, χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπει μέχρι τὸν θάνατό του τὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ, προσφέροντας τίς ὑπηρεσίες του εἴτε στὸν Μιχαὴλ Η΄ ὡς πρέσβης στὴν Ἰσπανία, εἴτε αργότερα στὴν Καστίλη ὡς *almirante major de la mar*, εἴτε (μερικὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του στὴ Γαλλία) ὡς *amirau generaus*. Μὲ τόσες πολλὲς ὑποχρεώσεις εἶχε λίγο χρόνο γιὰ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ τοπικὰ προβλήματα τῆς Φώκαιας⁴⁶. Ἡ φήμη του ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε νὰ θεωρεῖται ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους διαπραγματευτὲς τῆς ἐποχῆς του στὴ Ρωμανία⁴⁷.

41. Lopez, «Familiari ...», σ. 334, σημ. 17.

42. Cart. 149/2, 24r.

43. F. Federici, *Famille che sono state in Genova prima dell'anno 1525*, Bibl. Firenze ms. Gräberg I-II, σ. 802.

44. D. Promis, *La zecca di Scio durante il dominio dei Genovesi*, Τορίνο 1865, σ. 7.

45. Pand. Rich., Fol. A, fasc. 70, c7, 28.11.1345 καὶ Fol. A, fasc. 38, c3, 4, 1350.

46. Lopez, *Benedetto ...*, σσ. 27-36.

47. Βλ. Ptolomaei Lucensis, *Historia Ecclesiastica*, ἔκδ. L. A. Muratori, R.I.S. XI, Μιλάνο 1727, στ. 1186: «Hi autem fuerunt mediatores; unus fuit Dominus Benedictus Zacharias de Januae cum quibusdam aliis Januensibus qui Domini erant in terra Paleologi».

Ὁ Benedetto Zaccaria πέθανε τὸ 1307. Δύο ἔγγραφα βεβαιώνουν ὅτι ἦταν ἐν ζωῇ, τὸ πρῶτο στίς 13 Μαρτίου 1307 καὶ τὸ δεύτερο τριάντα πέντε ἡμέρες ἀργότερα, στίς 18 Ἀπριλίου 1307, στὸ ὅποιο ὁ Benedetto μιλοῦσε γιὰ ἓνα ταξίδι πὸν θὰ πραγματοποιοῦσε στὴ Φώκαια⁴⁸. Ἐνα χρόνο μετὰ, στίς 15 Μαρτίου 1308, ὁ Manuele καὶ ὁ Paleologo ἐγκαταλείπουν τὴ Γένοβα ἐπιστρέφοντας μὲ μιὰ νηοπομπὴ ἀπὸ γαλέρες στὴ Ρωμανία «*caravana⁴⁹ galearum que iture sunt de presenti ad partes Romanie*»⁵⁰. Ἡ παρουσία καὶ τῶν δύο στὴ Γένοβα μᾶλλον εἶχε σχέση μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Benedetto καὶ τὴ διευθέτησι τῶν κληρονομικῶν ὑποθέσεών τους. Τότε ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο ὁ Tedisio. Τὸ τί συνέβη πρὶν καὶ μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Φώκαιας ἀπὸ τὸν Tedisio, δηλαδὴ τὰ γεγονότα τῆς κατάληψης τῆς Θάσου, τὸ μαρτυρεῖ ὁ Muntaner στὸ Χρονικὸ του, ὅταν γράφει στὴν ἐπικεφαλίδα τοῦ CCXXXIV κεφαλαίου «*How Sir Ticino came to Gallipoli*» ἀλλὰ καὶ στὸ κείμενο «*It is the truth that, before the Lord Infante came to Gallipoli*»⁵¹. Ἡ ἀφιξὴ του στὴν Καλλιπὸλη πραγματοποιήθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ τοῦ infante Ferran τῆς Majorca.

Οἱ πληροφορίες πὸν μᾶς παραθέτει ὁ Muntaner πλαισιώνονται ἀπὸ ἄλλες, οἱ ὁποῖες ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀφιξὴ τοῦ Infante Ferran τῆς Majorca στίς 20 Μαΐου τοῦ 1307, γιὰ μετὰ τὴ χρονολογία αὐτὴ πραγματοποιήθηκε ἡ ἐγκατάλειψη τῆς Καλλιπὸλης καὶ ἡ δολοφονία τοῦ Berenguer d'Entença στὴν ἀρχὴ τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1307⁵². Ἐπίσης ἡ χρονολογία ἀφιξῆς του διασταυρώνεται καὶ ἀπὸ ἓνα γράμμα πὸν ἔστειλε ὁ *Cristianus Spinule* στὸν βασιλέα Ἰάκωβο II τῆς Ἀραγονίας, μὲ διάφορες πληροφορίες μεταξὺ τῶν ἄλλων εἰδήσεων σχετικὰ μετὰ τοὺς Καταλανούς. Στὸ γράμμα δὲν ἀναφέρεται τὸ ἔτος παρὰ μόνον ὁ μῆνας Ἰούνιος καὶ ἀπὸ τὴν ἡμέρα ὑπάρχει μόνον τὸ τελευταῖο νοῦμερο, ἓνα πέντε (V), πὸν πιθανότατα ὁλόκληρο νὰ ἦταν XXV, γιὰ ἀπὸ τὴν εἰδησι τῆς ἀφιξῆς τοῦ Infante στὴν Καλλιπὸλη μέχρι νὰ φθάσει τὸ γράμμα στὴ Γένοβα θὰ χρειαζόταν τουλάχιστον ἓνας μῆνας.

Παραθέτουμε τὸ κείμενο: «*de Romania vero dicitur quod ibi sint virtualia valde cara et quod Cathalani Gallipoli existents et in illis contratis habent*

48. Lopez, *Benedetto* ..., Append. VIII, n 1, 2.

49. Οἱ Γενοβέζοι ὀνομάζουν τὴ νηοπομπὴ μὲ ἐξοπλισμένα πλοῖα, ἀπαραιτήτα γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν κουρσάρους ἢ πειρατές, *caravane*, ἐνῶ οἱ Ἑνετοὶ *mude*.

50. A.S.G., Not. cart. no 212 ἔ., 34v-36r. Balard, *La Romanie* ..., τ. II, σ. 581.

51. *The Chronicle of Muntaner*, μτφρ. Lady Goodenough, Λονδῖνο 1920, κεφ. 234, σ. 559.

52. Rubio y Lluch, *Diplomatari de l'Orient Català, 1301-1409*, Βαρκελώνη 1947, σ. 45, ἔγγρ. XXXVI. Ὁ Berenguer d'Entença ἀναφέρεται quondam.

vitualium indigentiam valde magnam; de discordio autem quod simul habuerant sunt aptati et fecerunt eorum caput dominum Beringarium de Entenza. Don Ferrandus quoque filius domini Regis Maioricharum, die vigesimo Madii nundum apulerat in Gallipoli. Catalani enim se posuerunt in opsione cuiusdam loci qui dicitur Aspersa qui est foris Bucam avi in partibus Sardoniche, qui locus bonus est et etiam copiosus et si eum habere valuerint, gentes credunt quod de contratis Gallipoli segregabunt propter magnam caristiam que est ibi»⁵³.

Στή συνέχεια ο Muntaner περιγράφει αυτά που του διηγήθηκε ο Tedisio «he said to me (ó Tedisio ἢ Ticino): Captain, it is the truth that I have held the castle of Fogliari full five years for my uncle, micer Benito Zaccaria». Ἡ παρουσία του Tedisio στη Φώκαια, όπως ομολογεί ο ίδιος, ήταν επιλογή του Benedetto, αλλά δεν μας αναφέρει ποιο χρονικό διάστημα. Πιθανώς από το 1302 είχε παραμείνει στη Φώκαια ως διοικητής για πέντε ολόκληρα χρόνια. «Now micer Benito is dead and his brother, who is likewise my uncle and to whom he commended the castle, came to Fogliari this year accompanied by four galleys and called me to account. And I rendered him account, but we did not agree very well about it». Ἡ πρόταση αρχίζει με τὸν θάνατο τοῦ Benedetto, δηλαδή μετὰ τὶς 19 Ἀπριλίου τοῦ 1307, ἀφοῦ τότε ὁ Benedetto ἦταν ἀκόμα ἐν ζωῇ.

Ὁ Manuele πῆγε στὴ Φώκαια τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὸν θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του. Ὁ Tedisio γνώριζε γιὰ τὸν θάνατο τοῦ θείου του ἐπειδὴ, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, τὴν ἐξουσία πλέον στὸ κάστρο τῆς Φώκαιας τὴν εἶχε ὁ Manuele. Ἡ ἀφιξή του ἐκεῖ μὲ τέσσερις γαλέρες ἐγινε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Benedetto «who is likewise my uncle and to whom he commended the castle». Ὁ ἀπολογισμὸς τῆς οἰκονομικῆς διαχείρισης ποὺ ἔκανε ὁ Tedisio δὲν ἱκανοποίησε τὸν Manuele καὶ παρόλο ποὺ εἶχε μαζί του τέσσερις γαλέρες ἀναγκάστηκε νὰ φύγει ἐσπευσμένα. Γιὰ κάποιον λόγο τὸ θέμα δὲν στάθηκε δυνατό νὰ διευθετηθεῖ ἄμεσα. Μία πιθανότητα εἶναι ὅτι ὁ Manuele ἔπρεπε νὰ ταξιδεύει μέχρι τὴ Γένοβα μαζί μὲ τὸν ἀνιψιό του, γιὰ νὰ τακτοποιήσουν τὶς οἰκονομικὰς ὑποθέσεις λόγω τοῦ θανάτου τοῦ ἀδελφοῦ του, καὶ ἢ ἄλλη ὅτι ἡ ἀντίδραση τοῦ Tedisio ἦταν τέτοια, ποὺ μόνο διὰ τῆς βίας θὰ ἐγκατέλειπε τὴ θέση του. Τὸ δεύτερο φαίνεται νὰ εἶναι τὸ πιθανότερο, ἐνῶ ἡ ἐσπευσμένη ἐνέργεια τῆς ἀναχώρησής του μάλλον εἶχε νὰ κάνει μὲ τὴν ἀναχώρηση τῆς τελευταίας νηπομπῆς γιὰ τὴ Γένοβα⁵⁴.

53. Στὸ ἴδιο, σ. 41, ἔγγρ. XXXIII.

54. Ἡ ἀριμῶδία ὑπηρεσία γιὰ θέματα ναυσιπλοΐας ἦταν τὸ Officium Gazarie, τὸ

Μετά τη διαφωνία του με τόν Manuele και την παραλαβή της επιστολής του Paleologo, ο Tedisio πήγε στην Καλλιόπολη, όπου και έγινε μέλος της Έταιρείας τών Καταλανών: «Now I have heard that he is returning with four more galleys and wants to take me and wishes to set up another captain at Fogliari. And I have had a letter from his son telling me on no account to await him; that, if he can take me, he would assuredly bring me to Genova»⁵⁵.

Ἡ ἐπιστολή ἦταν καταλυτική γιὰ ὁ,τι ἐπακολούθησε, ἀφοῦ ἡ ἀπειλή τοῦ Manuele ἦταν σαφής: ἂν συνελάμβανε τόν Tedisio, θὰ τόν ὀδηγοῦσε στή Γένοβα γιὰ νά δικαστεῖ. Φαίνεται ὅτι ἡ ἀτασθαλία του ἦταν μεγάλη καί ὁ Tedisio δέν εἶχε πλέον ἄλλη ἐπιλογή ἀπό τὸ νά ἐπιλέξει νέο ἐπικυρίαρχο. Κατὰ τὴν ἐκτίμησή του, ἡ καλύτερη λύση ἦταν νά γίνει μέλος τῆς Έταιρείας τών Καταλανών: «And so I have come here to you ... And when he had been made one of our Company».

Ὅταν ἀργότερα ὁ Ramon Muntaner πληροφορήθηκε ποιοὶ θησαυροὶ ὑπῆρχαν στή Φώκαια, ἀποφάσισε νά δράσει τοποθετώντας ἀρχηγὸ τῆς ἀποστολῆς τόν Juan Muntaner, σύμβουλο τόν Tedisio, καί ὑπαρχηγούς τέσσερις Καταλανούς. Σκοπὸς τῆς ἀποστολῆς του ἦταν ἡ προετοιμασία γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Φώκαιας, ἔστω καί προσωρινά, καί κυρίως ἡ λεηλασία της. Ἐξόπλισαν τὰ πλοῖα τους – «and I at once equipped the galley and his leny and the two other armed lenys and an armed barge, and so there were five vessels» – καί ἀναχώρησαν ἀπὸ τὴν Καλλιόπολη τῆ Δευτέρα τών Βαΐων. Τὴν Κυριακὴ τοῦ Πάσχα ἐφθασαν στή Φώκαια ἀργὰ τὸ ἀπόγευμα, ὅταν πιθανότατα πλέον εἶχε σκοτεινιάσει. Τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν εἶναι γνωστά. Ὅγδόντα ὀπλισμένοι στρατιῶτες σκαρφάλωσαν μὲ σκάλες στὰ τεῖχη, ποὺ τὸ ὕψος τους ἦταν γνωστὸ στὸν Tedisio, καί περιέμεναν τὴν αὐγή. Μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου ἔσφαξαν τοὺς φρουροὺς καί ἄνοιξαν τὴν πύλη τοῦ κάστρου. Σκότωσαν ἑκατὸν πενήντα στρατιῶτες καί συνέλαβαν ἄλλους πεντακόσιους: «And at the hour of matins they set against the wall their ladders, which they had brought ready, as he knew the walls exactly. What shall I tell you? Before they were heard in the place he made our men go up

ὁποῖο δημιουργήθηκε τὸ 1313 μὲ κωδικοποιημένες ἀπόψεις ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἐμπειρία τών ναυτικῶν, ὅπως ὅτι τὰ ταξίδια ἀπὸ τὴ Γένοβα πρὸς τὴ Μαύρη Θάλασσα ἀρχίζαν στὰ τέλη Μαρτίου καί τὸ τελευταῖο γιὰ τὴν ἐπιστροφή τὸν Νοέμβριο. Οἱ τρεῖς μῆνες τοῦ χειμῶνα θεωροῦνταν ἀκατάλληλοι γιὰ τὴ ναυσιπλοῖα καί ἰδιαιτέρα γιὰ τὰ caravane: M. Buongiorno, *L'amministrazione genovese nella Romania legislative - magistrature - fisco*, Γένοβα 1977, σσ. 8-9.

55. *The Chronicle of Muntaner*, κεφ. CCXXXIV, σ. 559.

and had thirty of his and fifty of ours on the wall, in armour and appared. And when he was there, day broke and he, with all the rest of the company, went at the door with axes. And when those within heard them, they seized their arms and our men broke in the door and killed those of the wall and also all those they found in the town. What shall I tell you? Altogether, they killed over a hundred and fifty persons and took all the others; there were full five hundred combatants within».

Μετά τή λεηλασία τῆς πόλης ξεχύθησαν στό προάστιο. Αὐτό εἶναι ἕνα ἀπό τά σημαντικά σημεῖα στό κείμενο τοῦ Muntaner γιατί ἡ ἀναφορά στό κάστρο καί τὸ προάστιο τῆς Φώκαιας εἶχε παρερμηνευθεῖ. Ἡ ἀγγλική μετάφραση τοῦ κειμένου εἶναι: «and when they had taken all the castle, they issued out into the town which the Greeks were holding, over three thousand persons», ἐνῶ τὸ καταλανικό κείμενο ἀναφέρει «E com tot lo castell hagren pres, exiren defora a la vila que tenien los grechs, qui eren mes de tres miliu persones»⁵⁶. Ἡ λέξις vila ἢ villa τὸν Μεσαίωνα ἐρμηνεύεται ὡς περιοχὴ ἀσφαλῶς ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο καί ἀφοῦ κατοικεῖται ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ προαστίου. «And so, with great gain, they returned to Gallipoli and they divided it all». Μετὰ ἐπέστρεψαν στὴν Καλλιόπολη καί μοίρασαν τὰ λάφυρα.

Ὁ W. Heyd παρερμηνεύσε τὴν ἀναφορὰ καί θεώρησε σωστό νὰ τὴ συσχετίσει μὲ τὴ Νέα Φώκαια⁵⁷. Τοποθετεῖ τὴν ἀνέγερση τοῦ κάστρου γύρω στό 1300. Πιθανότατα ἡ σύγχυση προῆλθε, ἐκτὸς τῆς παρερμηνείας τοῦ κειμένου τοῦ Muntaner καί σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν Hopf, ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς πολὺ μεταγενέστερης συνθήκης εἰρήνης (1347) μεταξὺ τῆς Μαόνας⁵⁸ καί τῆς Νέας Φώκαιας, ὅπου ἀναφέρεται τὸ κάστρο μαζὶ μὲ τὸ *burgus Latinorum* καί *burgus Grecorum*, ὅπως καί μὲ τὴν περιβάλλουσα χώρα *terra Foliae*, εἶτε συνολικὰ ὡς *universitas castris et terre Folie Nove*⁵⁹. Ἡ διατύπωση αὐτὴ δείχνει ὅτι ἡ Νέα Φώκαια εἶχε προάστιο, ὅπως καί ἡ Παλαιά, τῆς ὁποίας ὁ πληθυσμὸς στό σύνολό του ἦταν 3.000 Ἕλληνες, ὅπως ἀναφέρει ὁ Muntaner. Ὁ νοτάριος χρονικογράφος Giorgio Stella (1371-1420), περιγράφοντας τὰ γεγονότα τῆς κατάληψης τῆς Παλαιᾶς Φώκαιας ἀπὸ τὸν Simone Viniolo,

56. Βλ. παραπάνω «Ἡ Βυζαντινὴ Φώκαια», σ. 87, σημ. 12.

57. W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, Nachdruck 1879, G. Olms Verlag, Hildesheim-Zürich-New York 1984, σσ. 508-509.

58. Μαόνα εἶναι ἡ ἑταιρεία τῶν πλοιοκτητῶν ποῦ κατέλαβαν τὴ Χίο ὑπὸ τὸν Simone Viniolo.

59. Ph. Argenti, *The Occupation of Chio by the Genoese and their Administration of the Island 1346-1556*, Cambridge 1956, τ. II, σσ. 33-39.

ἀναφέρει *castrum* και *terra*, δηλαδή τὸ κάστρο και τὴν περιβάλλουσα χώρα⁶⁰. Τὸ περιγράμμα τοῦ κάστρου, ποῦ ἔχει διασωθεῖ, ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ ἐντὸς αὐτοῦ χώρος δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὸ μέγεθος τοῦ ἀνωτέρου πληθυσμοῦ⁶¹.

Ὁ Horf δίνει διαφορετικὴ περιγραφή τῆς ἀποπομπῆς τοῦ Tedisio ἀπὸ τὴ Φώκαια, τὴν ὁποία υἰοθέτησε και ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς⁶². Ἀναφέρουν ὅτι ὁ Paleologo ζήτησε ἀπολογισμό τῶν πεπραγμένων (θεωρώντας ὅτι ὁ Manuele εἶχε ἀποβιώσει τὸ 1288). Ἐπειδὴ ὁμως ὁ Tedisio δὲν μπόρεσε νὰ τὸν ἱκανοποιήσει μὲ τὰ στοιχεῖα ποῦ τοῦ προσκόμισε, τὸν ἔπαψε ἀπὸ διοικητὴ και στὴ θέση του διόρισε τὸν Andreolo Cattaneo olim Della Volta. Στὴν ἄρνηση τοῦ Tedisio νὰ τὴν ἐγκαταλείψει, ὁ Andreolo ἔστειλε τὸν γιό του Domenico μὲ τετρακόσιους πεζοὺς και πενήντα δύο ἵππους. Σκοπὸς τους ἦ κατὰληψη τῆς Φώκαιας και ἡ σύλληψη τοῦ Tedisio. Ἡ ἐκδοχή αὐτὴ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὰ ποῦ περιγράφει ὁ Muntaner, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει σοστά ὅτι ὁ Manuele ἦταν ἐκεῖνος ποῦ τοῦ ζήτησε ἀπολογισμό. Ἐξᾴλλου ὁ ἀριθμὸς τῶν ἵππῶν και πεζῶν εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἴδιος μὲ ἐκεῖνον ποῦ εἶχε στὴ διάθεσή του τὸ 1329 ὁ Arrigo Tartaro γιὰ νὰ προστατεύει τὴ Νέα Φώκαια⁶³. Τὰ γεγονότα, ποῦ ὑποτίθεται ὅτι ἀκολούθησαν στὴ συνέχεια, δὲν ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ καμιά ἄλλη πηγή, πολὺ περισσότερο ἢ ἀνάμιξη τοῦ Domenico και ἡ ἐξουσιοδότηση τοῦ πατέρα του γιὰ τὴν κατὰληψη τῆς Φώκαιας και τὴ σύλληψη τοῦ Tedisio. Τὰ παραπάνω γεγονότα εἶναι κατασκευάσμα τῆς φαντασίας τοῦ Horf.

Ἐάν χρησιμοποιήσουμε κατὰ γράμμα τὴν ἀναφορὰ τοῦ Muntaner ὅτι «now micer Benito is dead», μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὰ προαναφερόμενα ὅτι τὰ γεγονότα τῆς ἐπιδρομῆς στὴ Φώκαια δὲν μπορεῖ νὰ ἔγιναν τὸ Πάσχα τοῦ 1307, ποῦ ἐορτάστηκε στίς 26 Μαρτίου, ἡμερομηνία ποῦ ἦταν ἀκόμα στὴ ζωὴ ὁ Benedetto Zaccaria, ἡ ἕνα χρόνο ἀργότερα, δηλαδή στίς 14 Ἀπριλίου τοῦ 1308⁶⁴. Τὸ νωρίτερο μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ 1306, μὲ τὴν προϋπό-

60. Laura Balletto, *Il vicino Oriente negli «Annali» genovesi di Giorgio Stella. Atti della Accademia Ligure di Scienze e Lettere*, σειρά V, τ. LIII (1966), Γένοβα 1997.

61. W. Müller-Wiener, «Kuşadası und Yeni-FOça», *Istanbul Mitteilungen* 12 (1962), σσ. 59-116. F. Sartiaux, *De la nouvelle à l'ancienne Phocée*, Παρίσι 1914, πίν. XIII.

62. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Φωκαϊκά*, Σμύρνη 1879, σ. 52.

63. Ἡ πηγή τοῦ Horf, ὅπως τὴ δίνει στὴ γερμανικὴ ἔκδοση σσημ. 40, εἶναι ἀπὸ τὸν Jordanus Catalani de Severaco, *Mirabilia, στο Recueil de Voyages et Mémoires*, Société de Géographie, τ. IV, Παρίσι 1839, σ. 63.

64. Σχετικὰ μὲ τὴν ἡμερομηνία τοῦ Πάσχα, βλ. V. Grumel, *La Chronologie*, Παρίσι 1958, σσ. 255, 277. Τὸ 1307 ἔπεφτε στίς 26 Μαρτίου και τὸ 1308 στίς 14 Ἀπριλίου.

θεση ότι ο Benedetto ήταν ασθενής και όχι νεκρός. Επίσης υπάρχει η πιθανότητα ο Muntaner να μη θυμόταν ακριβώς τα γεγονότα και ο Benedetto να ήταν ασθενής, οπότε η κατάληψη της Φόκκας να πραγματοποιήθηκε το Πάσχα του 1307 και να συμφωνεί με την αναφορά του ότι αυτή πραγματοποιήθηκε πριν από την άφιξη του Ferran της Majorca. Τα γραφόμενα του Muntaner τίθενται σε αμφισβήτηση. Η διάθεσή του για υπερβολές ήταν γνωστή, αλλά για πρώτη φορά επισημαίνονται ανακριβείς γεγονότων. Πιθανότατα κάτι τέτοιο να συνέβη λόγω του μεγάλου χρονικού διαστήματος που παρεμβλήθηκε μεταξύ γεγονότων και γραφής των απομνημονευμάτων ή λόγω του ότι ο Tedisio του είχε ψέματα σχετικά με την κατάσταση του θείου του και ο Muntaner έγραψε αυτό που του διηγήθηκε.

Πότε συνέβη η κατάληψη της Θάσου δεν μας είναι ακριβώς γνωστό, σίγουρα όμως μετά τις 20 Μαΐου 1307. Η ημερομηνία αυτή έχει σχέση με την άφιξη του Infante Ferran της Majorca στην Καλλιπόλη και με την οριστική εγκατάσταση των Καταλανών στην Κασσιάνδρεια της Χαλκιδικής το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου. «Sir Ticino, with what he had gained, manned his lany with our people and his, and come to the island of Thasos where was a fine castle, and he kept this castle and town and settled it». Ο Tedisio Zaccaria εξόπλισε το πλοίο του, πήρε τους άνδρες του και άλλους ανθρώπους του Ramon Muntaner και κατευθύνθηκε προς τη Θάσο και, αφού κατέλαβε το κάστρο, εγκαταστάθηκε σε αυτό.

Μέχρι σήμερα ίσχυε η άποψη του Horf, ο οποίος θεωρούσε ότι η κατάληψη της Θάσου από τον Tedisio διήρκεσε από το 1306 μέχρι το 1313, χωρίς να μας είναι σαφές από πού προήλθαν οι πληροφορίες του. Υπάρχει πράγματι ένα έγγραφο με ημερομηνία 9 Μαΐου 1310, στο οποίο αναφέρεται κάποιος Edoardo Zaccaria, που μπορεί να ήταν αδελφός του Tedisio και να διέτριβε στη Θάσο: «quadam galea Januensium commorans in insula vocata Tasso, que est in Romania, cujus galea erat patronus Adoardus Zaccaria»⁶⁵.

Τό να συμπεράνουμε από τα προαναφερόμενα ότι ακόμα κατείχε ο Tedisio τη Θάσο είναι αθαιρέτο επειδή, κατά την άποψή μας, η παραμονή του εκεί ήταν σύντομη λόγω της αποστολής, στα μέσα του καλοκαιριού, δέκα βασιλικών γαλέρων και στρατού υπό τον Μαρούλη για την ανακατάληψη του κάστρου, ή οποία όμως δεν γνωρίζουμε εάν ολοκληρώθηκε: «θέρους δέ ην ακμή, και αί μὲν τοῦ βασιλέως νῆες περίπου δέκα μετὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ Μαρούλη πρὸς Θάσον ἐξαπεστέλλοντο. Καί γάρ ἐπιστάς τῆ νήσῳ

65. F. Thiriet, *Délibération des assemblées vénitiennes concernant la Romanie*, τ. 1, 1966, σ. 133, ἀρ. 208, 294.

δυσί ναυσί πρότερον ὁ τοῦ Μανουὴλ Ζαχαρίου πιστοτάτου τῆ βασιλείᾳ θεοῦ ἀνεπιὸς ἀπιστότατος, καὶ πειρατοῦ τρόπον ἐπιχειρήσας, αἶρεϊ τὸ φρουρίον· ὃ δὴ καὶ ἀνακτίσας, ὡς ἐχυρῶ ἐχρᾶτο φρουρίῳ καὶ ἀπὸν διὰ τῶν οἰκείων κατεῖχε»⁶⁶.

Ὁ γιὸς τοῦ Benedetto, Paleologo Zaccaria, νυμφεύθηκε τὸ 1282 σὲ ἡλικία δεκαεπτὰ ἐτῶν, τὴν Iacobina fu Iacobino Spinola, δώδεκα ἐτῶν, καὶ ἀπέκτησε μαζί της δύο ἀγόρια, τὸν Benedetto II καὶ τὸν Martino⁶⁷. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Horf ὅτι ὁ Paleologo εἶχε μιὰ κόρη μὲ τὸ ὄνομα Eliana. Ἐπίσης ὁ Lopez, στὸ γενεαλογικὸ δένδρο γιὰ τοὺς Zaccaria, ἔχει τὴν ἴδια ἀποψη μὲ τὸν Horf, μόνον ποὺ θέτει ἐρωτηματικὸ γιὰ τὴ σχέση της μὲ τοὺς Zaccaria καὶ τὸ ἂν παντρεύθηκε τὸν Andreolo Della Volta. Τὸ μόνον ποὺ μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε ἦταν μιὰ ἀναφορὰ σχετικὰ μὲ μιὰ Eliana υιοῦ ἡ Andrea Cattaneo⁶⁸, ἡ ὁποία ὠστόσο δὲν μᾶς ἐπιβεβαιώνει ὅτι πρόκειται γιὰ κόρη τοῦ Paleologo καὶ πολὺ περισσότερο ὅτι ἦταν γυναίκα τοῦ Andreolo.

Ἡ ἡμερομηνία θανάτου τοῦ Paleologo δὲν μᾶς εἶναι γνωστή. Ὅσο γνωρίζω, κανένας μελετητὴς δὲν ἀναφέρει κάποια πηγὴ γιὰ τὸν θάνατό του. Ὅλοι ὑποθέτουν ὅτι ἀπεβίωσε μετὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ χρυσοβουλίου τὸ 1314. Ἡ παρανόηση αὐτὴ ὀφείλεται στὸν Horf καὶ τὴν «ἐπανέλαβαν» οἱ μετέπειτα ἐρευνητές. Σὲ ἔγγραφο τοῦ 1313 ὁ Paleologo ἀναφέρεται ἀκόμα ἐν ζωῇ⁶⁹. Χωρὶς τὴν ἔνδειξη quondam (ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὴ βυζαντινὴ ἐκείνος) μιὰ ἄλλη μνεία τοῦ ὀνόματός του γίνεται στὶς 22 Σεπτεμβρίου 1316: «Galera Paleologi Zacharia, que anno 1307 erat in Peyra»⁷⁰. Τὸ 1317 ἀναφέρεται σὲ συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πάπα πρὸς τὸν βασιλιὰ τῆς Γαλλίας Φίλιππο Ε' τὸν Μακρὺ (19/11/1316-3/1/1322), ὡς γιὸς ἐνὸς πιστοῦ ἀκολουθοῦ τοῦ Φιλίππου Δ' τοῦ Ὁραίου (5/10/1285-29/11/1314), δηλαδὴ τοῦ Benedetto⁷¹. Ὁ Lopez σημειώνει ὅτι ἡ ἐπιστολὴ δημιουργεῖ περιπλοκὴς θεωρήσας βέβαιο ὅτι ὁ Paleologo εἶχε ἀποβιώσει μετὰ τὸ 1313-1314. Ὅστόσο τὸ

66. Παχυμ. XIII, 35 : *Georges Pachymérés. Relations historiques, IV, Livres X-XIII*, ἔκδ. A. Failler, Παρίσι 1999, σ. 703.

67. A.S.G., Nat. Simone Vataccio, III, parte 2, 77v, 78r, 105v καὶ 106r, 106r-v.

68. Pand. Rich., Fol. A, fasc. 67, c6, τὸ 1346.

69. A.S.G., Not. Cart. N 149/2, ff. 7r-v, 23r-v; Not. Ignoti, B. IV, pièce 11. Βλ. σχετικὰ Balard, *La Romanie* ..., τ. I, σ. 168.

70. Pand. Rich., Fol. A, Fasc.13, c. 5.

71. Lopez, *Benedetto* ..., σ. 195, σημ. 98: «En 1317 encore, Paléologue Zaccaria se faisait recommander à Philippe le Long par le pape comme le fils d'un loyal serviteur de la France». Παρβ. καὶ C. de la Roncière, *Histoire de la marine française*, τ. I, Παρίσι 1909, σ. 365, σημ. 7.

κείμενο της έπιστολής που άπόκειται στο Άρχείο του Βατικανού κάθε άλλο παρά δικαιολογεί την έπιμονή του Lopez⁷².

Σύμφωνα με τὸ Άρχείο του Βατικανού, ἡ έπιστολή γράφτηκε είτε στις 20 Άπριλίου 1317 είτε στις 20 Άπριλίου 1318, ἄρα ὁ θάνατος τοῦ Paleologo έπληθε τὸ νωρίτερο γύρω στις 20 Άπριλίου τοῦ 1317. Ἡ παρατήρηση τοῦ M. Balard ὅτι, σύμφωνα με τὰ στοιχεῖα που ἔχουμε ἀπὸ τὴ διακίνηση τῆς στυπτηρίας, ὁ Paleologo μέχρι τὸ 1302-1303 συνεργάζεται με τὸν πατέρα του καὶ ἔπειτα με τὸν θεῖο του Manuele, ἀποκτᾷ ιδιαίτερη σημασία γιατί δείχνει ὅτι ὁ πατέρας του ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν Άνατολή⁷³, ἔχοντας ἔξουσιοδοτήσει τὸν γιὸ του γιὰ τὶς ἐκεῖ ὑποθέσεις. Δὲν ἔχει πλέον ἔνεργὸ ρόλο στὰ γεγονότα καὶ παρακολουθεῖ τὶς ἐξελίξεις ἀπὸ τὸ Bisagno, λίγο ἔξω ἀπὸ τὴ Γένοβα, ὅπου εἶχε κτίσει μιὰ κατοικία κοντὰ στὴ θάλασσα: «Palatio heredum Benedicti Zachariae in Urbis appendiciis ubi Besagnum dicunt, ad partem Orientalem juxta mare»⁷⁴.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Benedetto, ὁ Manuele ἔξακολουθεῖ νὰ συνεργάζεται με τὸν ἀνιψιὸ τοῦ Paleologo τόσο στὴ Φώκεια, ὅσο καὶ στὴ Χίο. Ἡ συνεργασία θεῖου καὶ ἀνιψιῶ φαινεται νὰ κυλᾷ χωρὶς προβλήματα. Συνεχίζουν καὶ οἱ δύο τὴν ἐξόρυξη τῆς φωκαϊκῆς στυπτηρίας, ἐνὼ μιὰ γαλέρα φέρει τὸ ὄνομά τους⁷⁵. Ἡ πρωτοβουλία τους νὰ κόψουν χρυσὸ νόμισμα ἐπιβεβαιώνει ἀκόμα μιὰ φορὰ τὴ συνεργασία τους⁷⁶. Ὡστόσο, μεταξὺ Μαῖου 1309 καὶ Σεπτεμβρίου 1310 πεθαίνει ὁ Manuele. Μετὰ τὸν θάνατό του τὴν ἔξουσία ἀσκεῖ ὁ Paleologo μαζί με τὸν πρωτότοκο γιὸ του Benedetto II. Κάτι τέτοιο συνάγεται ἀπὸ ἓνα ματαπάν τῆς Χίου τὸ ὁποῖο φέρει τὰ ἀρχικὰ Ρ καὶ Β⁷⁷. Ὁ μόνος δυνατὸς συνδυασμὸς τῶν γραμμάτων εἶναι Paleologo καὶ Benedetto II. Τὸ ἴδιο ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἓνα ἔγγραφο στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται τὰ δύο ἀδελφια, με πρωτότοκο τὸν

72. Reg. Vat. (Ioannes XXII, 1316-1318), 109, f. 42, ep. 173. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς παραθέτουμε σὲ παράρτημα στὸ τέλος τῆς ἐνότητας αὐτῆς (σ. 131).

73. Balard, *La Romanie* ..., τ. I, σ. 168.

74. Albertino Mussato, *Historia Augusta*, ἐκδ. L. A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores (RIS)*, τ. X, σσ. 403-404. Βλ. καὶ Lopez, *Benedetto* ..., σ. 46, σμμ. 109.

75. A.S.G., Not. Ign., B2 fragment 6 (1305), Cart. N 200, f. 13v (1306), Cart. N 321, f. 134v (1307), Cart. N 147/2, ff. 131v-132r (Μάιος 1309). Balard, *La Romanie* ..., τ. I, σ. 168, σμμ. 236.

76. A. Mazarakis, «A martinello of Manuele and Paleologo Zaccaria (1307-1310)», *Νομισματικά Χρονικά* 18 (1999), σσ. 101-118.

77. Mazarakis, *Zaccaria e della Volta* ...

Benedetto II: «Rubeus de Galluciis olim Reginus et Benedictus et Martinus Jacharia fratres»⁷⁸.

Γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1311-1313 σώζονται ἀρκετὰ ἔγγραφα πού ἔχουν σχέση με τοὺς Zaccaria. Οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγές στὴ Γένοβα εἶναι τώρα πολὺ πιὸ πολυπλοκές ἀπὸ ὅ,τι πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ὅταν οἱ Zaccaria ἤλεγχαν τόσο τὴν παραγωγή τῆς στυπτηρίας, ὅσο καὶ τὴ διάθεσή της. Γιὰ παράδειγμα, τὸ 1311 τρεῖς Γενουάτες ἔμποροι, οἱ Giovanni Bocacio, Leonardo de Gualterio καὶ Andriolo Galucio⁷⁹, χρηματοδοτοῦν ἕνα φορτίο στυπτηρίας με προέλευση τὴ Fogia. Προκαταβάλλουν τὰ χρήματα στὸν Paleologo Zaccaria (2.540 genovini ἢ 4.166 πέρπυρα καὶ 16 καράτια ad sagium Peire, δηλαδή στὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμὰ τοῦ Πέραν) με τὴν ὑποχρέωση νὰ παραλάβουν τὴ στυπτηρία ἀπὸ τὴ Φώκαια, ὅπου θὰ τοὺς τὴν παρέδιδε ὁ Benedetto II ἢ ὁ νόμιμος ἐκπρόσωπός του. Οἱ τρεῖς ἔμποροι θὰ τὴν παρελάμβαναν με δικὸ τους πλοῖο, πιθανότατα προερχόμενο ἀπὸ τὸ Πέραν. Οἱ τελικοὶ ἀποδέκτες δὲν ἦταν οἱ τρεῖς προαναφερθέντες ἔμποροι ἀλλὰ οἱ Eliano Salvago καὶ Lucheto de Mari, οἱ ὁποῖοι θὰ κατέβαλλαν 4.500 genovini με τὴν παράδοση τῆς στυπτηρίας στὴ Μαγιόρκα. Ὅλοι οἱ συμβαλλόμενοι συντάσσουν συμβολαιογραφικὲς πράξεις με σκοπὸ τὴν κατοχύρωση τῶν δικαιωμάτων τους ἀλλὰ καὶ τῶν ὑποχρεώσεών τους. Βλέπουμε ὅτι οἱ Zaccaria σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶχαν τὸ μικρότερο ρίσκο, ἐνῶ οἱ χρηματοδότες τὸ μεγαλύτερο ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνο πού θὰ τοὺς ἀπέφερε ἀρκετὰ μεγάλο κέρδος⁸⁰.

Τὸν Ἰανουάριο καὶ Φεβρουάριο τοῦ 1311 ὁ Paleologo βρίσκεται στὴ Γένοβα καὶ παραδίδει 3.000 καντάρια στυπτηρίας τῆς Φώκαιας σὲ τρεῖς ἔμπορους, τοὺς Manfredo, Lucheto de Mari καὶ Ugolino Castagna⁸¹, ἐνῶ ἐνάμιση χρόνο ἀργότερα, στὶς 31 Αὐγούστου 1313, παραδίδει στοὺς ἴδιους ἔμπορους 11.360 καντάρια στυπτηρίας⁸². Μετὰ τίς 31 Αὐγούστου 1313 δὲν διαθέτουμε ἄλλη πληροφορία γιὰ τὸν Paleologo. Στὸ ἔγγραφο δὲν παρατηροῦμε καμιά διαφοροποίηση ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τῆς Φώκαιας. Καμιά γνωστὴ πηγὴ δὲν κάνει μέχρι τότε λόγο οὔτε γιὰ Νέα οὔτε γιὰ Παλαιὰ Φώκαια,

78. A.S.G., Not. Damiano di Camogli 20.1.1311. A.S.G. Notai, cart. no 101, f. 41v. 27.4.1313.

79. Στὸν ἴδιο νοτάριο ὑπάρχουν ἀρκετὰ ἔγγραφα πού ἀναφέρουν τοὺς Galucio, A.S.G., Not. Cart. N 149/2.

80. A.S.G., Not. Cart. N 149/2, ff.22r-24r.

81. A.S.G., Pand. Rich. Fol. A, fasc.10 c1, 13.1.1311. Fol. A. fasc. 13., 31. 8. 1313.

82. A.S.G., Not. Cart. N 149/2, ff. 7r-v, 22r-v, 23r-v; Not. Ignoti, B. IV, pièce 11. Βλ. καὶ Balard, *La Romanie ...*, τ. I, σ. 168, σημ. 241.

ώστε να υποθέσουμε την ύπαρξη και των δύο. Σε όλες τις περιπτώσεις έχουμε μόνο τη λέξη *Φώκαια* και δεν μας μένει άλλη επιλογή παρά να θεωρούμε ότι ακόμα δεν έχει ιδρυθεί η Νέα.

Στις 31 Μαΐου 1311, ο Domenico Doria αποδέχεται ότι παρέλαβε χρήματα από τον Andreolo Cattaneo, γιό του Andreolo, και αθημερόν συντάσσεται ένα δεύτερο έγγραφο με σκοπό την εκεί εκπροσώπηση του από τους Lanfranchino Doria και Luchino Cattaneo. Στις 13 Αύγουστου 1313 ο Manuele Bonaneus αποδέχεται ότι παρέλαβε χρήματα από τον Andreolo Cattaneo⁸³.

Έξετάζοντας τις ημερομηνίες και τις δραστηριότητες που έχουν στη Γένοβα οι Paleologo, Benedetto και Martino Zaccaria σε σχέση με εκείνες που έχει ο Andreolo Cattaneo olim Della Volta, παρατηρούμε ότι οι ημερομηνίες είναι χαρακτηριστικές. Τον χειμώνα, καθώς βαδίζουμε προς την άνοιξη, ο Paleologo ασχολείται με την πώληση στυπτηρίας, ενώ ο Andreolo συναλλάσσεται με άτομα που δεν είναι του περιβάλλοντος των Zaccaria. Οι νηπομπές για τη Ρωμανία άρχιζαν στα μέσα Μαρτίου και βεβαίως κανένας από αυτούς δεν ήταν στη Φώκαια. Ποιός ήταν τότε ο εκπρόσωπος των Zaccaria; Όποσδήποτε όχι ο Andreolo. Κάτι ανάλογο παρατηρούμε και τον Αύγουστο του 1313. Ο Paleologo έξακολουθεί να διαχειρίζεται τη στυπτηρία της Φώκαιας, ενώ ο Andreolo συναλλάσσεται με ένα άλλο μέλος της οικογενείας των Doria και τον Luchino Cattaneo. Ουσιαστικά δεν γνωρίζουμε τίποτα για την τοποθέτηση του Andreolo Cattaneo olim Della Volta στη Φώκαια. Αντίθετα με ό,τι υποστηρίζουν όρισμένοι μελετητές χωρίς έρεϊσματα στις πηγές, η δεύτερη ανανέωση της παραμονής των Zaccaria στη Χίο το 1314/15 έγινε από τον Paleologo⁸⁴. Σε κάθε περίπτωση όμως φαίνεται πως κατά την ανανέωση αυτή επήλθαν σημαντικές αλλαγές.

Τά ιστορικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας για τη συνέχεια είναι λιγοστά. Στο Άρχαιο της Γένοβας υπάρχει ένα κενό από νοταρίους μεταξύ των ετών 1315-1340, πράγμα που μας δυσκολεύει γενικότερα να έχουμε ολοκληρωμένη άποψη για τις έμπορικές δραστηριότητες των Γενουατών και ειδικότερα των Zaccaria.

83. Pand. Rich. Fol. A, fasc. 7. 31. 5. 1311. Fol. A, fasc. 13. 31. 8. 1313. W. Miller, «The Zaccaria of Phocaea and Chios (1275-1329)», *The Journal of Hellenic Studies* 31 (1911), σσ. 42-55, ιδίως σ. 53.

84. Βλ. Hopf, «Giustiniani», σ. 308-313. Τόν ακολουθήσαν οι Miller, «The Zaccaria ...», σ. 47 και P. Lemerle, *L'Émirat d'Aydin. Byzance et L'Occident, Recherches sur «La geste d'Umur Pacha»*, Παρίσι 1957, σ. 52, οι όποιοι θεωρούν δεδομένη την παραχώρηση στον Paleologo.

Στις 24 Νοεμβρίου 1319 ο *Segueranus Salvaygus* αναγνωρίζει ότι παρέλαβε από τον *Jacobus Gentilis olim Avogarius* 1.000 χρυσά πέρπυρα *ad sagium* Peyre και υπόσχεται να επιστρέψει, μετά τις 15 Ἀπριλίου 1320, στη Φώκαια 742 καντάρια στυπτηρίας ή στο Πέραν 68 καντάρια κερή Βουλγαρίας⁸⁵. Και πάλι εδώ αναφέρεται μόνο μία Φώκαια. Ἀντίστοιχα, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του (1322), ὁ Θεόληπτος, μητροπολίτης Φιλαδελφείας, ἀναγκάζεται, λόγω δυσεντερίας, νὰ παραμείνει στὴ Φώκαια: «ἀπὸ τῆς Φωκαίας καὶ πρὸς τὴν Φιλαδέλφου ἐπειγομένοις»⁸⁶.

Στὴν *Pratica della Mercatura*, ἐμπορικό ἐγχειρίδιο ποῦ γράφτηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1310-1340, ὁ Φλωρεντίνος Pegolotti, ἂν καὶ ἀσχολεῖται ιδιαίτερα μὲ τὸν τρόπο παρασκευῆς τῆς στυπτηρίας καὶ τῆ μνημονεῦει ἀρκετὲς φορὲς στὸ κείμενό του, κάνει λόγο μόνο γιὰ τὴ στυπτηρία τῆς Φώκαιας: «*alume de Foglia*»⁸⁷. Οἱ πληροφορίες ποῦ μᾶς παρέχει εἶναι ἄφθονες. Τὶς εἶχε μᾶλλον ἀποκτήσει ὅταν βρισκόταν στὴν Κύπρο, δηλαδὴ στὸ διάστημα μεταξὺ 1324 καὶ 1329⁸⁸. Κατέγραψε κάθε στοιχεῖο ποῦ τὸν ἐνδιέφερε ἐμπορικά, ὄχι μόνο γιὰ τὴν Κύπρο ἀλλὰ καὶ γιὰ ὁλόκληρη τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Μεταξὺ αὐτῶν ἦταν καὶ ἡ στυπτηρία. Γνώριζε μόνο μία Φώκαια; Εἶναι πιθανό, ἐὰν τὶς πληροφορίες ποῦ παραθέτει τὶς εἶχε καταγράψει πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς Νέας.

Τέλος, στὸν χάρτη τοῦ 1313 ποῦ σχεδίασε ὁ Γενουάτης χαρτογράφος Pietro Visconte ἀναγράφεται ἡ Fogia, ἐνῶ ἡ Χίος καλύπτεται μὲ διαφορετικό χρῶμα γιὰ νὰ δηλώσει τὴ γενονατικὴ παρουσία. Ὁφειλόταν ἡ ἀποσιώπηση τῆς Νέας Φώκαιας σὲ ἔλλειψη πληροφόρησης ἢ πράγματι δὲν εἶχε ἀκόμα ἰδρυθεῖ; Κατὰ τὴν ἀποψή μας, ἰσχύει μᾶλλον τὸ δεύτερο.

Ὁ πρωτότοκος γιὸς τοῦ Paleologo, Benedetto II, νυμφεῦθηκε τὴν Ginevra f. q. Corrado Doria⁸⁹. Ἀπέκτησαν μία κόρη, τὴ Lucia, ποῦ παντρεῦ-

85. A.S.G., Not. Cart. no 51, ff. 204v-205r, νοτάριος Manuel Durantis. Βλ. καὶ M. Balard, «Péra au XVe siècle. Documents notariés des archives de Gênes», *Les Italiens à Byzance*, Παρίσι 1987, σ. 19, ἔγγρ. 11.

86. A. Hero, *The Life and Letters of Theoleptos of Philadelphia*, Brookline, MA, 1994, σ. 40. Βλ. καὶ Στ. Κουρούσης, *Μανουὴλ Γαβαλάς, εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου, (1271/2-1355/60)*, Ἀθήνα 1972, σ. 337.

87. Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ἔκδ. A. Evans, Cambridge Mass., 1936, ἐπανέκδ. Νέα Υόρκη 1970, σσ. 43, 244, 293, 367, 369.

88. Στὸ ἴδιο, σ. xx.

89. Pand. Rich., Fol. A, fasc. 73, c. 4, 1335: «D. Zenevra uxor q. Benedicti Jacharias cedit terras et possessiones positas in Territorio Vulturis. Actum in contrata Jachariorum Domi dicta Zenevre».

τηκε τὸν Stefano Cattaneo⁹⁰. Ὁ δευτερότοκος Martino νυμφεύθηκε σὲ πρῶτο γάμο τὴ Maria Ghisi πού θεωρεῖτο γόνος τῆς βενετικῆς οἰκογένειας τῶν Ghisi, ἀπὸ τὴν ὁποία κληρονόμησε ὁ Martino τὴ Χαλανδρίτσα. Κάτι τέτοιο ὁμως δὲν ἰσχύει, διότι, ὅπως ἔδειξε ὁ Loenertz, ἡ Χαλανδρίτσα εἶχε ἀγοραστῆ ἀπὸ τὸν Aymon de Rens⁹¹. Πιθανότατα ἡ Maria Ghisi ἢ Ghigi ἦταν γόνος τῆς ὁμόνυμης οἰκογένειας τῆς Γένοβας. Ὁ Martino ἀπέκτησε ἓνα γιό, τὸν Bartolomeo, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ οὔτε πότε παντρεύτηκε οὔτε πότε ἀπεβίωσε. Ἡ πιθανότερη χρονολογία τοῦ γάμου του εἶναι μετὰ τὴ μάχη τῆς Κωπαΐδας τὸ 1311, χρονολογία πού ἔχει σχέση μὲ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα τῆς Gulielma, Alberto Palavicino, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ σύλληψή του ἀπὸ τοὺς Καταλανοὺς τὸ 1317. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, ὁ Φρειδερίκος Β΄ τῆς Σικελίας τὸν ἀπελευθέρωσε, ὕστερα ἀπὸ παρέμβαση τοῦ πάπα Ἰωάννη ΚΒ΄⁹². Ἡ ἀνάμειξή του στὰ πράγματα τῆς Βοδονίτσας καὶ ἡ σύλληψή του ἀπὸ τοὺς Καταλανοὺς σημαίνει, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὅτι ὁ γάμος του εἶχε προηγηθεῖ, διαφορετικὰ δὲν εἶχε λόγος νὰ βρισκεται ἐκεῖ⁹³.

Ὁ Δομινικανὸς Guillaume Adam ἀναφέρει τοὺς Martino, Benedetto καὶ Bartolomeo ὡς ἀδελφία: «Istorum nomina, si quis scire velit Martinus Zacharie, Benedictus Zacharie, Bartolomeus Zacharie, fratres germani, sic per ordinem geniti nominantur, quamvis sint aliis eorum fratres in numero copiosos»⁹⁴. Τὸ κείμενο δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἀκριβῶς γράφτηκε, πιθανότατα

90. Pand. Rich., Fol. A, fasc. 39, c. 8.

91. R. J. Loenertz, *Les Ghisi dynastes vénitiens dans l'Archipel 1207-1390*, Φλωρεντία 1975, σ. 108.

92. Lluch, *Diplomatari ...*, ἔγγρ. CII σ. 123.

93. Lemerle, *L'Émirat d'Aydin ...*, σσ. 75-80. Χωρὶς νὰ προσδιορίζει τὴν πηγή του, ὁ Hopf ἀναφέρει ὡς χρονολογία θανάτου τοῦ Bartolomeo τὸ ἔτος 1334. Ἡ χρονολογία αὐτὴ προῆλθε πιθανότατα ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ἀφίξης τοῦ δευτέρου συζύγου τῆς Gulielma, τοῦ Βενετοῦ εὐγενῆ Nicolò Zorzi, ὁ ὁποῖος ἔφθασε μὲ βενετικὴ γαλέρα τὸ 1334 στὴ Βοδονίτσα. Μετὰ τὸν θάνατο τῆς μητέρας της καὶ τοῦ θετοῦ πατέρα της Marco Cornaro τὸ 1323, ἡ Gulielma ἔμεινε μόνη κληρονόμος τῆς Βοδονίτσας. Ἡ ἐξεύρεση συζύγου ἀπὸ τὴ δημοκρατία τῆς Βενετίας, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Bartolomeo, προέκυψε ὕστερα ἀπὸ ἐπιθυμία τῆς χήρας Gulielma νὰ προστατεύσει τὰ συμφέροντά της στὴν Εὐβοία. Ἡ χρονολογία δὲν εἶναι σωστὴ ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν Τοῦρκο χρονογράφο Enveri, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Umur στὴ Βοδονίτσα, ὁ μπέης της ἦταν μία Κυρία. Τὸ γεγονός συνέβη τὴν ἀνοίξη τοῦ 1332 ἢ λίγο ἀργότερα ἐπιβεβαιώνοντας ἔτσι τὸν θάνατο τοῦ Bartolomeo.

94. Guillelmus Adae, *De modo Sarracenos extirpandi, Recueil des Historiens des Croisades, Documents Arméniens*, Παρίσι 1906, τ. II, σ. 533.

τό 1328, κάνει όμως λάθος ως προς τις συγγενικές σχέσεις των Zaccaria, γιατί ο Bartolomeo δεν ήταν αδελφός αλλά γιός του Martino. Έπίσης περιέχει την άγνωστη για μᾶς πληροφορία ὅτι ὑπῆρχαν πολλά ἀδελφία, ἔννοώντας πιθανῶς τὸν Centurione, ὁ ὁποῖος ἦταν γιός του Martino, ἢ πράγματι ὑπῆρχαν ἄλλα ἀδελφία ἄγνωστα μέχρι τώρα στὶς πηγές. Μᾶλλον ἔννοεῖ τοὺς γιούς του Manuele, Giovannino καὶ Giannopo, οἱ ὁποῖοι διατηροῦν τὶς σχέσεις τους στὸ Πέραν, τὴ Φώκεια καὶ τὴ Χίο, ὅπως καταγράφει ἓνα πληρεξούσιο τὸ 1330⁹⁵. Οἱ πληροφορίες τοῦ Δομινικανοῦ Guillaume Adam εἶναι συγκεχυμένες καὶ ἐπιβεβαιώνουν ὅτι δὲν εἶχε πολλὲς ἐπαφές με τοὺς Zaccaria. Πιθανότατα ὁ,τι ἔγραψε γι' αὐτοὺς νὰ προερχόταν ἀπὸ πληροφορίες, οἱ περισσότερες τῶν ὁποίων τοποθετοῦνται χρονολογικὰ στὴν ἐποχὴ τῶν κατορθωμάτων τοῦ Martino.

Τέλος, τὰ νομίματα καθορίζουν μᾶ παλαιότερη χρονολογία θανάτου τοῦ Bartolomeo, γιατί ἡ συνήθης κοπὴ στὸ ὄνομα τῶν Martino καὶ Bartolomeo διακόπτεται μετὰ τὸ 1325 καὶ παρουσιάζεται μόνο με τὸ ὄνομα τοῦ Martino. Αὐτὸ συμβαίνει πρὶν ἀπὸ τὸ 1328 ἐπιβεβαιώνοντας ἔμμεσα τὸν θάνατό του. Κατὰ τὴ γνώμη μας, ὁ Bartolomeo ἀπεβίωσε μετὰξὺ τῶν ἐτῶν 1325 καὶ 1328.

Ὁ Martino νυμφεύθηκε σὲ δεύτερο γάμο τὴ Jacqueline de la Roche πρὶν ἀπὸ τὸ 1323 καὶ ἀπέκτησε ἓνα γιό, τὸν Centurione I, ὁ ὁποῖος εἶχε συμμετοχὴ στὰ πολιτικὰ δρώμενα τῆς Πελοποννήσου τὸ 1336. Κατὰ συνέπεια, πρέπει νὰ γεννήθηκε τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ τὸ 1318, ἐνῶ λίγο ωρῖτερα πρέπει νὰ ἔγινε καὶ ὁ γάμος τῆς μητέρας του. Οἱ ἀνωτέρω χρονολογίες βρίσκονται σὲ πλήρη ἑναρμόνιση με τὰ νομίματα, ἰδιαίτερα με ἐκεῖνα τῆς Χίου (1325-1329), ὅπου ἀναφέρεται μόνο τὸ ἀρχικὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ Martino καὶ δὲν παρουσιάζεται ἄλλη ἐπιστολὴ⁹⁶. Κατὰ τὴν ἄποψή μας, αὐτὸ συμβαίνει γιατί κάποια στιγμή, κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1325-1329, ὁ Bartolomeo ἔχει ἀποβιώσει καὶ ὁ Centurione δὲν εἶναι ἀκόμα δεκαοκτῶ ἐτῶν ὥστε νὰ ἔχει κληρονομικὰ δικαιώματα καὶ νὰ χαράσσεται τὸ ὄνομά του στὰ νομίματα. Ὁ Martino ἀπεβίωσε στὶς 15 Ἰανουαρίου 1345.

Τὸ 1319 ὁ Martino βρίσκεται στὸν κολοφῶνα τῆς δόξας του, οἱ ἐπιτυχίες του κατὰ τῶν Τούρκων τὸν ἔκαναν γνωστὸ σὲ ὅλη τὴ χριστιανοσύνη καὶ ἡ συνεργασία του με τὸν Alberto II τοῦ Schwarzburg λειτουργοῦσε θετικὰ

95. A.S.G., Not. Cart. no 277/1, f. 13r. Balard, *La Romanie* ..., τ. I, σ. 168.

96. Mazarakis, *Zaccaria e della Volta* ...

στον περιορισμό τῶν τουρκικῶν ναυτικῶν ἐπιδιώξεων⁹⁷. Τό 1323 ἀναφέρεται ὡς κύριος τῆς Χίου: «*insula de Chio cui preest*»⁹⁸.

Οἱ σχέσεις του ὁμως μέ τόν ἀδελφó του χειροτέρευαν ἢ ἦταν ἤδη στό ναδίρ. Μιά ἄλλη πηγὴ ποῦ ἐπιβεβαιώνει τὴ ρῆξη τῶν σχέσεων τῶν δύο ἀδελφῶν εἶναι ἡ ἄδεια ποῦ ἔδωσε ὁ πάπας Ἰωάννης ΙΒ' γιὰ τὴν ἐμπορία τῆς μαστίχας στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴν Αἴγυπτο. Μᾶς εἶναι γνωστοί τρεῖς ἀνανεώσεις τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ. Ἡ πρώτη ἔγινε στό ὄνομα τῶν ἀδελφῶν Martino καὶ Benedetto II στίς 5 Μαρτίου 1320. Οἱ ἐπόμενες δύο ἔγιναν μόνο στό ὄνομα τοῦ Martino, στίς 25 Ἰουνίου 1322 γιὰ τέσσερα χρόνια καὶ στίς 29 Ἰανουαρίου 1325 γιὰ τρία χρόνια⁹⁹. Τὸ ἱστορικό κενό 1317-1322 δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίζουμε πότε ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται οἱ διαφορές τους, φαίνεται ὁμως πιθανό νὰ ἄρχισαν ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα τους.

Ἡ ἀναφορά τοῦ Καντακουζηνοῦ σὲ αὐτὸ τὸ θέμα εἶναι ἀποκαλυπτική: «αὐτὸς (δηλαδὴ ὁ Martino) δὲ τὴν νῆσον σφετεριζόμενος ἀποστεροῖ τὸ πατρώου κλήρου, καὶ ὡς ἔδειτο τῆς δυνατῆς τυχεῖν ἐπικουρίας»¹⁰⁰. Ὁ Martino σφετερίσθηκε τὸ νησί καὶ ἀποστέρησε ἀπὸ τὸν ἀδελφό του τὸ μερίδιο τῆς πατρικῆς κληρονομιάς. Ὁ Γρηγορᾶς θεωρεῖ ὅτι τὸν ἔβγαλε ἀπὸ τὴ μέση μέ πανουργία: «ὃς δὴ οὕτω πρὸς τοῦ πατρὸς διαδεξιόμενος ταύτην ἅμα τῷ ἀδελφῷ τὸν μὲν ἀδελφὸν δόλοισι τισὶ παρεκρούσατο»¹⁰¹. Οὐσιαστικά καὶ οἱ δύο ἀπόψεις πρέπει νὰ εἶναι σωστὲς καὶ λίγο διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα ποῦ ἦταν ἡ κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Martino καὶ ὁ παραγκωνισμὸς τοῦ ἀδελφοῦ του μὲ δόλο.

Ὁ Benedetto II βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκδικηθεῖ τὸν ἀδελφό του γιὰ ὅλες τὶς διαφορὲς ποῦ εἶχαν στὰ γεγονότα τῆς κατάληψης τῆς Χίου τὸ 1329. Οὐσιαστικά μὲ τὸ νὰ παραχωρήσει ἓνα κάστρο ποῦ εἶχε στὴν κατοχὴ του καὶ νὰ ἐνημερώσει γιὰ τὶς προσόδους τῆς Χίου τὸν Ἀνδρόνικο Γ', ὑποστή-

97. L. Gatto, «Per la Storia di Martino Zaccaria Signore di Chio», *Bulletino dell'Archivio Paleografico Italiano* 2 (1956), σσ. 325-345.

98. Στὸ ἴδιο, σ. 344, ἐγγρ. 5.

99. De La Ville Le Roulx, σσ. 367-368 : «*ad partes Alexandriae et Egypti*». Βλ. καὶ G. Mollat, *Jean XXII (1316-1324), Lettres communes analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican*, τ. III, Παρίσι 1906, n. 15644, 25.6.1322, IV (1910) 4X, n. 21494, 29.1.1325, V (1902) 3X. Gatto, «Zaccaria», σσ. 325-345.

100. *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum Libri IV*, II, 12, ἔκδ. L. Schopen, Βόννη 1828, τ. I, σ. 379.

101. Nicephori Gregorae, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, IX, 9, ἔκδ. L. Schopen, Βόννη 1829, τ. I, σ. 438.

ριξε μόνο τὰ συμφέροντα τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ στάση τοῦ προκατόχου του Ἀνδρόνικου Β' ἀπέναντι στὰ γεγονότα τῆς παραχώρησης τῆς Χίου στοὺς Zaccaria τὸ 1305 καὶ ἰδιαίτερα ἡ εὐεργετική του στάση, νὰ μὴν εἰσπράττει φόρους ἀπὸ αὐτοὺς μὲ μόνο ἀντάλλαγμα νὰ ἀναρτήσουν ἐκεῖνοι τὶς αὐτοκρατορικές «σημαίες»¹⁰², παραμένει ἀδιευκρίνιστη. Ὁ Καντακουζηνὸς δὲν δίνει καμία ἐξήγηση.

Δύο ἦταν γιὰ τὸν Καντακουζηνὸ οἱ κύριοι λόγοι πού ὀδήγησαν τοὺς Βυζαντινοὺς σὲ ἀλλαγὴ τῆς πολιτικῆς στὴ Χίο: α) ἡ πανουργία τοῦ Zaccaria, ἀλλὰ καὶ τῶν κληρονόμων του, ὑπονοώντας ὅτι, ὅπως ἐξαπάτησε τὴν πρώτη φορὰ ὁ Benedetto τὸν Ἀνδρόνικο Β', ἔτσι τὸν ἐξαπατοῦσαν καὶ οἱ κληρονόμοι του, β) τὰ ἔσοδα τῆς Χίου. Σ' αὐτοὺς προστίθεται καὶ ἕνας τρίτος τοῦ Νικηφόρου Γρηγορά, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ὁ Martino δὲν διατήρησε γιὰ πολὺ τὴν ὑποταγὴ στὸν Βυζαντινὸ βασιλεῖα δεδομένου ὅτι στὶς 24 Μαΐου 1325 χρίστηκε βασιλέας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τὸν Φίλιππο τοῦ Τάραντος, πού εἶχε γίνει ἐπικυρίαρχος ὅλων τῶν φραγκικῶν κτήσεων τῆς Ρωμανίας¹⁰³. Τὸ δίπλωμα τῆς περιβολῆς τὸν ἀναφέρει ὡς *Martinus Zachariae de Castro Dominus insulae Chii et castri Calanuzae et Damalae*¹⁰⁴.

Τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας σχετικά μὲ τὴν κατοχὴ τῆς Χίου ἀπὸ τοὺς Zaccaria, τὰ ὁποῖα εἶχαν καὶ ἄμεσο ἀντίκτυπο στὴ Φώκαια, δείχνουν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ βρῖσκονταν σὲ ἀπόγνωση, ἐπειδὴ εἶχαν διαπιστώσει τὴν ἀδυναμία τους νὰ τὴν ὑπερασπιστοῦν ἀπὸ τὴν ἐπιθετικότητα τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων. Ὁ σκοπὸς τῆς στρατιωτικῆς βοήθειας καὶ ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία ἦταν οἱ λόγοι ἐκεῖνοι πού ἔπεισαν ἀρχικά τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ δεχθοῦν τὴν παραχώρηση τῆς Χίου στοὺς Zaccaria καὶ νὰ συναινέσουν στὸ τέλος στὴν παραχώρησή της μὲ καθεστῶς *servi imperatoris*. Οὐσιαστικά δὲν ὑπῆρχε ἄλλη λύση.

Σύμφωνα μὲ τὸν Καντακουζηνό, τὸ 1329, μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Χίου, ὁ Ἀνδρόνικος Γ' κατεβύθη πρὸς τὴν Παλαιὰ Φώκαια καὶ ὕστερα ἀπὸ λίγο στὴ Νέα. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ μέχρι τώρα γνωστὴ ἀρχαιότερη ἀναφορὰ στὴ Νέα Φώκαια¹⁰⁵. Ἐκεῖ δὲν κατάφερε νὰ συναντήσει τὸν ἰδρυτὴ της, Andreolo Cattaneo della Volta, διότι ἐκεῖνος ἔλειπε σὲ ταξίδι στὴ Γένοβα.

102. *Ioannis Cantacuzeni ...*, II, 10, τ. I, σ. 370: «καὶ σημαίας ἐπὶ τῶν τειχῶν ἀνάγεσθαι βασιλικάς».

103. Nicephori Gregorae, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, VIII, 9, τ. I, σ. 439: «οὐδ' ἐπὶ πολὺ διατηρήσαντα τοῦτον τὴν ἐς βασιλέας ὑποταγὴν».

104. Miller, «The Zaccaria ...», σ. 48, σημ. 27.

105. *Ioannis Cantacuzeni ...*, II, 13, τ. I, σ. 388-389.

Ἀρξέστηκε νά διαπραγματευθεῖ μέ τόν ἐκπρόσωπό του Arrigo Tartaro. Ὁ Andreolo ἀπεβίωσε τὸ 1331 καί τή διαχείριση τῆς Νέας Φώκαιας ἀνέλαβε ὁ γιός του Domenico¹⁰⁶.

Ταυτόχρονα ὁ Ἀνδρόνικος Γ' προσέφερε στὸν Benedetto II Zaccaria, σέ ἀνταμοιβή τῶν ὑπηρεσιῶν του, τὶς μισὲς προσόδους ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῆς Χίου. Ἐκεῖνος ὁμως δὲν ἱκανοποιήθηκε μέ τὴν προσφορά του καί ἔφυγε γιὰ τὸ Πέραν, ὅπου ὀργάνωσε λίγο ἀργότερα μιὰ ἀποστολή γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Χίου. Ὅταν αὐτὴ ἀπέτυχε, πέθανε ἀπὸ ἀποπληξία. Ὁ ἀδελφός του ἐστάλη στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου φυλακίστηκε μέχρι τὸ 1338. Οἱ παρακάτω γραμμὲς δείχνουν τὴν ἀπογοήτευση τῶν Δυτικῶν γιὰ τὴν ἔκβαση τῶν γεγονότων ποὺ ἔφεραν τὸν Martino νά σέχνηται ἀλυσοδεμένος στὴ φυλακὴ τῆς Κωνσταντινούπολης μαζί μέ ἄλλους Γενοβέζους: «vadens cum quibusdam galeis et barchis in insula Sii ad subgestionem domini benedicti Zacharie cum deceptione cepit dominum Martinum Zachariam et ipsum in carcere duxit in Constantinopoli et omnes Ianuensis ibi habitantes expulit et eorum bonis spoliavit»¹⁰⁷. Ὁ τελευταῖος σκοτώθηκε στὴν πολιορκία τῆς Σμύρνης ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1345.

106. Γιὰ περισσότερα γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς Νέας Φώκαιας, τὴν ὁποία πιθανολογοῦμε μεταξὺ τοῦ 1324-1329, βλ. Mazarakis, *Zaccaria e della Volta ...*

107. *Continuazione della cronaca di Jacopo de Varagine dal MCCXCII al MCCCXXXII*, ἔκδ. Vincenzo Promis, A.S.L.S.P., 10 (1874), σ. 510.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἐπιστολή τοῦ πάπα πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας Φίλιππο Ε',
στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Paleologo Zaccaria

Reg. Vat. (Ioannes XXII, 1316-1318), 109, f. 42, ep. 173

(*anno compreso fra il 1317 e il 1318*) aprile 20, Avignone.

Il re di Francia Filippo V viene sollecitato a voler esaudire le richieste di Paleologo Zaccaria relativamente al risarcimento delle spese sostenute da suo padre Benedetto quando era ammiraglio del re Filippo IV.

CLXXIII

Scribitur Regi Francie et Navarre super commendatione dilecti filii Paleologo (sic) Zacharie, filio Carissimo in Christo filio Philippo regi Francie / et Navarre illustri. Si personas benem/ritas magnificencie regie commendamus, non / minus honori regio quam earum utilitati consu/tere arbitramur; licet igitur dilectus filius Paleologus Zacharie, filius et heres quondam Be/nedicti Zacharie civis Ianuensis, contemplatione / eidem Benedicti qui, tempore quo fuit admira/tus clare memorie Philippi regis Francie, Genitoris / Tui, eidem magna et utilia servicia dicitur / prestitisse, non credatur apud celsitudinem Tuam / intercessionum suffragiis indigere, ut tamen ca/ritatis affectum quem sue probitatis meri/tis gerimus erga eum regali magnificencie / ostendamus, Serenitatem Tuam rogamus accorate / quod dictum Paleologum, in hiis que occasione / dictorum serviciorum per dictum Benedictum eidem Genitori / Tuo, ut premittitur, impensarum decenter a culmine / regio postulabit, benigne habeat regalis sub / limitas commendatum. Datum Avinionis, XII kalendis ma/ii. *

* Εὐχαριστῶ τὸν Δρα Enrico Basso γιὰ τὴ μεταγραφή τοῦ κειμένου.

4. ΠΑΛΑΙΑ ΦΩΚΑΙΑ - ΜΥΤΙΛΗΝΗ: Η ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΣΤΥΠΤΗΡΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΓΑΤΕΛΟΥΖΟΥΣ*

Το κυριότερο μονοπώλιο των Γατελούζων ήταν η στυπτηρία. Ἡ ἐξόρυξη γινόταν στὴ Μυτιλήνη καὶ στὴν Παλαιὰ Φώκαια. Ἡ κάθε μία ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω περιοχὲς εἶχε τὴ δική της ἱστορία. Λόγω ὁμοῦ τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων βρέθηκαν στὸ τέλος τοῦ 14ου-ἀρχῆς τοῦ 15ου αἰῶνα ὑπὸ τὸν ἔλεγχο πρῶτα τοῦ Φραγκίσκου Β' Γατελούζου (1384-1403) καὶ ἔπειτα τῶν διαδόχων του, μέχρι τὴν κατάληψη ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς, τῆς μὲν πρῶτης τὸ 1462, τῆς δὲ δεύτερης τὸ 1455. Ἐὰς παρακολουθήσουμε τὴ διαφορετικὴ ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας ἀλλὰ καὶ τὴν κοινὴ τους πορεία.

Ἡ πρώτη γνωστὴ πιθανὴ ἀναφορὰ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ στυπτηρίας στὴ Μυτιλήνη προέρχεται ἀπὸ τὸν προσκυνητὴ Ludolf de Suchem, ὁ ὁποῖος ταξιδεύοντας πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους τῆς Παλαιστίνης, περίπου τὸ 1340, πέρασε ἀπὸ διάφορα μέρη μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἀπὸ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Εἶναι πιθανὸ νὰ μὴ ἀποβιβάστηκε στὴ Μυτιλήνη, γιατί οἱ πληροφορίες του εἶναι ἀσαφεῖς καὶ ὑποδηλώνουν ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἄλλους:

«Not far from this isle there is another named Peyra, a very good one, wherein are found three forms of the stone called alum, in exceeding great quantity, so that it is exported from thence to all the world. Not long ago the Genoese took this island from the Turks by force, and have well restored it and its bishopric into its original state. This island is near Turkey and between them there is a bridge, over which the Turks will not, if they can help it, allow anyone to pass, whether there be peace or war between them, so vexed are they of the loss of the island. It is too long to tell you about the other isles. Leaving all these, one sails back again the shore of Asia Minor or Turkey, and comes to Patara, which once was a noble and most beautiful city, but now has been destroyed by the Turks»¹.

* Συγγραφεὺς : Ἀνδρέας Μαζαράκης.

1. Ludolph de Suchem, *Description of the Holy Land, and the Way thither*, μτφρ. ἀπὸ Aubrey Stewart, *The Palestine Pilgrims' Text Society*, τ. XII, σσ. 32-33.

Ἡ πόλη πού τοῦ ἀναφέρθηκε ἦταν πιθανῶς ἡ Πύρρα ἢ ἀπὸ σύγχυση τῆς περιγραφῆς πού τοῦ ἔγινε, ἢ ἀπὸ ἱστορική ἀναφορὰ ἐννοοῦσε τὴν Περραία τῆς Μυτιλήνης, πόλη ὁμῶς γνωστὴ κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο. Ἡ ταύτιση μὲ τὴν Πύρρα τῆς Λέσβου εἶναι πιθανὴ γιὰ διαφόρους λόγους, ὅπως τὸ ὄνομα, τὸ νησί μὲ τὰ ὠραία δάση καὶ ὅτι αὐτὸ βρίσκεται κοντὰ στὴν Τουρκία. Ἡ ἀναφορὰ γιὰ τοὺς Γενουάτες, οἱ ὁποῖοι τὴν κατέλαβαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους (;) πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ (not long ago), ἴσως ἀναφέρεται στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ Domenico Della Volta olim Cattaneo τὴν κατέλαβε μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ἰπποτῶν τῆς Ρόδου καὶ τοῦ δούκα τῆς Νάξου (1334-1335). Ἡ κατάληψη τῆς Μυτιλήνης ἀπὸ τοὺς Τούρκους εἶναι ἓνα νέο στοιχεῖο. Ὁ Δούκας ἀναφέρει ὅτι ὁ Ὅμοιου κατασκεύασε τριήρεις καί, ἀφοῦ ἐπιβιβάστηκε σὲ αὐτές, κατέλαβε τὰ κοντινὰ νησιά τῆ Μυτιλήνη καὶ ὅλη τὴ Λέσβο, τὴ Χίο, τὴ Σάμο καὶ τὴ Νάξο². Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ μπορεῖ πράγματι νὰ σχετίζεται μὲ τὰ γεγονότα πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Μυτιλήνης ἀπὸ τοὺς Γενουάτες, κάτι πού χρονικὰ ταιριάζει μὲ τὴν παραπάνω ἀναφορὰ.

Ὑπάρχουν ὁμῶς καὶ ὀρισμένες ὄχι εὐεξηγήτες ἀναφορές, ὅπως ἡ γέφυρα πού συνδέει τὸ νησί μὲ τὴν Τουρκία καὶ δημιουργεῖ γενικὰ πρόβλημα, δεδομένου ὅτι κάτι τέτοιο δὲν ἰσχύει γιὰ κανένα νησί, καθὼς καὶ ἐκεῖνη τῆς ἐπαναστάσεως τῆς ἐπισκοπῆς, ἢ ὁποία δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τίς πηγές. Τὸ κυριότερο ὁμῶς πού γνωρίζουμε εἶναι ὅτι ὑπάρχει στυπτηρία στὸν κόλπο τῆς Καλλονῆς. Ἡ μέχρι σήμερα ἔρευνα καὶ οἱ ἀναφορὲς ἀπὸ τὰ νοταριακὰ ἔγγραφα περιορίζουν τὸν τόπο ἐξόρυξης σὸ δυτικὸ μέρος τῆς Καλλονῆς, κοντὰ στὰ Παράκοιλα καὶ στὴν περιοχὴ μεταξὺ Μεσότοπου καὶ Ἄγρος³. Αὐτὸ ὁμῶς δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει γεωλογικὴ ὁμοιότητα μεταξὺ τῆς δυτικῆς Καλλονῆς καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Πύρρας⁴. Μᾶλλον τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας εἶναι λιγοστά, καὶ δύσκολα ἀνιχνεύεται σήμερα ἐὰν πράγματι ὑπῆρχαν ὀρυχεῖα ἐκμετάλλευσης στυπτηρίας στὴν Πύρρα, γιατί ἡ ἐξόρυξίς τῆς ἦταν σχεδὸν ἐπιφανειακὴ.

Παράλληλα, ἡ ἐξόρυξη στὴν Παλαιὰ Φώκαια εἶχε ἤδη συμπληρώσει 75 χρόνια. Οἱ Zaccaria πρωτοστάτησαν στὴν ἀξιοποίησή της μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο μέχρι τὸ 1329. Ἀπὸ τὸ 1329 μέχρι τὸ 1346 ἡ Παλαιὰ Φώκαια βρίσκεται ὑπὸ βυζαντινὴ κατοχὴ μὲ ἐλάχιστα γνωστὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα. Οἱ

2. Ducas, *Istoria Turco-Byzantina* VII, 1, ἔκδ. V. Grecu, Βουκουρέστι 1958, σ. 51, 11-18.

3. Β. Κουμαρέας, «Περὶ τῆς λεσβιακῆς στυπτηρίας. Τὰ ὀρυχεῖα στύψης στὰ χρόνια τῶν Γατελοῦζων», *Λεσβιακά* 17 (1998), σσ. 109-131.

4. H. G. Buchholz, *Methymna*, Mainz 1975, σ. 37, εἰκ. 6.

πληροφορίες πληθαίνουν μετά την κατάληψή της από τους Μαουεϊς το 1446. Η περίοδος 1346-1358 δέν είναι απαραίτητο να εξεταστεί εδώ – έχει παρουσιαστεί αναλυτικά από τον F. Tinnefeld⁵. Οι πληροφορίες του σχετικά με τους Zaccaria προέρχονται από τον M. Balard, οι οποίες όμως λόγω νέων στοιχείων έχουν τροποποιηθεί⁶. Σχετικά με αυτό το θέμα, η εργασία μας για τις οικογένειες Zaccaria και Della Volta βρίσκεται στο στάδιο της δημοσίευσης. Τα υπόλοιπα ισχύουν μέχρι το έτος 1358, ενώ η τελευταία παράγραφος του κειμένου του Tinnefeld, λόγω νέων στοιχείων που παραθέτουμε στη συνέχεια, χρειάζεται διόρθωση.

Στις 8 Οκτωβρίου 1364 συντάσσεται στη Χίο μία νοταριακή πράξη στην όποια οι «viri domini Johannes Justinianus et Franciscus Justinianus quondam Domenici gubernatores generales et participes, conductores et emptores insulle Siy et Follie Nove et aliorum loquorum dependensium ab <e>andem insullam Siy» εξουσιοδοτούν τους «Bartholomeum Longum et Raffaelem Sasianum» να συνάψουν συμφωνίες ως επακόλουθο της συνθήκης που υπέγραψαν «con dominis Sarchano Turcho et Calozeto, domino Follis Veteris»⁷. Το περιεχόμενο του έγγραφου είναι πολύ σημαντικό. Οι δύο αναφερόμενοι Giustiniani εκπροσωπούν τα συμφέροντα όσων Μαουεϊών διαμένουν στη Χίο. Ός περιοχή κυριαρχίας τους αναφέρεται η Νέα Φώκαια και αποσωπάται η Παλαιά, η όποία είναι και η σημαντικότερη, ενώ με την αναφορά aliorum locorum έννοούνται πιθανότατα η Ίκαρία και η Σάμος. Η Παλαιά Φώκαια παραλείπεται, όχι τυχαία, όπως φαίνεται από το έγγραφο, αλλά γιατί είναι υπό τον έλεγχο του Καλόθετου.

Ο Καλόθετος είναι από παλαιότερα γνωστός, αφού ήταν όργανωτής της αντίστασης των Χίων κατά του Martino Zaccaria και βοήθησε ενεργά τον Άνδρόνικο Γ' λόγω της συγγενείας του με τον τότε Μέγα Δομέστιχο Ίωάννη Καντακουζηνό. Εδρεγήτηθηκε με διάφορους τρόπους από τον αυτοκράτορα Άνδρόνικο Γ' και, όταν έγινε αυτοκράτορας ό Καντακουζηνός (1347), ανέλαβε ως *κεφαλή* την Παλαιά Φώκαια. Στο κείμενο της συμ-

5. F. Tinnefeld, «Kaiser Ioannes V. Palaiologos und der Gouverneur von Phokaisia 1356-1358: Ein Beispiel für den Verfall der byzantinischen Zentralgewalt um die Mitte des 14. Jahrhunderts», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 1 (1981), σσ. 259-271.

6. M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, Πώμη 1978, τ. I, σσ. 165-167, 769-771.

7. A.S.G., Notai Ignoti, XVIII. 14, έγγο. χωρίς αριθμηση. Βλ. K. Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State, the Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge 1999, σσ. 156-157, έγγο. 1.

φονίας, πού αναφέραμε παραπάνω, ή λέξη domino δέν βρισκεται ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ὄνομά του ἀλλὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς Follis Veteris. Δέν εἶναι πλέον *κεφαλή* τῆς, ἀλλὰ Αὐθέντης, ἔχοντας τὸ δικαίωμα νὰ ὑπογράψει συνθήκες με τοὺς Μαονεῖς καὶ τοὺς Τούρκους, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφο. Μετὰ τὸ 1358, ἡ Παλαιὰ Φώκαια μένει ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Καλόθετου, ὡς ἀνεξάρτητου Αὐθέντη τῆς, πληρώνοντας πιθανότατα φόρο ὑποτέλειας στὸν Σαρουχάν.

Στὴ συνθήκη τῆς Νέας Μαόνας τὸ 1362 δέν ἀναφέρεται ὅτι ὁ Καλόθετος ἐλέγχει τὴν Παλαιὰ Φώκαια. Ἡ ἱστορία τῆς παραμένει ἀκόμα ἄγνωστη γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1364-1373, δηλαδὴ πότε καὶ πὼς περιῆλθε στοὺς Μαονεῖς. Εἶναι πιθανὸ νὰ περιῆλθε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Καλόθετου, χρονολογία πού μᾶς εἶναι ἄγνωστη, καὶ οἱ Μαονεῖς νὰ τὴν κατέλαβαν ἀφοῦ συνέχισαν νὰ ἰσχύουν οἱ συμφωνίες πού εἶχαν παλαιότερα συναφθεῖ μεταξύ Καλόθετου καὶ Τούρκων, γιὰτὶ μέλη τῆς οἰκογενείας του ἐξακολουθοῦσαν νὰ ζοῦν ἀργότερα στὴν Παλαιὰ Φώκαια⁸. Ἡ συνθήκη τοῦ 1373 τακτοποιήσε ὅλες τὶς προηγούμενες ἐκκρεμότητες καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὀριστική. Διορίζει καὶ τακτοποιεῖ τὶς οἰκονομικὲς ἀπολαβὲς τῶν ὑπηρεσιακῶν παραγόντων, ὅπως τοῦ Ποντεστά καὶ τοῦ Καστελάνου, τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι ἡ Παλαιὰ Φώκαια βρισκεται πλέον ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς Μαόνας.

Ἡ πολιτικὴ ἀστάθεια τῆς περιόδου 1346-1373 φαίνεται νὰ ὁμαλοποιεῖται καὶ τουλάχιστον μέχρι τὴν ἀλλαγὴ τοῦ αἰῶνα συνεχίζεται ἡ ἀξιοποίηση τῆς στυπτηρίας χωρὶς ἀλλαγὲς κυριάρχου. Μέχρι τὶς 15.7.1394 ἡ Παλαιὰ Φώκαια βρισκεται ἀκόμα ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς Μαόνας⁹, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ νοταριακὰ ἔγγραφα, ἐνῶ λίγο ἀργότερα, στὶς 27.2.1398, δύο ποσότητες στυπτηρίας (2.300 καὶ 1.000 καντάρια) φορτώνονται στὴν Παλαιὰ Φώκαια με προορισμὸ ἡ πρώτη τὴν «Anthonam insule Anglie ... et Portu Clusarum» (Southampton στὴν Ἀγγλία καὶ L'Écluse στὴ νοτιοδυτικὴ Ὀλλανδία) καὶ ἡ δευτέρα πιθανῶς τὴ Χίο¹⁰. Ὁ τρόπος καὶ ἡ διαδικασία φόρτωσης, ὅπως καὶ ὁ προορισμὸς, χωρὶς τὴν ἀνάμιξη τῶν Γατελοῦζων, δηλώνει ὅτι ἐλέγχεται ἀκόμα ἀπὸ τοὺς Μαονεῖς. Στὶς 20 Φεβρουαρίου 1399 ἐκδόθηκε στὴ Γένοβα δικαστικὴ ἀπόφαση γιὰ φοροδιαφυγὴ κατὰ τοῦ

8. P. Schreiner, «Eine Obituarnotiz für eine Frühgeburt», *JÖB* 39 (1989), σσ. 209-216.

9. M. Balard, *Notai genovesi in Oltremare, Atti rogati a Chio da Donato di Chiavari (17 febbraio-12 novembre 1394)*, Collana storica di Fonti e Studi 51, Γένοβα 1988, ἔγρ. 59, 77. Βλ. καὶ Fleet, *European and Islamic Trade*, ἔγρ. 4, 5, 6, 7.

10. D. Gioffrè, «Atti rogati in Chio nella seconda metà del XIV secolo», *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, fasc. XXXIV (1962), σσ. 382-385.

Tommaso Paterio, επειδή δὲν πληρώθηκαν φόροι ἀπὸ στυπτηρία πού φορτώθηκε στὴν Παλαιὰ Φώκαια¹¹. Ἡ φόρτωση εἶχε πραγματοποιηθεῖ τὸ 1397.

Παράλληλα, μὰ σειρὰ ἀπὸ νοταριακὰ ἔγγραφα στὴ Μυτιλήνη τὸ 1398¹² καὶ ἀργότερα μέχρι τὸ 1409¹³, ἐπιβεβαιώνουν τὴν προέλευση στυπτηρίας ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Καλλονῆς μὲ διαφορετικούς προορισμούς. Στις 8.2.1398, κοντὰ στὴν ἀλλαγὴ τοῦ αἰῶνα καὶ λίγο πρὶν παραχωρηθεῖ ἡ Παλαιὰ Φώκαια στὸν Φραγκίσκο Β', κατὰ τὴ διάρκεια ἑνὸς ταξιδιοῦ Πέραν-Ἀλεξάνδρειας, ὁ καπετάνιος Bartolomeo Simeone ἀναγκάστηκε νὰ σταματήσει στὴ Μυτιλήνη, πρῶτα στὸ Seclì (Σίγρι) καὶ ἔπειτα στὴν Καλλονή, ὅπου καὶ παρέμεινε γιὰ μερικὲς μέρες λόγω ἄσχημου καιροῦ. Ἐκεῖ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ φορτώσει 2.500 καντάρια στυπτηρίας γιὰ τὴ Χίο¹⁴. Κλασικὴ περίπτωση ἀξιοποίησης τῶν ἐμπορικῶν εὐκαιριῶν. Ἡ διαδικασία τῆς πώλησης μᾶς εἶναι γνωστὴ.

Τὸ 1402 ἡ Παλαιὰ Φώκαια εἶναι ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Φραγκίσκου Β' Γατελούζου. Ἐν προκειμένῳ ὁ Δούκας εἶναι σαφής: «ἦν γὰρ ἡ μία τῶν Γενοιτῶν, ἡ καὶ νέα καλουμένη, ἡ δὲ ἑτέρα ὑπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Μυτιλήνης ἀνέκειτο, ἡ καὶ Παλαιὰ καλουμένη»¹⁵.

Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ Παλαιὰ Φώκαια παραμένει, ἀπὸ νομικὴ σκοπιά, στοὺς Μαονεῖς καὶ οἱ Γατελούζοι πληρώνουν χρήματα μίσθωσης πρέπει νὰ ἐπανεξεταστῆ¹⁶. Δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ κάποια σύμβαση ἢ ἐνοικίαση μέχρι τὴν κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1455. Πότε καὶ γιατί παραχωρήθηκε ἡ Παλαιὰ Φώκαια ἀπὸ τὴ Μαόνα τῆς Χίου στοὺς Γατελούζους δὲν μᾶς εἶναι ἀκριβῶς γνωστό. Ὑπάρχουν ὁμως ὀρισμένα γεγονότα τὰ ὁποῖα ἀξίζει νὰ ἀναφεροῦν.

Μιὰ περιέργη καὶ ἀσαφὴς ἐξέλιξη εἶναι ἐκείνη πού ἔχει σχέση μὲ τὴν καταβολὴ λύτρων, πού πληρώθηκαν γιὰ τοὺς αἰχμαλώτους, μετὰ τὴν κατατροφικὴ ἦττα τῶν Γάλλων στὴ Νικόπολη, ὅπου γιὰ κάποιο ἄγνωστο λόγο

11. A. Rovere, «Documenti della Maona di Chio (secc. XIV-XVI)», *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, XIX, Γένοβα 1979, ἔργ. 49, 20.2.1399.

12. M. Balard, *La Romanie ...*, σ. 172.

13. P. Piana Toniolo, *Notai genovesi in Oltremare, Atti rogati a Chio da Gregorio Panissaro (1403-1405)*, Collana storica di Fonti e Studi italo-ellenica, ἐπιμ. G. Pistarino - A. Mazarakis, Γένοβα 1995, ἔργ. 78.

14. Gioffrè, «Atti rogati in Chio ...», σσ. 370-372.

15. Ducas, *Istoria ...*, XVII, 5, ἔκδ. V. Grecu, σ. 107.

16. G. Pistarino, *Chio dei Genovesi nel tempo di Cristoforo Colombo*, Ρώμη 1995, σ. 145, σημ. 90.

ἐμπλέκεται καὶ ἡ Παλαιὰ Φώκαια. Τὸ ὕψος ἦταν 200.000 fl. ἐκ τῶν ὁποίων 28.000 fl. κατέβαλε ὁ δούκας Ἰωάννης τοῦ Nevers, 110.000 fl. ὁ Φραγκίσκος Β' καὶ 40.000 fl. ὁ Νικόλαος τῆς Αἴνου. Στους Γατελοῦζους πληρώθηκαν μόνο 75.000 fl. καὶ μαζί μὲ ἄλλα ἔξοδα τὸ ὀφειλόμενο ποσὸ ἦταν 101.500 fl. Τὸ ὑπόλοιπο ποσὸ τῶν 22.000 fl. κατέβαλαν ἔξ ἡμισείας ὁ Gaspare de'Pagani, ἔμπορος τοῦ Πέραν, καὶ ὁ Niccolò Paterio q. Raffaellis, Ποντεστά τῆς Νέας Φώκαιας. Παρόλο ποῦ ἡ ἀπαίτησή τους στὴν ἀρχὴ ἦταν μόνο 22.000 fl., δηλαδή τὰ χρήματα ποῦ εἶχαν δανείσει, ἀργότερα ζήτησαν ἐπιπλέον πληρωμὴ ὕψους 101.500 fl., τὰ ὁποῖα ἦταν ὀφειλόμενα στοὺς Γατελοῦζους (:). Ἡ ἀπαίτησή τους προέκυψε γύρω στὸ 1400. Ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ Φραγκίσκου Β' Γατελοῦζου, Ansaldo Spinola, παρέμεινε στὴν αὐλὴ τῆς Βουργουνδίας ἀπὸ τὸ 1399 μέχρι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1401 γιὰ νὰ διεκπεραιώσει τὰ ἐμβάσματα καὶ τὶς χρηματικὲς ἐκκρεμότητες τῶν Γάλλων πρὸς τοὺς Γατελοῦζους. Τὸ ποσὸ κατεβλήθη στὶς 20 Φεβρουαρίου 1400¹⁷.

Ἐνα ἄλλο γεγονός, ποῦ μπορεῖ νὰ ἔχει σχέση μὲ τὸ θέμα, εἶναι ἡ ἔλευση τοῦ Boucicaut ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1399¹⁸. Τὸ χρέος του πρὸς τοὺς Γατελοῦζους ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους τῆς Νικόπολης δὲν εἶχε ἐξοφληθεῖ ἀκόμα. Ἡ ἀπαίτηση τῶν δύο προαναφερθέντων ἐμπόρων ἦταν μετὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Boucicaut στὴ Μυτιλήνη. Πῶς ξαφνικά ἕνας ἔμπορος τοῦ Πέραν καὶ ὁ Ποντεστά τῆς Νέας Φώκαιας, ἐκτὸς τῶν δίκαιων ἀπαιτησεῶν τους ἀπὸ 22.000 fl., εἶχαν τέτοιες ἀξιώσεις καὶ μάλιστα γιὰ ποσὸ 101.500 fl. ταυτόσημο μὲ ἐκεῖνο ποῦ ὀφείλε ὁ Boucicaut στοὺς Γατελοῦζους; Πιθανότατα οἱ δύο ἔμποροι ἐκπροσωποῦσαν ἄλλους, π.χ. τὰ συμφέροντα τῆς Μαόνας. Ὑπῆρξε κάποια συμφωνία γιὰ τὰ χρήματα ποῦ ὀφείλε ὁ Boucicaut μὲ ἀντάλλαγμα τὴν παραχώρηση καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς Παλαιᾶς Φώκαιας στοὺς Γατελοῦζους; Πολὺ πιθανό. Γιατί δὲν ἐνδιαφέρθηκαν ξανὰ οἱ Μαονεῖς γιὰ μιὰ τόσο σημαντικὴ πηγὴ ἐσόδων; Παρόλο ποῦ τὰ ἐρωτήματα παραμένουν ἀναπάντητα, τὸ γεγονός τῆς νομιμότητας τῶν ἐνεργειῶν τῶν Γατελοῦζων δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ.

Ἐὰς δοῦμε ὁμως τί ἀναφέρουν διάφορα δημοσιευμένα ἔγγραφα, μετὰ τὸ 1400, σχετικὰ μὲ τὸ θέμα μας. Στὶς 6.1.1403 στὴ Γένοβα, ὁ Boucicaut ὀρίζει ἐπιτροπὴ, ἡ ὁποία προτιθεταὶ νὰ ἀνανεώσει τὶς συνθήκες τῆς Γένοβας στὴν Ἄνατολή, νὰ μεταρρυθμίσει τὶς ἀποικίες καὶ νὰ συντάξει ἀναφορὰ σχετικὰ

17. Βλ. K. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, τ. I, Φιλαδέλφεια 1976, σσ. 368, 371 σημ. 191.

18. J. Barker, *Manuel II Palaeologus, 1391-1425: a Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Jersey 1969, σ. 162.

μέ τις προθέσεις του Ταμερλάνου και του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης για πιθανή συνθήκη συμμαχίας ή και κήρυξη πολέμου. Μεταξύ των χωρών που θα επισκεπτόταν ή επίτροπη ήταν «Grecie ac Turchie et ad insulas Chii et Mitilene ac Folias Novas et Veteres»¹⁹. Λίγο αργότερα, μεταξύ 9.3.1403 και 1.4.1405 συνάπτεται συμμαχία κατά του Ταμερλάνου και έμπορική συμμαχία από τους «Musulman Zalabi, soldan, ... imperador Calogiani, imperador di Giesi, ... Rodo sum lo so Hospital, Venexia, Zenoa cum l'isola de Sio, et lo ducha de Niexia». Μεταξύ αυτών δεν αναφέρεται η Μυτιλήνη. Στις ειδικές ρυθμίσεις, στην παράγραφο 23, μειώνεται μόνο ο φόρος ύποτέλειας για τη Νέα Φώκαια στα 500 δουκάτα «Item, de lo trabuto de Foia Nuova laso ducati Vc»²⁰. Η σχέση μεταξύ Χίου και Νέας Φώκαιας φαίνεται καθαρά και η έλλειψη αναφοράς στη Μυτιλήνη και την Παλαιά Φώκαια οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η τελευταία δεν βρίσκεται πλέον στην άρμοδιότητα της Χίου. Από τη σκοπιά της Μαόνας, στις 29.2.1412, συντάσσεται έγγραφο που αφορά σε όφειλές της Χίου προς την τράπεζα του Αγίου Γεωργίου, στο οποίο αναφέρονται οι Μαονείς με τους τίτλους ιδιοκτησίας των *proprietas et dominium utile et directum dicte insule Chii territoriis Folie Noue et Veteris*. Οι τίτλοι όμως αυτοί αφορούν σε προηγούμενες συνθήκες, όπως του 1347 ή του 1373, και ουσιαστικά δεν επαναλαμβάνονται στην ημερομηνία σύνταξης του εγγράφου. Στην πέμπτη συνθήκη μεταξύ Γένοβας και Μαόνας, στις 11.3.1413, αναφέρονται πάλι προηγούμενες συνθήκες, όπως του 1347, του 1373, του 1391, με τις ίδιες ή συναφείς διατυπώσεις, αλλά χωρίς να αναφέρεται η Παλαιά Φώκαια στο τελικό κείμενο. Τέλος, στην ίδια συμφωνία που αφορούσε στην έκλογή του Ποντεστά της Νέας Φώκαιας, όχι μόνο δεν ρυθμίζονται τα αντίστοιχα αξιώματα για την Παλαιά Φώκαια αλλά διευκρινίζεται: «Castellanus uero Folie noue idimque potestas dicti loci nec non potestas et Castellanus Folie ueteris»²¹. Η άρμοδιότητα της έκλογής δεν ορίζεται από τους Μαονείς αλλά, όπως φαίνεται, από τους Γατελούζους.

Το τί συνέβη πράγματι δεν μάς είναι γνωστό, στην ουσία όμως ο Φραγκίσκος Β' Γατελούζος ήταν νομικά καλυμμένος. Αυτός έδωσε δώρα στον Ταμερλάνο για να μην καταστρέψει την Παλαιά Φώκαια και αυτός επίσης

19. M. De Mas Latrie, *Collection des documents inédits, Mélanges Historiques*, Παρίσι 1880, έργο. XXI, σ. 174.

20. Στο ίδιο, έργο. XXII, σ. 182.

21. Ph. Argenti, *The Occupation of Chio by the Genoese and their Administration of the Island 1346-1556*, Cambridge 1956, τ. II, σσ. 214-235.

τὴν κληροδότησε μὲ τὴ διαθήκη του στὸν δευτερότοκο γιὸ του Ντορίνο καὶ μάλιστα ὡς μέρος τῆς Αὐθεντίας του, γιατί διαφορετικά δὲν θὰ μπορούσε ὁ Ντορίνος νὰ αὐτοαποκαλεῖται Αὐθέντης τῆς. Κατὰ τὴν ἄποψή μας δὲν πρόκειται γιὰ ἐκμετάλλευση μὲ καταβολὴ ἐνοικίου, ἀλλὰ γιὰ πράξη ἀγοραπωλησίας. Πιθανότατα ἦταν τὸ ἀντίτιμο τῶν ὀφειλόμενων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων τῆς μάχης τῆς Νικόπολης. Μὲ τὴν ἴδια νομικὴ κάλυψη παρέμεινε μέχρι τὸ 1455 στὸν ἔλεγχο τῶν Γατελούζων, ὅποτε καὶ κατελήφθη, στίς 24 Δεκεμβρίου, ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Τὰ ὄρυχεῖα τῆς Παλαιᾶς Φώκαιας καὶ τῆς Μυτιλήνης στὸ Marassi, στὸ Condichi καὶ στὰ Parakila, τουλάχιστον ἀπὸ τὶς περιοχὲς ποὺ μᾶς εἶναι γνωστές, ἀξιοποιοῦνται προσωπικὰ ἀπὸ τοὺς Γατελούζους. Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διαδικασία ἐξόρυξης καὶ πώλησης τῆς στυπτηρίας, ἐπειδὴ σκιαγραφεῖ τὶς πραγματικὲς ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴ Χίο. Ἐπίσης ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀνεξαρτησία τῆς μὲ τὸν τρόπο ποὺ διαχειρίζεται τὸ μονοπώλιο, γνωρίζοντας καὶ τὰ ὄρια τῶν ἐμπορικῶν δυνατοτήτων τῆς. Ἀκόμα καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὴν ἔταιρεία τοῦ Francesco Draperio εἶναι σχέση πωλητῶν καὶ ὄχι κάποια ἄλλη ἐξάρτηση²².

Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 15ου αἰῶνα ὑπάρχει ἐκπρόσωπος τῶν Γατελούζων, ὁ ὁποῖος ρυθμίζει τὶς σχέσεις μεταξὺ τοῦ ἐργολάβου ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὴν ἐξόρυξη καὶ τοῦ ἀποδέκτη τῆς στυπτηρίας. Ὁ Antonio Aurigo *de Portu, negotiorum gestor et factor seu procurator* τοῦ Αὐθέντη τῆς Μυτιλήνης συμμετέχει στὴν ἐπίλυση τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν ἐπιμελητῶν τοῦ ἀποθανόντος Michele Lomellini καὶ τοῦ συνεταίρου του Gaspare Lomellini, παρουσία τοῦ Ποντεστά τῆς Χίου Paolo Montaldo. Ὁ Michele Lomellini, *civis Ianue*, βρίσκεται ἤδη στὴ Χίο τὸ 1394²³ καὶ ἀσχολεῖται μὲ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις. Τὸν συναντοῦμε ἀργότερα, τὸ 1404, νὰ ἐμπορεύεται τὴ στυπτηρία τῆς Καλλονῆς²⁴. Τὸ 1412 κλείνει μία συμφωνία μὲ τὸν Θεοδῆγη Κολυβά γιὰ 21.000 γενουατικὰ καντάρια, γιὰ τρία χρόνια, μὲ φόρτωση δύο φορῆς τὸν

22. G. Olgjati, «Il commercio dell'allume nei domini dei Gattilusio nel XV secolo», *Οἱ Γατελούζοι τῆς Λέσβου*, Μυτιλήνη 9-11 Σεπτεμβρίου 1994, Πρακτικὰ Συνεδρίου, *Μεσαιωνικὰ Τετράδια I*, ἐπιμ. Ἄ. Μαζαράκης, Ἀθήνα 1996, σσ. 373-398 καὶ L. Balletto, «Note e documenti sull'Isola di Mitilene al tempo dei Gattilusio», *στὸ ἴδιο*, σσ. 307-342. Ἐπίσης E. Basso, «Genovesi e Turchi nell'Egeo medievale: Murad II e la 'societas Folie Nove'», *Quaderni Medievali* 36 (1993), σσ. 31-52.

23. Balard, *Notai genovesi in Oltremare, Atti rogati a Chio ...*, ἔγγρ. 9, 13, 14, 23, 25, 38, 50.

24. Piana Toniolo, *Notai genovesi ...*, ἔγγρ. 76, 77, 78.

χρόνο²⁵. Ὁ ἀνωτέρω Θεοδήγης Κολυβάς φαίνεται ὅτι εἶναι ἄτομο μὲ μεγάλη ἐπιρροή καὶ πιθανότατα ὁ ἴδιος ποῦ συναντοῦμε μερικά χρόνια ἀργότερα. Τὸ 1424 ἀπέθανε ὁ Κεφαλατεύων τῆς Μυτιλήνης *κὺρ Θεόδωρος Θεοδήγης ὁ Κολυβάς*, ὑπεύθυνος τῆς πόλης τῆς Μυτιλήνης μετὰ τοῦ *σὴρ Ἄντωνίου Οὐρμπαβέτερη*, βικαρίου, ἐπειδὴ ὁ Αὐθέντης ἦταν *εἰς τὰ ἔξω μέρη τῆς νήσου* λόγω θανατικοῦ²⁶.

Μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα μᾶς εἶναι γνωστὸς ἓνας ἄλλος Θεοδήγης Κολυβάς, γιὸς τοῦ βικαρίου ἢ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννη²⁷ (ὁ ἀδελφὸς πέθανε στίς 31.7.1409), ὁ ὁποῖος μαθήτευσε στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα κοντὰ στὸν Ἰωάννη Χορτασιμένο²⁸. Πρόκειται γιὰ οἰκογένεια μὲ ἰδιαίτερη ἐμπορικὴ δραστηριότητα, τῆς ὁποίας ὁμως οἱ δυνατότητες περιορίζονται στὸν χῶρο τῆς Μυτιλήνης, ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε, ὁ Michele Lomellini εἶναι ὁ παραλήπτης καὶ ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἀναλαμβάνει τὴ διεκπεραίωση τῆς στυπτηρίας μὲ πλοῖα στὴ Χίο. Ὁ Antonio Aurigo *de Portu*, ὁ Θεοδήγης Κολυβάς καὶ ὁ Michele Lomellini εἶναι τρία ἄτομα, τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται μὲ τὰ διαφορετικὰ στάδια ἀξιοποίησης τῆς. Οἱ Γατελοῦζοι τὴν πωλοῦν σὲ Γενουάτη, ὁ ὁποῖος τὴν προωθεῖ πρῶτα στὴ Χίο, ὅπου ὑπάρχουν ἀποθήκες, καὶ ὕστερα τὴ μεταφορτώνουν σὲ μεγαλύτερα πλοῖα μὲ τελικὸ προορισμὸ ἄκόμα καὶ τὴν Ἀγγλία.

Ἡ διαδικασία αὐτὴ ἐφαρμόζεται ὄχι μόνον στίς ἀνωτέρω περιπτώσεις ἀλλὰ καὶ ἀργότερα. Ὁ ἐκπρόσωπος τῶν Γατελοῦζων εἶναι ἐκεῖνος ποῦ διεκπεραιώνει ἀνάλογες ὑποθέσεις. Ὁ Battista Gattilusio, συγγενῆς τοῦ Ντορίνου Α' καὶ *Γενικῶς Κεφαλατικῶν* τῆς Μυτιλήνης (*Gubernator generalis insule Mitelini*)²⁹, ἦταν ἐξουσιοδοτημένος τὸ 1449 γιὰ τὴ διαχείριση τῶν ἐσόδων-ἐξόδων τῆς νήσου καὶ διαδραμάτισε ἐνεργὸ ρόλο στὴν πώληση τῆς στυπτηρίας τῆς Μυτιλήνης στὸ μονοπώλιο ποῦ εἶχαν ὀργανώσει οἱ Μασονεῖς τῆς Χίου καὶ ὁ Francesco Draperio ὡς ἐκπρόσωπος τῶν Τούρκων. Τέλος, συλλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς Δομίνικο καὶ Νικόλαο Γατελοῦζο γιὰ ἀτασθαλία 25.000 δουκάτων καὶ τίθεται ὑπὸ περιορισμὸ στὸ σπίτι του μέχρι νὰ τακτοποιηθεῖ ἡ οἰκονομικὴ διαφορὰ. Λίγο ἀργότερα ἐγκαταλείπει γιὰ πάντα τὴ Λέσβο καὶ ἐγκαθίσταται στὴ Χίο³⁰. Ἡ ἄλωση τῆς

25. Σχετικὰ μὲ τὸ ἐμπόριο στυπτηρίας στὴ Μυτιλήνη βλ. καὶ Balletto, «Note e documenti sull'Isola di Mitilene ...», σσ. 309-310.

26. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, Βιέννη 1975, τ. I, σ. 224 (31/5).

27. *Στὸ ἴδιο*, σ. 224 (31/6).

28. H. Hunger, *Johannes Chortasmenos*, Βιέννη 1969, σσ. 46-47, 108-109, 186-187.

29. Olgiafi, «Il commercio ...», σ. 380.

30. *Στὸ ἴδιο*, σ. 380.

Κωνσταντινούπολης ματαίωσε τὰ σχέδια τοῦ μονοπωλίου καί ἡ συνεργασία Γενουατῶν-Τούρκων-Γατελούζων ἔληξε ἄδοξα λόγῳ τῶν γεγονότων ποῦ ἀκολούθησαν καί τῶν διαφορετικῶν ἐπιδιώξεων τοῦ Μωάμεθ Β΄. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐπόμενους στόχους του ἦταν ἡ Νέα καί ἡ Παλαιὰ Φώκαια, οἱ ὁποῖες καταλαμβάνονται στίς 15 Νοεμβρίου καί 24 Δεκεμβρίου τοῦ 1455 ἀντίστοιχα. Ἔτσι ὀλοκληρώθηκε ἕνας ἱστορικός κύκλος (1268-1455) καί ἀκολούθησε ἕνας δεύτερος, ὅπου τὸ οἰκονομικὸ γίγνεσθαι περιορίστηκε στὰ στενὰ πλαίσια μιᾶς ἐπαρχιακῆς πόλης.

5. Η ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΗ ΠΛΑΚΑ ΤΩΝ ΓΑΤΕΛΟΥΖΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ ΦΩΚΑΙΑ*

Στην Παλαιά Φώκαια, στο Sokak 193, 15-15A, υπάρχει διώροφη οίκια (ισόγειο-1ος όροφος), στην οποία είναι έντοιχισμένα δύο τεμάχια από πορφόλιθο που αποτελούσαν αναμνηστική πλάκα της περιόδου των Γατελούζων (εικ. 11). Η αναζήτησή της άρχισε έπειτα από μία συζήτηση που έγινε στο Μουσικό Καφενείο της Μυτιλήνης, όταν ο δημοσιογράφος Στρατής Μπαλάσκας ανέφερε ότι είχε δει στην Παλαιά Φώκαια δύο επιγραφές των Γατελούζων. Η πληροφορία είχε οποσδήποτε ενδιαφέρον, επειδή μέχρι τότε μία μόνο επιγραφή ήταν γνωστή, εκείνη που είχε δημοσιεύσει ο Hasluck¹. Η επιβεβαίωση ήλθε έπειτα από λίγο καιρό με μία φωτογραφία που είχε στο αρχείο του ο Μ. Ξεϊώτης, η οποία απεικονίζει μόνο το τμήμα εκείνο που είναι έντοιχισμένο στο ισόγειο.

Τόν Σεπτέμβριο του 2001 ταξιδέψαμε με τον Στέφανο Εύθυμιάδη από την Αθήνα, μέσω Χίου, στην Παλαιά Φώκαια και δεν αργήσαμε να εντοπίσουμε στον προαναφερθέντα δρόμο την οίκια με τα δύο έντοιχισμένα τμήματα της επιγραφής. Υπήρχε πάντα η άμφιβολία μήπως πρόκειτο για την ήδη δημοσιευμένη, την οποία δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε, αφού σύμφωνα με τον Hasluck ήταν έντοιχισμένη στην οίκια του Σ. Αλεξόπουλου και είχε διαστάσεις 80 x 85 εκ.

Η οίκια αυτή μάλλον δεν υπάρχει πλέον και δεν μου είναι γνωστό εάν έχει διασωθεί η επιγραφή. Από τον Sartiaux έχουμε μία ενδιαφέρουσα αναφορά:

«je citerai enfin, comme vestiges intéressants du moyen âge, un grand bloc de marbre de 0m,80 x 0m,80 dont la partie supérieure est divisée en 3 panneaux où sont figurés : le monogramme des Paléologues, l'aigle double et les armes des Gattelus de Gênes (1346-1455), et portant à la partie inférieure, en lettres de 0m,05, une inscription au nom de Dorino Gattelusio (1427-1449) seigneur de Mytilène. Ce bloc, encadré dans la

* Συγγραφέας: Ανδρέας Μαζαράκης.

1. F. W. Hasluck, «Monuments of the Gattelusio», *Annual of the British School at Athens* 15 (1908-1909), σσ. 257-259.

maison du boulanger Alexopoulos et transféré en Août 1913 par les soins de l'archevêque de Smyrne dans la nouvelle école en construction, a été trouvée à proximité du lion archaïque et devait, comme celui-ci, faire partie de la décoration d'une porte de la ville»².

Ἡ τύχη τῆς ἐπιγραφῆς, μετὰ τὴν τοποθέτησή της στὸ νεόκτιστο ἑλληνικὸ σχολεῖο, μᾶς εἶναι ἄγνωστη. Πιθανῶς νὰ βρίσκεται στὸ μουσεῖο τῆς Σμύρνης, ὅπως καὶ ἄλλα εὐρήματα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Φώκαια. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς μὲ κεφαλαίους χαρακτῆρες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ φωτογραφία ποὺ δημοσίευσε ὁ Hasluck, εἶναι:

+ ΝΤΟΡΙΣ ΠΑΛΕΟΛΟΓΟΣ Ο ΓΑΤΕΛΙΟΥΖ
ΟΣ · Κ · ΑΥΘΕΝΤΗΣ ΠΑΛΕΦΩΚΕ ς, ρλβ'

+ ΝΤΟΡΙΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ Ο ΓΑΤΕΛΟΥΖΟΣ
ΚΥΡ ΑΥΘΕΝΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΦΩΚΑΙΑΣ 6932 (= 1423-1424)

Ἀναφέρεται στὸν Ντορίνο Γατελοῦζο, γιὸ τοῦ Φραγκίσκου Β'. Τὸ ὄνομά του συναντᾶται καὶ ὡς Ντόρης, ἀλλὰ στὴν περίπτωσή μας εἶναι μὲ ἰῶτα, ἀντὶ γιὰ ἦτα. Ἐπίσης, συγκριτικὰ μὲ τὴ μεταγραφή ποὺ ἐπιχειρήσε ὁ Hasluck, ἡ γραφή χρῆζει, κατὰ τὴν ἀποψή μας, μιᾶς μικρῆς διόρθωσης. Στὴ δεύτερη γραμμὴ τὸ Κ(αί) πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ σὲ Κ(ῆρ), γιὰ τὸ 1423-1424 ὁ Ντορίνος ἦταν μόνον αὐθέντης τῆς Παλαιᾶς Φώκαιας, ὁπότε ἡ σημασία τοῦ καὶ δὲν ἔχει νόημα. Ἡ ἔκφραση κῆρ καὶ Αὐθέντης εἶναι ἡ ἴδια μὲ ἓνα ἄλλο παράδειγμα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ Φραγκίσκου Α' τὸ 1373 στὴ Μυτιλήνη³.

Τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς ἐπιγραφῆς πάνω ἀπὸ τὴν ἀναμνηστικὴ πλάκα εἶναι χωρισμένο σὲ τρία ἴσα διάκενα ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἀριστερό, κατὰ τὸν παρατηρητὴ, φέρει τὸ συμπλήμα τῶν Παλαιολόγων, τὸ μεσαῖο τὸν δικέφαλο ἀετὸ μὲ ἀνοικτὰ φτερά, κορώνα στὶς κεφαλῆς καὶ στὸ στήθος θυρεὸ τῶν Γατελοῦζων. Τὸ τελευταῖο ἔχει μόνον φολίδες.

Ἡ παρουσία τοῦ Ντορίνου στὴν Παλαιὰ Φώκαια πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1423-1424. Πιθανότερη χρονολογία εἶναι τὸ 1416 ἢ λίγο

2. Βλ. F. Sartiaux, «Recherches sur le site de l'ancienne Phocée», *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes-Rendus* 1914, σ. 11.

3. Ἄ. Μασσαράκης, «Συμβολὴ στὴν ἐραλδικὴ τῶν ἀναμνηστικῶν καὶ ἐπιτάφιων πλακῶν τῆς περιόδου τῶν Γατελοῦζων στὴ Μυτιλήνη», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 53 (1998), Μελέτες, Ἀθήνα 2002, σ. 375.

πρίν, σύμφωνα με τὸ χρονικὸ τῆς Μυτιλήνης (Schreiner 31, 5.4.1416) ποὺ ἀναφέρει τὴν ἀφίξη τοῦ Αὐθέντη τῆς Φώκαιας μετὰ καράβι (στὴ Μυτιλήνη) γιὰ νὰ συνεχίσει τὸ ταξίδι του γιὰ τὴ Ρόδο. Μπορεῖ ὁμως τὸ χρονικὸ νὰ ἐννοεῖ καὶ τὸν Ἰάκωβο Α'.

Ἄς ἐπανέλθουμε τώρα στὰ δύο τεμάχια τῆς νέας ἀναμνηστικῆς πλάκας.

Τὸ πρῶτο τεμάχιο εἶναι ἐντοιχισμένο στὸν 1ο ὄροφο.

Περιγραφή: Πωρόλιθος, διαστάσεων πλάτους 52 ἐκ. καὶ ὕψους 42 ἐκ., μετὰ σχέδιο φολιδωτῶ, ἀνάποδα ἐντοιχισμένο μεταξὺ τῶν δύο παραθύρων. Ἡ γωνία τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος εἶναι σπασμένη, ἐνῶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ συνεχίζεται μετὰ σπάσιμο μετὰ τὸ περιθώριο ποὺ περιβάλλει τὶς φολίδες.

Τὸ δεύτερο τεμάχιο εἶναι ἐντοιχισμένο μεταξὺ τῆς πόρτας εἰσόδου τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ παραθύρου καὶ σὲ ἀνάλογη θέση μετὰ ἐκεῖνη τοῦ ὀρόφου.

Περιγραφή: Πωρόλιθος, ἴδιας ποιότητας μετὰ τὸν προηγούμενο, διαστάσεων πλάτους 49,6 ἐκ. καὶ ὕψους 42 ἐκ., μετὰ δύο σχέδια. Στὸ ἀριστερὸ καὶ στὸ ἀνώτερο μέρος ὑπόλοιπο ἀπὸ κεφαλαῖο Γ, μέρος τοῦ συμπληρώματος Παλαιολόγος καὶ στὸ δεξιό, σὲ πλαίσιο τοῦ ὁποῖου λείπει ἡ δεξιὰ πλευρὰ, δικέφαλος ἀετὸς μετὰ ἀνοιχτὰ φτερά, κορώνα στὶς κεφαλές καὶ στὸ στήθος θυρεὸς τῶν Γατελοῦζων.

Τὰ δύο τεμάχια ἀποτελοῦν μέρος τοῦ συνόλου ἀναμνηστικῆς πλάκας, ὕψους 42 ἐκ. καὶ ἐνιαίου μήκους τουλάχιστον 101,6 ἐκ. Ἐὰν τοποθετηθοῦν σωστά, δίνουν ἀκριβῶς τὴν ἴδια διάταξη σχεδίων μετὰ ἐκεῖνα τῆς ἡδη δημοσιευμένης ἐπιγραφῆς, χωρὶς κείμενο στὸ κάτω μέρος, ὅπως βεβαιώνει τὸ τελείωμα τοῦ πλαισίου. Ἡ ὁμοιότητα τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι ἀναμφισβήτητη. Ἐκτὸς τῆς διαφορᾶς τῶν διαστάσεων ὑπάρχουν καὶ ἄλλες μικρότερες, ὅπως στὶς κορώνες, οἱ ὁποῖες στὴ μὲν δημοσιευμένη μοιάζουν μετὰ τμήμα ἀστεριοῦ, στὴ δὲ νεότερη μετὰ ἰσοῦψεῖς κορυφές. Οἱ φολίδες στὴν παλαιότερη ἐπιγραφή εἶναι περισσότερες λόγω ὕψους, ἐνῶ στὴ νεότερη δύο καὶ μιᾶς σειρᾶς.

Ἀναμνηστικὲς πλάκες χωρὶς κείμενο εἶναι κατὰ τὸ συνηθισμένο τὴν περίοδο τῶν Γατελοῦζων. Μετὰ τὴν ἴδια περίπου διάταξη (τὸ τελευταῖο τμήμα εἶναι μονοκέφαλος ἀετὸς ἀντὶ φολιδῶν) μᾶς εἶναι γνωστὸ ἐμπρόσθιο τμήμα ψευδοσαρκοφάγου ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη, ἐντοιχισμένο στὴ νότια τουρκικὴ εἴσοδο τῆς περιτείχισης καὶ σὲ δεύτερη χρῆση⁴. Ὁ δικέφαλος ἀετὸς, ὁ ὁποῖος ἔχει στὸ στήθος του τὸ οἰκόσημο τῶν Γατελοῦζων, παρουσιάζεται μόνο στὶς δύο ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Φώκαια καὶ τὴν ψευδοσαρκοφά-

4. Στὸ ἴδιο, σ. 382, ἀρ. 14, πίν. 117α.

γο πού αναφέραμε. Ἡ πρόταση νά τις κατατάξουμε στήν περίοδο τοῦ Ντορίνο Α' εἶναι δελεαστική, ἐκτός καί ἐάν ἡ χρονολογική διαφορά τῆς κατασκευῆς δέν ἦταν 32 χρόνια μέχρι τήν ἡμερομηνία τοῦ θανάτου του. Ἡ αἰσθητική τῶν ἐπιγραφῶν ἔχει ἀλλάξει, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπό ἄλλα μέρη πού διοίκησαν οἱ Γατελοῦζοι, καί μιᾶ τέτοια κατάταξη θά ἦταν παρακινδυνευμένη⁵.

Ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο ἀναμνηστικῶν πλακῶν παραπέμπει σέ ἔργο κατασκευῆς ἢ ἐπισκευῆς τῶν τειχῶν, τῶν ὁποίων οἱ θέσεις μᾶς εἶναι ἄγνωστες. Ὁ Sartiaux πίστευε ὅτι ἦταν ἐντοιχισμένες σέ μία ἀπό τῆς πύλες τοῦ κάστρου, ἄποψη πού παραμένει ὑποθετική, γιατί ἀνάλογες ἐπιγραφές τῶν Γατελοῦζων χωρίς κείμενο ἀπαντοῦν καί στά μεταπύργια τοῦ κάστρου τῆς Μυτιλήνης.

5. Βλ. σχετικά Ch. Bakirtzis, «Trois inscriptions de Kastro (Thasos)», *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Suppl. V, 1979, σσ. 455-466. C. Asdracha - Ch. Bakirtzis, «Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles). Édition et commentaire historique», *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον* 35 (1980), Μελέτες, Ἀθήνα 1986, σσ. 241-282 καί πίν. 58-78. C. Asdracha, «Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIe-XVe siècles). Présentation et commentaire historique», *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον* 43 (1988), Μελέτες, Ἀθήνα 1995, σσ. 219-291 καί πίν. 101-118.

6. Ο ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΒΕΝΕΤΙΚΟΣ ΑΤΛΑΣ ΜΓΙ 1649
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ*

Ο Franz Wawrik, σε μιὰ σύντομη αναφορά στην ιστορία της Έθνικης Βιβλιοθήκης της Αύστριας, επισήμανε έναν ανώνυμο βενετικό άτλαντα της Ανατολής, ο οποίος περιήλθε στην Έθνικη Βιβλιοθήκη ύστερα από τη διάλυση της Γεωγραφικής Ύπηρεσίας Στρατού¹. Έπειτα από συνεννόηση με τον Καθ. Δρα Ν. Schlager, σε σύντομο χρονικό διάστημα, είχα στα χέρια μου τον άτλαντα σε φωτογραφίες², σκοπός των οποίων ήταν περισσότερο ή μελέτη των επιμέρους στοιχείων του παρά η δημοσίευσή του, θέμα που εξαρτάται από μελλοντική απόφαση της Βιβλιοθήκης.

Ο άτλας αποτελείται από 29 χάρτες (προοπτικά) της Κρήτης αλλά και ναυμαχιών της περιόδου 1649-1656. Ήταν προϊόν της εὐφορίας που υπήρχε στους κόλπους της βενετικής ἀριστοκρατίας τὸ 1656, μετὰ τις συνεχείς ἐπιτυχίες τοῦ βενετικοῦ στόλου κατὰ τὸν Τούρκων.

Τὰ προοπτικά δὲν εἶναι ἀριθμημένα. Ἐνα ἐξ αὐτῶν ἀπεικονίζει τὸν κόλπο τῆς Παλαιᾶς Φώκαιας μετὰ τὴν πόλη ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ κόλπου (εἰκ. 13), ἔχοντας κάτω καὶ ἀριστερὰ τὴ νῆσο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (σημ. Incir Adasi), ἐνῶ πάνω ἀριστερὰ εἶναι σχεδιασμένο τὸ οἰκόσημο τῶν Querini, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Wawrik, προστέθηκε πάνω στὸν χάρτη τὸν 19ο αἰώνα. Στὸ κάτω μέρος καὶ στὸ μέσον ὑπάρχει ὑπόμνημα μετὰ ἐπικεφαλίδες τῆς ναυμαχίας ποὺ ἔλαβε χώρα μετὰξὺ βενετικῶν καὶ τουρκικῶν δυνάμεων στὶς 12 Μαΐου 1649 καὶ ἀπὸ κάτω ἐπέξηγηματικὸς πίνακας τῶν θέσεων τοῦ προοπτικοῦ μετὰ κεφαλαῖα λατινικὰ γράμματα :

**Fatto d'Arme Seguito nell'Porto di focchie(s)
Fra l'Armata delle Ser^{ma}: Rep^a: Ven^a:
Gran Turcho Adi·12· Maggio
1649**

A· Porto di focchies	D· Armata ueneti sot
B· Fortezza	to la condotta dell'
C· Armata Ottomana	Ecc ^{mo} : Giac ^{mo} : Da Riua
	Cap ^o : da Mare

* Συγγραφεὺς: Ἀνδρέας Μαζαράκης.

1. F. Wawrik, «Alte Manuskriptkarten an der Österreichischen Nationalbibliothek», *Kartenhistorisches Colloquium Bayreuth 1982*, Vorträge und Berichte, Βερολίνο 1983, σ. 36.

2. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν καθηγητὴ Δρα Ν. Schlager, ὁ ὁποῖός μου ὑπέ-

Τὸ γράμμα Α δηλώνει τὸ λιμάνι τὸ ὀνομαζόμενον Μικρὸς Γιαλός, στὸ ὁποῖο εἶναι ἀραγμένα δύο ἢ τρεῖς πλοῖα (φαίνονται μόνο τὰ κατάρτια). Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ ἐκφόρτωση λάμβανε χώρα σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο, ἀπὸ ὅπου καὶ τὰ ἐμπορεύματα προωθοῦνταν στὴν πόλη μέσῳ τῆς πύλης τοῦ κάστρου πού ἀναφέρει καὶ ὁ Sartiaux στὸν χάρτη μὲ κλίμακα 1:2500. Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ μιὰ ἀπόδειξη καταβολῆς χρημάτων, πού συντάχθηκε στὶς 13.7.1459, γιὰ τὸν Paride Giustiniani πού βρισκόταν «ad litus maris, prope muros dicte terre»³. Τὸ συμβάν ἔχει ἐνδιαφέρον, γιατί χρονολογεῖται μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Παλαιᾶς Φώκαιας ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐπειδὴ εἶναι τὸ μόνο μέρος ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ ἀράξει ἓνα πλοῖο, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ φόρτωναν ἐκεῖ τὸν 14ο-15ο αἰῶνα τὴ συτπηρία, ὅπως τὸν 18ο-19ο αἰῶνα τὸ ἀλάτι.

Τὸ Β δηλώνει τὴν ὀχυρωμένη θέση τῆς πόλης καὶ τὰ γράμματα C καὶ D τὴν παράταξη τῶν πλοίων κατὰ τὴν ἐμπλοκή. Τὰ τουρκικὰ (C) κατέλαβαν θέση στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ κόλπου καὶ στὸν Μεγάλο Γιαλό, ἐνῶ τὰ βενετικὰ (D) στὴν εἴσοδο καὶ μὲ κέντρο βάρους πρὸς τὰ ἀνατολικά, ὅπου καίγονται τουρκικὰ καράβια. Ἡ πόλη προφυλάσσεται ἀπὸ τὴ θάλασσα μὲ δύο ἡμικυκλικούς πύργους μὲ κανόνια πού βάλλουν.

Σήμερα, στὸν πύργο πρὸς τὰ νότια ὑπάρχει ἀναμνηστικὴ ἐπιγραφή (*in situ*) τὴν ὁποία δημοσίευσε ὁ Τούρκος ἀρχαιολόγος Ömer Özyiğit πού χαρακτηριστικὰ σημειώνει: «this repair work was done at the behest of the son of Suleyman the Magnificent (1520-1566), Sultan Mustafa, who discharged the duties of the Sancak Beyliği (military sub-governorship) of Saruhan between 1533 and 1541. The work was carried out by the oduncu silahar (sword-bearer and firewood supplier), İskender Ağa, in the year 1538-1539»⁴.

Ὡς περίγραμμα ἡ ἐπιγραφή ἔχει διακοσμητικὸ σχέδιο τύπου μαιάνδρου τὸ ὁποῖο ἔχει ὁμοιότητες μὲ ἄλλη τουρκικὴ ἐπιγραφή καὶ αὐτὴ *in situ* στὸ Κάτω Κάστρο τῆς Μυτιλήνης, στὸν βορειοδυτικὸ πύργο, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὰ 1511-1512⁵.

δειξε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἄλταντα καὶ κατέβαλε προσπάθεια ὥστε νὰ δοθεῖ ἡ ἄδεια φωτογράφισης ἀπὸ τὴ Διεύθυνση τῆς Βιβλιοθήκης.

3. A.S.G., Notaio Tommaso Recco, filza 2, n. 509bis-13.7.1459. G. Olgiati, «Il commercio dell'allume nei domini dei Gattilusio nel XV secolo», *Οἱ Γατελοῦζοι τῆς Λέσβου*, Μυτιλήνη 9-11 Σεπτεμβρίου 1994, Πρακτικὰ Συνεδρίου, *Μεσαιωνικὰ Τετράδια I*, ἐπιμ. Ἄ. Μαζαράκης, Ἀθήνα 1996, σσ. 373-398 (ἰδίως σ. 386).

4. Ö. Özyiğit, «The city walls of Phokaia», *Revue des Études Anciennes* 96 (1994), σ. 79.

5. Βλ. Ἄ. Μαζαράκης, «In situ τουρκικὲς ἐπιγραφὲς τοῦ Κάστρου τῆς Μυτιλήνης» (ὑπὸ δημοσίευση).

Τὸ μεταπύργιο πού ἐνώνει τοὺς δύο κυκλικούς πύργους κάνει ἕνα ἐνδεικτικὸ «σπασίμιο» μὲ ἕνα χαμηλὸ πύργο πού καλύπτει τὴν πύλη πρὸς τὸ λιμάνι τοῦ Μεγάλου Γιαλοῦ. Ὁ Sartiaux σχεδίασε τὸ μεταπύργιο σὲ εὐθεία, γιατί δὲν εἶχε ἀνασκαφικὰ δεδομένα, παρόλο πού ἡ πολεοδομικὴ χάραξη τῶν δρομῶν δηλώνει κάτι τέτοιο. Οἱ πύλες τῆς πόλης ἦταν τρεῖς καὶ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὴν προφορικὴ συνέντευξη τοῦ Sartiaux μὲ ἕναν ντόπιο κάτοικο, τὸν Γεώργιο Σπύρο(υ), πού ἦταν πάνω ἀπὸ ἐνενήντα ἐτῶν καὶ ζοῦσε ἀκόμα τὸ 1920. Τοῦ ἀνέφερε τὶς θέσεις τῶν τριῶν πυλῶν⁶, ἐπειδὴ ἡ περὶ τὴν πόλη δὲν ὑπῆρχε πλέον. Ἐκείνη πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ εἶχε γκρεμιστεῖ τὸ 1860, γιὰ νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ πόλη καὶ νὰ διαμορφωθεῖ τὸ ἑλληνικὸ προάστιο.

Στὰ ἀνατολικὰ φαίνονται κτήματα καὶ δηλώνουν μᾶλλον τὴν περιοχὴ τοῦ Maltere, ἐνῶ βορειότερά του, πρὸς τοὺς λόφους, σχεδιάστηκαν ἀρκετοὶ μύλοι, πιθανότατα ἐκείνοι τοῦ Μπακαθανάση, χωρὶς νὰ εἶναι σαφὴς ὁ προσδιορισμὸς τους. Κάποιες πόλεις ἢ χωριὰ πού ἔχουν σχεδιαστεῖ στὰ περίχωρα εἶναι μᾶλλον διακοσμητικά, ἐνῶ δὲν ἔχει ἀποτυπωθεῖ τὸ ὑδραγωγεῖο⁷. Στὸ Kale dagh, στὰ νότια τῆς εἰσόδου τοῦ κόλπου τῆς Φώκαιας, δὲν εἶναι σχεδιασμένο τὸ λεγόμενο «κάστρο τῶν Γενοβέζων», πράγμα πού ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὸ κάστρο κατασκευάστηκε ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1678 καὶ ὅτι κακῶς ὀνομάστηκε ἔτσι. Ἄν πάλι θεωρήσουμε ὅτι ἦταν παράλειψη τοῦ σχεδιαστῆ, πράγμα ἀπίθανο σύμφωνα μὲ τὰ ναυτικά δεδομένα τῆς ἐποχῆς, δὲν θὰ μπορούσε νὰ πλησιάσει καὶ νὰ εἰσέλθει στὸν κόλπο ὁ βενετικὸς στόλος⁸.

Ἐκτὸς τῆς καλλιτεχνικῆς του ἀξίας, τὸ προοπτικὸ μᾶς προσφέρει μερικὰ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς Παλαιᾶς Φώκαιας καὶ μαζί μὲ τὰ τελευταῖα ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοῦ 1920 καθορίζει τὴ θέση τῆς παλαιότερης περικτεῖχσης, ἢ ὅποια λόγῳ τῆς οἰκιστικῆς ἀνάπτυξης ἔχει πλέον ἀλλοιωθεῖ καὶ μόνο λίγα τμήματά της ἔχουν διασωθεῖ.

6. Βλ. ἐδῶ, «Notice relative au croquis au 2500ième», σσ. 35-37.

7. Δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ δημοσίευση σχετικά μὲ τὴν ὑδροδότηση τῆς πόλης καὶ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἀκόμα ἂν εἶναι ἔργο τῶν Γενοιατῶν μὲ μεταγενέστερες ἐπισκευές ἢ ἂν κατασκευάστηκε ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς Τούρκους.

8. F. W. Hasluck, «Monuments of the Gattelusii», *Annual of the British School at Athens* 15 (1908-1909), σ. 258, σημ. 1.

7. Ο ΧΑΡΤΗΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΤΗΣ ΦΩΚΑΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ SARTIAUX*

Όπως αναφέραμε στο εισαγωγικό σημείωμα, στο αρχείο Sartiaux (φάκ. 1c) υπήρχαν δύο χάρτες του 1913, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν ως σκαρίφημα για να αποτυπώσουν το σύνολο των ανασκαφών. Ο ένας ήταν πρόχειρος και χρησιμοποιήθηκε ως προσχέδιο, ενώ ο δεύτερος εκτελέστηκε με ιδιαίτερη προσοχή (είκ. 14). Οι πληροφορίες που περιείχαν και οι δύο είναι ίδιες. Από αρχαιολογική άποψη αυτές που παραθέτει ο χάρτης είναι πολύτιμες, δεδομένου ότι μέχρι σήμερα δεν μās ήταν γνωστές οι ακριβείς θέσεις των τομών και των ανασκαφών οι οποίες, επειδή τότε χρησιμοποιήθηκε θεοδόλιχος, είναι εύκολο να επαναπροσδιοριστούν. Επίσης γίνεται διαχωρισμός μεταξύ έρευνητικών τομών και ανασκαφών που εκτός της περιγραφής που έχουμε στο κείμενο, αναφέρονται και στον χάρτη.

Εκτός του προσδιορισμού των ανασκαφικών τομών, ο χάρτης έχει αξία για τις πληροφορίες που καταγράφει για τη νεότερη κοινωνική ζωή της Φώκαιας. Σχεδόν σε κάθε οικόπεδο ή αγροτεμάχιο σημειώνεται ο ιδιοκτήτης, Έλληνας ή Τουρκός. Θεωρήσαμε απαραίτητο να παραθέσουμε έναν κατάλογο των ονομάτων που αναφέρονται στον χάρτη, αρχίζοντας από βορρά με κατεύθυνση προς νότο: Anastos Totali, Panaïotis Diamantis, Nouvelle École, despoti prevoli, Aristidis Samioli, Michadis Petriparascas, Condojani, Giorghis Pascalis, Yavachoglou, Antonio Povilogo, Costis Aglienas, Athanasio Moustaka, Triandaphili, Yavachoglou, Katrali, Hakki Bey, Jardin Tchaldar, Jani Stelio Rouchani, Nicholas Thomas, Tchaldar Gourmas, Papacosta, Lambdis Alepou, Theodoros Paschalis, Socratis Pollou, Karalambos, Chaphous Hassan, Osman Effendi, Kislam Bey, Chazouglos Moustapha, Papayanni, Younès Bey, Spiro Tsatsaronis, champ Canélia, champ Lorgala, Stelio Malta, Diamantis.

Με τον χάρτη επιβεβαιώνεται με ακρίβεια η θέση των εκκλησιών μέσα και έξω από το κάστρο αλλά και η θέση της συναγωγής.

Μέσα στο κάστρο: Άγια Αναστασία, Άγια Ειρήνη, Άγιος Νικόλαος και η συναγωγή κοντά στην πύλη του Μικρού Γιαλού.

Έξω από το κάστρο: Παναγιά Γαλατεριά, Άγια Τριάδα, Άγια Παρασκευή.

* Συγγραφέας: Άνδρέας Μαζαράκης.

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνασκαφή «chantier 1» (βλ. σ. 61).

Είχ. 2. Λεπτομέρεια από το «chantier 1» (βλ. σ. 61).

Εἰκ. 3. Ἡ ἀνασκαφή «chantier 2» (βλ. σ. 61).

Εικ. 4. Η άνασκαφή «chantier 3» κοντά στο τουρκικό νεχροταφείο (βλ. σ. 61).

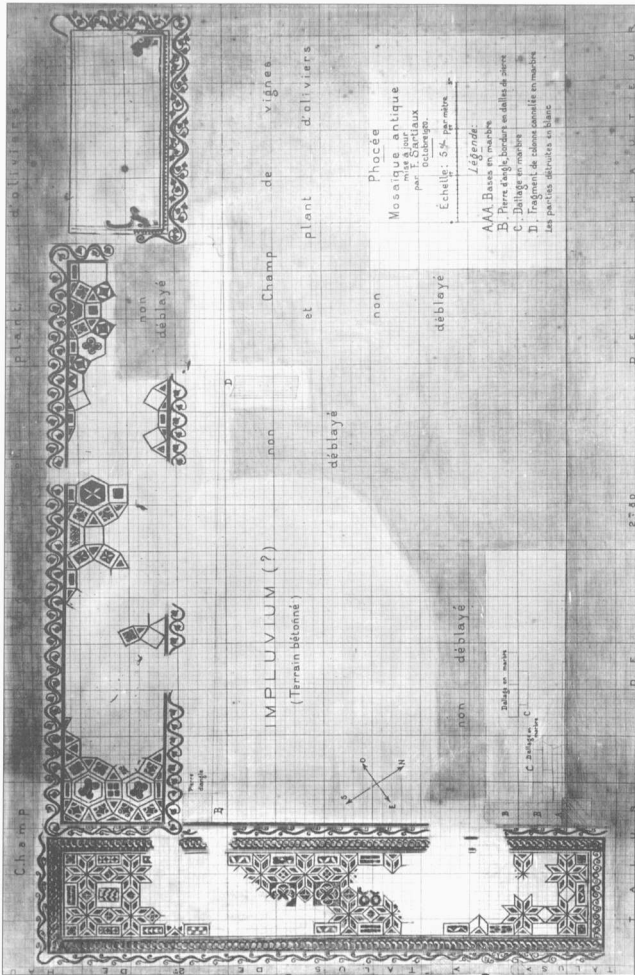

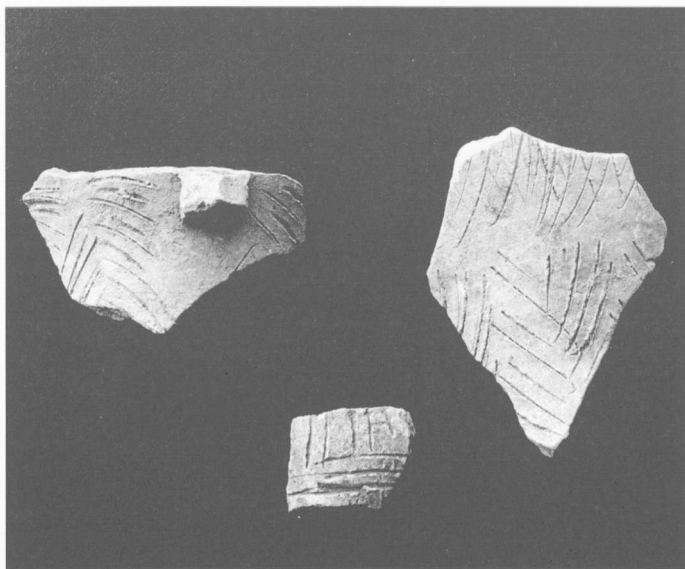
Fig. 5. «Chanter 4», αποτύπωση ψηφιδωτού (βλ. σ. 62).

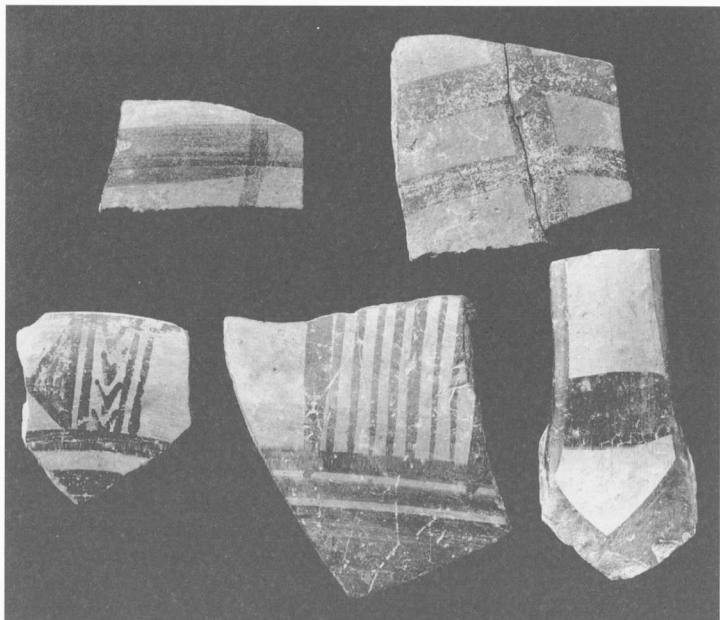
Εικ. 6. Εύλογία με την επιγραφή «Ἀπόστολος» (βλ. σ. 63).

Είχ. 7. Εὐλογία με̄ τὴν ἐπιγραφή «Ἅγιος Ἀνδρέας» (βλ. σ. 63).

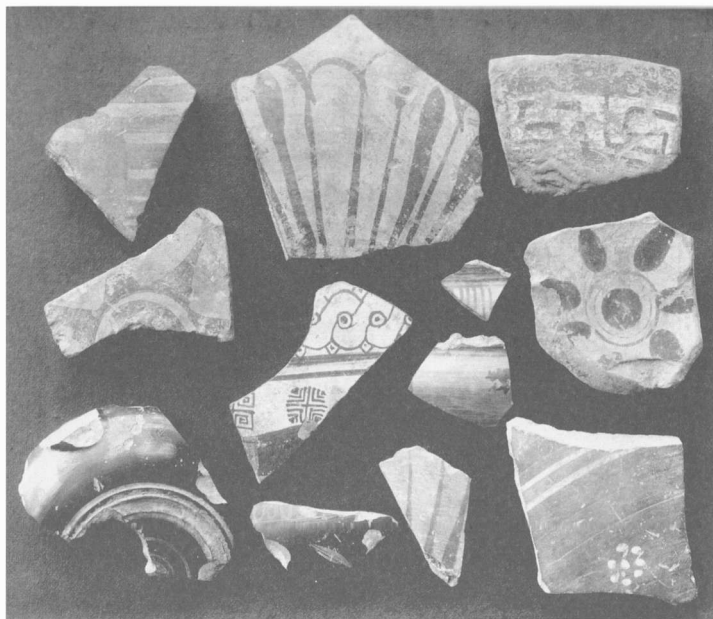

Είχ. 8. Ώστρακα ἐγγάριακτης κεραμικῆς χροῦματος φαιοῦ (βλ. σ. 65).

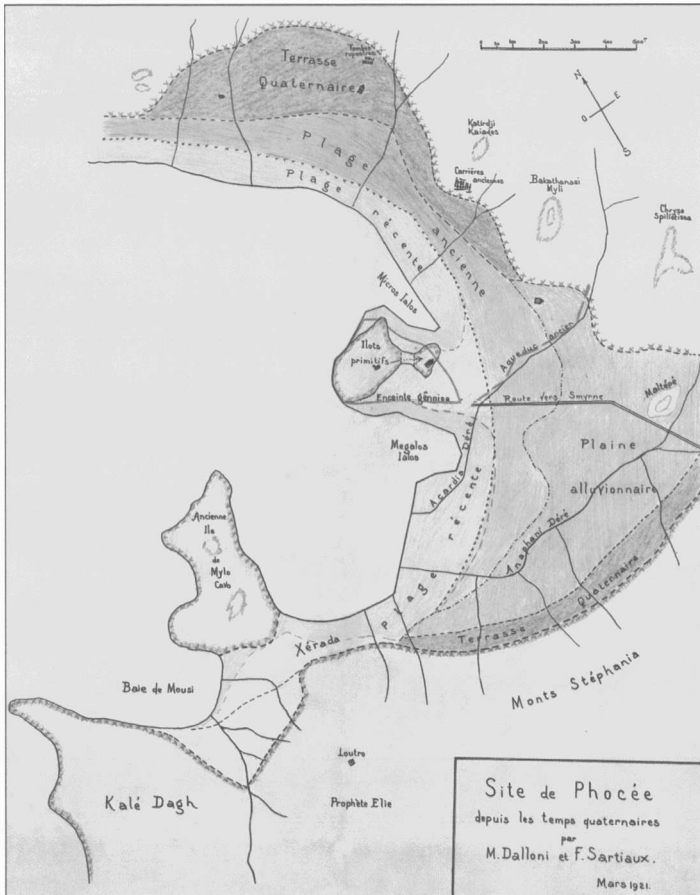
9

Εικ. 9-10. Όστρακα με μελανή ή έρυθρή διακόσμηση (βλ. σ. 71).

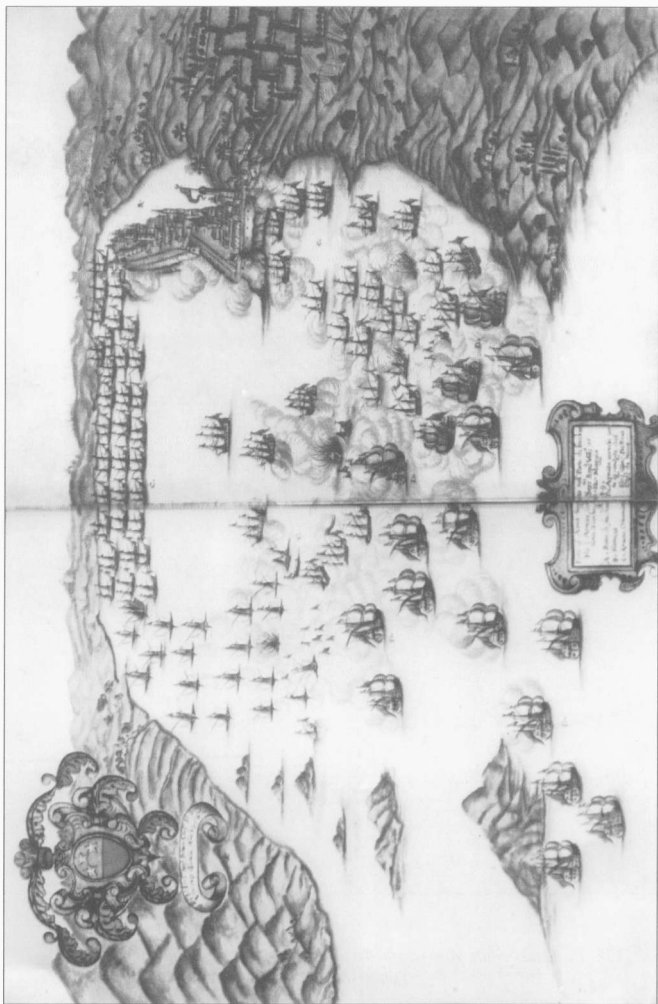

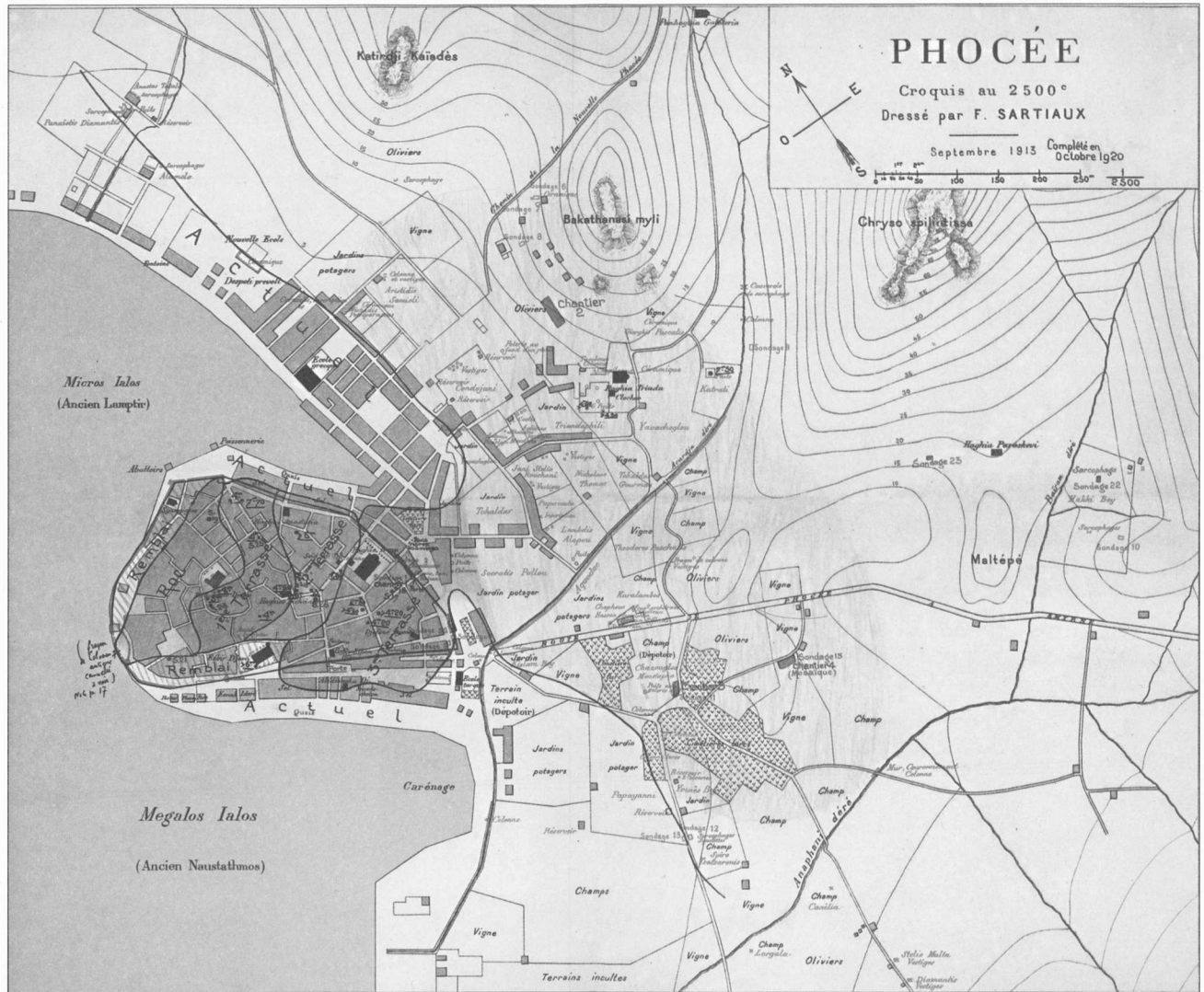
Εικ. 11. Τα δύο τειμάγια από πορόλιθο έντοιχισμένα στον πρώτο όροφο (α) και στο ισόγειο (β) της οικίας στο Sokak 193, 15-15A (βλ. σ. 142).

Εἰκ. 12. Γεωλογικὸς χάρτης τῆς Φώκαιας τῶν Μ. Dalloni καὶ F. Sartiaux (Μάρτιος 1921).

Εικ. 13. Ο άνωόνιμος βενετικός άτλας ΜGΙ 1649 της Έθνιζής Βιβλιοθήκης της Αιούτριάς (σσ. 146-148).

Εικ. 14. Χάρτης της Φόκαιας υπό F. Sartiaux, κλ. 1 : 2500 (σσ. 74-76).